

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÜLGENER'DE DİN VE KAPİTALİZM

Hazırlayan

F. Zehra KÜNDEYİ

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. Anzavur DEMİRPOLAT

AFYONKARAHİSAR 2009

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ÜLGENER’DE DİN VE KAPİTALİZM” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

/ /2009

F. Zehra KÜNDEYİ

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Yrd.Doç.Dr.Anzavur DEMİRPOLAT

Jüri Üyeleri : Doç.Dr. Himmet HÜLÜR

: Doç.Dr. Hasan BABACAN

İmza

Sosyoloji Anabilim Dalı tezli yüksek lisans öğrencisi Fatma Zehra KÜNDEYİ'nin "Ülgener'de Din ve Kapitalizm" başlıklı tezini değerlendirmek üzere 10.09.2009 günü saat 15:30'da Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir

Doç.Dr.Mehmet KARAKAŞ
MÜDÜR

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

ÜLGENER'DE DİN VE KAPİTALİZM

Fatma Zehra KÜNDEYİ

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

Eylül 2009

TEZ DANIŞMANI: Yrd. Doç. Dr. Anzavur DEMİRPOLAT

Kapitalizmin toplumda benimsenerek, yerleşmesi ve uygulanması, ülkede yaşayan her insanın hazır bulunuşuyla doğrudan ilintilidir. Bazı toplumlarda bu hazır bulunuş tam anlamıyla yaşanırken bazılarında ise sorunlar ortaya çıkmaktadır. Burada asıl sorun, Batı Avrupa ülkelerinin seneler önce bu geçiş dönemini yaşamalarına rağmen, az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelerde neden bu geçiş aşaması hala devam etmektedir? Araştırmada bu sorunun cevabı aranacaktır.

Özellikle zihniyeti etkileyen önemli bir etken olan “din” konusunun üzerinde durulması gerekmektedir. Çünkü dinler emir ve yasaklardan oluşmuştur, toplumlar da bu emir ve yasaklar doğrultusunda yaşamlarını şekillendirmişlerdir. Kapitalizm ise toplumun geleneklerinden, yaşayışından etkilendiği dikkate alındığında kapitalizm ve din arasındaki ilişkide fark edilecektir. Bu süreç bu şekilde devam ederken çarklar ters dönmeye başlayarak, kapitalizm dinin yerini alacak ve toplumu etkisi altına alacaktır.

Türkiye’de bu bakış açısını ilk defa ortaya atan ve Türk toplumunu bu çerçevede inceleyen Sabri F. Ülgener, toplumumuzda farklı bir bakış açısının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ülgener, Türkiye’deki iktisadi durumla ilgili olarak yaptığı yorumlarla dikkat çekmektedir. Gerek Osmanlı’nın gerekse Türkiye’nin ekonomik alanda yaşadığı sorunlarına yaklaşımında farklı yöntemler izlenmesinden dolayı, üzerinde durulması gereken bir düşündürüdür.

Bu araştırma Ülgener’in çalışmalarında yer verdiği din, zihniyet ve kapitalizm ilişkisi doğrultusunda ilerlemektedir. Batı Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıkması aşamasında yaşananlar ve sonrasında gelişmekte olan ülkelerin zihniyetinin ne olduğu ve kapitalizmle bağdaşıp bağdaşmadığı incelenmektedir. Az gelişmiş toplumda geleneksel olarak süre gelen zihniyetler, iktisat zihniyetinin gelişimini engellemektedir. Avrupa’nın iktisadi anlamdaki gelişimine sahip olabilmek için öncelikle toplumun bu zihniyet yapısından kurtulması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, Kapitalizm, İktisat ahlakı, zihniyet, iktisat zihniyeti.

ABSTRACT

RELIGION AND CAPITALISM IN ÜLGENER

F. Zehra KÜNDEYİ

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

September 2009

Advisor: Asist. Prof. Dr. Anzavur DEMİRPOLAT

The internalization of capitalism by the society, and its establishment and practice are directly related to the preparedness of each person living in that country. While this preparedness is exactly experienced in some societies, some problems may emerge in others. The main problem here is, although Western European countries have experienced this transition period years ago, why does this transition period continue in countries defined as underdeveloped? The answer for this question is going to be sought in the research.

The topic of “religion”, which is an important factor influencing mentality, is especially required to be put emphasis on. Because religions consist of orders and prohibitions, and societies have shaped their lives according to these orders and prohibitions. Considering Capitalism’s being influenced by the lifestyle and the traditions of a society, the relationship between Capitalism and religion is going to be distinguished. While the case is going on like this, the winds will change, and replacing religion, Capitalism will take hold of the society.

Sabri F. Ülgener, who came up with this viewpoint for the first time in Turkey and has been examining Turkish society in this context, and has provided a different viewpoint to emerge in our society. Ülgener stands out for his comments on economic conjuncture in Turkey. He is a thinker who should be given importance due to his following different methods in his approaches to the problems in the economic field both the Ottomans and Turkey have experienced.

This study proceeds in accordance with the relationship between religion, mentality and Capitalism which Ülgener has given place in his studies. Experiences in Western Europe throughout the emerge of Capitalism, and what the mentality of developing countries has been right after this, and the fact if this mentality has complied with Capitalism or not are analysed. The traditional ongoing mentalities in underdeveloped societies blocked the development of economic mentality. In order to have the economic development of Europe the society needs to get rid of this mentality at first.

Keywords: Religion, Capitalism, Economy ethics, mentality, economic mentality.

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın hazırlanmasında bana bilgi ve tecrübeleriyle yardımcı olan tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Anzavur DEMİRPOLAT' a, desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Himmet HÜLÜR'e, tezimin hazırlanmasında yardımlarını eksik etmeyen Doç. Dr. Hasan BABACAN'a, beni bugünlere getiren anne ve babama, oğlum İlker Burak ve kızım Yağmur Naz'a gösterdikleri sabırdan dolayı ve son olarakta bana maddi ve manevi her türlü desteği veren eşim M. Abdullah KÜNDEYİ'ye teşekkürlerimi sunarım.

F. Zehra KÜNDEYİ

Afyon - 2009

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YEMİN METNİ.....	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET	iiiv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE KAPİTALİZM

1. DİN VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ	8
1.1. KAPİTALİZM'DE DİNİN YERİ	8
2. MARX VE DİN- KAPİTALİZM	14
2.1. MARX'IN DİN- KAPİTALİZM İLİŞKİSİNE BAKIŞI.....	14
3. WERNER SOMBART'IN DİN VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİNE BAKIŞI....	18
3.1. SOMBART'TA DİN VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ	19
3.1.1. Yahudiler ve Yahudi İnancı	30
3.1.2. Sombart'a Göre Katolikler ve Katolik İnancı	41
3.1.3. Protestanlar ve Protestanlık İnancı	44
4. WEBER'E GÖRE DİN VE KAPİTALİZM	46
4.1. WEBER'E GÖRE KAPİTALİZM	46
4.2. WEBER VE DİN KAPİTALİZM İLİŞKİSİ	49
4.2.1. Weber'e Göre Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü	53
4.2.2. Weber'in Dünya Dinleri Hakkındaki Görüşleri.....	67
4.3. RASYONALİZM - İRRASYONALİZM	70
4.4. KARİZMA KAVRAMI	72
5. MAX WEBER VE KARL MARX KARŞILAŞTIRMASI:.....	76

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE KAPİTALİZM

1. İSLAM VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ.....	79
1.2. KAPİTALİZMİN RUHU VE İSLAM	79
2. MAX WEBER VE İSLAM.....	87

3. MAXİME RODİNSON'A GÖRE İSLAM VE KAPİTALİZM.....	102
4. BRYAN S. TURNER'E GÖRE İSLAM VE KAPİTALİZM.....	112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SABRİ F. ÜLGENER

1. SABRİ F. ÜLGENER HAKKINDA	123
1.2.ÜLGENER'İN METODOLOJİK YAKLAŞIMI	125
2. SABRİ ÜLGENER'DE ZİHNİYET	126
2.1. İKTİSAT ZİHNİYETİ.....	129
2.2. ÜLGENER VE İKTİSAT AHLAKI	139
2.3. İKTİSAT ZİHNİYETİ VE İKTİSAT AHLAKI ARASINDAKİ FARKLAR	143
3. ÜLGENER'E GÖRE MARX VE MARKSİZM.....	144
4. ÜLGENER VE WERNER SOMBART	147
5. ÜLGENER'İN WEBER ELEŞTİRİSİ.....	151
6. ÜLGENER'E GÖRE İSLAM VE KAPİTALİZM.....	155
6.1. ÜLGENER VE ORTAÇAĞ AHLAKI	161
6.2. ORTAÇAĞ VE ÇÖZÜLME DEVRİ ZİHNİYETİ.....	167
6.3. İKTİSADİ BUHRANLAR YA DA DARLIK BUHRANLARI.....	171
6.4. ÜLGENER'İN TASAVVUF'A BAKIŞ AÇISI.....	175
6.4.1. Ülgener ve Melamilik	179
7. SABRİ F. ÜLGENER (1911- 1983).....	181
SONUÇ	183
KAYNAKÇA	189

GİRİŞ

Dünya tarihinin binlerce yıllık seyri, insanlığın tarihsel süreç içerisinde getirdiği geleneksel iktisadi yapı, batı toplumlarında aydınlanma ve aydınlanma ile alakalı diğer süreçlerle –sanayi devrimi, modernite vs.- birlikte kapitalist üretim tarzına ve pazar ekonomisine dönüşmüştür. Batılı toplumlar gelişme evrelerini birer birer geride bırakırken, batı dışında kalan diğer toplumlar kalkınmalarının önündeki engelleri tespit etmeye ve anlamaya çalışmışlardır. Kapitalist olmayan toplumların, neden kapitalist olamadıkları üzerine hem batılı sosyal bilimcilerce hem de –nispeten yeni olmakla birlikte- bu toplumların kendi entelektüel çevrelerinde bazı tezler ortaya atılmıştır. Bu çerçevede kendi tarihsel süreci içinde Türk toplumunun da kalkınmasının veya kapitalist bir toplumsal düzen oluşturmasının önündeki engeller, yine Türk toplumunun kültürel ve toplumsal kodlarıyla birlikte düşünülerek, anlamlı bir izahat oluşturmaya yönelik çabalar olmuştur.

Söz konusu bilimsel çabalara örnek olarak Sabri Ülgener, kapitalizm ve zihniyetle ilişkisi üzerine çok önemli çalışmalarda bulunmuş, Batı’da ki önemli toplumsal değişim dinamiklerinden biri olan rasyonel kapitalizmin Türkiye’de gelişememe nedenlerini eserlerinde ortaya koymaya çalışmıştır. Ülgener, Sombart ve Weber’in zihniyet üzerine araştırmalarından etkilenmiş ve bunların görüşlerini ülkemize uyarlamaya çalışmıştır. Zihniyet çalışmalarına öncelikle, araştırma görevlisi olarak çalıştığı dönemde tanıştığı Alman hocalardan etkilenerek başlayan Ülgener, Weber’in “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu” adlı eserinde bahsettiği Protestan Ahlakı yerine İslam dinini oturtmaya çalışmıştır ve araştırmalarını bu çerçevede yürütmüştür. Ülgener’in bu çalışmalarını inceleyerek din ve kapitalizme bakış açısı incelenmeye çalışılacaktır.

Din ve kapitalizm ilişkisi Weber ve Sombart’ın çalışmalarında ana eksenini oluşturur. Weber ve Sombart’ın çalışmaları kapitalizmin oluşumunda ve gelişiminde dinin önemli bir etken olduğunu göstermektedir. Polanyici anlamda insanın ekonomik aktiviteleri ile dinsel inançları arasındaki ilişkiyi çözümlenmeye çalışıldığında, Kapitalizmin insanla bire bir ilgili olduğu için insanların kültür, gelenek ve görenekleri, dinleri gibi özelliklerinden de etkilendiği düşünülebilir.

Zaten toplumsal bir olgunun söz konusu edilen toplumun diğer özelliklerinden bağımsız görülmesi düşünülemez. Çünkü din, toplumsal hayatı önemli ölçüde belirleyici bir kurumdur. Bireyler tarafından sorgulanmayan emirler ve yasaklar toplumsal hayatın şekillenişinde önemli rol oynarlar. Toplum üstünde bu şekilde yaptırımı olan bir kurumun incelenmemesi ya da görmezden gelinmesi mümkün değildir.

Buradan yola çıkılarak, bu çalışmada kapitalizmin geliştiği Batı toplumlarında din ve kapitalizm ilişkisi ve kapitalist düzenin tam olarak oturtulamadığı doğu toplumlarında din ve kapitalizmin ilişkisinin boyutlarını Ülgener'in bakış açısına dayanarak ortaya koymaya çalışacaktır. Ayrıca kapitalist sisteme geçişin hızlanması için yapılması gerekenlerin ne olduğu konusu, Ülgener'in düşünceleri baz alarak açıklanması hedeflenmiştir.

Alman Tarihçi Okulu'ndan etkilenen Ülgener, Sombart'ın çalışmalarından da esinlenerek zihniyet konusuna merak salmış ve Weber'in Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu tezinden etkilenerek bunu İslam'a uygulamaya çalışmıştır. Ülgener'in çalışmalarında bu kadar fazla etkiye sahip olan düşünürlerin görüşleri de Ülgener'in anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

Kapitalizm hakkında ilk sözü Marx söylemiştir. Bu açıdan Marx'a değinmeden geçmenin doğru olmayacağı düşünülmektedir. Daha sonra ise Sombart, kapitalist düzeninin zihniyetten kaynaklandığını ortaya atmıştır. Son olarak da Weber, zihniyet konusunda bir adım daha atarak toplumda dinin, kapitalizmin oluşumundan başlayarak toplumu her alanda etkileyeceğini savunmaktadır.

Marx kapitalizme eleştirel bir açıdan yaklaşmıştır. Kapitalist düzen, işçi ve işçinin emeği arasında oluşturduğu toplumsal formla yabancılaşmayı ortaya çıkarmaktadır. Marx'a göre, kapitalizmin sebep olduğu bu süreçlerin yaşanması sonucu işçiler yabancılaştıkları emeklerine sahiplenecek ve kapitalist düzene karşı bir bilinç oluşturacaklardır. Bu açıdan bakıldığında Marx, Weber ve Sombart'ın tersine dini, kapitalizmin oluşumunda bir etken olarak değil, kapitalist düzenin sürmesini sağlayacak bir üst yapı kurumu olarak görmektedir.

Alman Tarih Okulundan gelen Sombart, kapitalizmde zihniyet kavramının önemine değinmektedir. Sombart, hem feodal toplumun hem de kapitalizmin

gelişmesiyle ilgilenmiştir. Bu araştırmalarındaki amacı ise, geçmişte iktisadi gelişmenin ne şekilde olduğu ve kapitalizmin hangi aşamalardan geçerek oluştuğunu belirlemektir. Kapitalizmin ruhunda, lüks tüketim ve harcama şevkinin etken olduğunu düşündüğünü söylemektedir. Weber, Protestan ahlakının kapitalizmin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli katkıları olduğu görüşünü savunurken, Sombart, Weber'in tersine Yahudi dinin kapitalizmin doğmasında ve gelişmesinde etkili olduğunu söylemektedir. Sombart, din ve felsefenin kapitalizmin ruhunu beslediğini hatta dinin çok eski tarihlerde bile bu şekilde toplumsal hayatı etkilediğini ve “Eski Ahit” in kapitalist bir ruha sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Din ve kapitalizm ilişkisi üzerine sosyolojik literatürünün en önemli kuramını ortaya koyan Weber, kapitalizmin oluşumunu zihniyete özellikle de dine bağlamaktadır. Dinleri iki sınıfa ayıran Weber, tek tanrılı ve kitabı olan dinler, ki bunlara Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam, diğerleri de mutlak bir varlığa inanmayan dinlerdir ki bunlara da Konfüçyüsçülük ve Budizm örnek verilebilir. Her ne kadar Weber kapitalizmin oluşmasında dini önemli bir aktör olarak görse de, din olarak Weber'in ilgi duyduğu şey Protestan Hıristiyanlıktır.

Kapitalizm, sanayi devrimi, modernite v.b. süreçlerle yükselen Batı toplumları karşısında İslam toplumlarının neden bir kapitalist gelişim trendi yakalayamadığı sosyal bilimler için potansiyel bir araştırma alanıdır. Genel anlamda bakıldığında ister dünyada ister Türkiye’de olsun İslam’ın kapitalizmle ilişkisiyle ilgili araştırmaların kısıtlı kaldığı görülecektir. Yapılan pek çok araştırmada İslam’ın kapitalizmle bağdaşamayacağı savunulmuştur. Bu tez savunulurken “neden İslamiyeti kabul etmiş toplumlar geri kalmış ülkeler içinde yer almaktadır?” diye İslam toplumlarının bugünkü geri kalmışlığı din- kapitalizm ilişkisi çerçevesinde sorgulanmaktadır. Bu tez çalışması İslam dininin mi kapitalist gelişime yapısal engeller çıkardığı yoksa İslam toplumlarının başka nedenlerden kaynaklanabilecek dinamikleriyle dini öğretiyi mi dejenere ettiği sorusuna cevap bulmayı amaçlamaktadır. Aslında İslam sürekli değişen, genişleyen veya daralan, geniş bir coğrafyada toplumdan topluma farklılaşmış formasyonları olan bir yapıya sahiptir. Bu yüzden bu açıklamalar yapılırken hangi dönemin ve hangi toplumun İslam düşüncesinden etkilendiğinin belirtilmesi gereklidir.

İslamın kapitalizmi desteklemediğini savunan Weber’de din ve kapitalizm konusuna ayrıntılı olarak değinmesine rağmen, İslam’a yüzeysel baktığı görülmektedir. Weber İslam ile kapitalizmin hiçbir şekilde bağdaşamayacağını iddia etmektedir. Weber’e göre İslam mutlak bir varlığa inanmasına rağmen Budizm gibi aşkın bir varlığa inanan dinlerle aynı özelliklere sahiptir. Zaten, İslamiyet öbür dünyacı, manevi bir forma sahiptir. Mümin, öbür dünya için bu dünyasını feda eder. Bu şekilde öbür dünyada mükafatlandırılacağına inanır. Bu düşünce sistemine sahip bir dininde, kapitalizmle bağdaştığı söylemek Weber’e göre gerçekçi olmayacaktır.

Weber’in İslam ve kapitalizm ilişkisi üzerine var olan düşüncelerine karşı tezler üretilmiştir. Bunlardan biri olarak Rodinson, İslam hakkında araştırmalar yapmış bir oryantalisttir. Fakat kullandığı yöntemden dolayı diğer oryantalistlerden farklılık gösterir. Araştırmalarında eleştirel Marksist analiz yöntemini kullanmıştır. Ayrıca Rodinson, doğu toplumlarının başarılı bir toplumdan durağan bir hale gelmesini din haricinde başka sebeplerden kaynaklandığını iddia etmiş ve bu görüşünü kanıtlamaya çalışmaktadır. Rodinson, İslamiyetin ilk yıllarındaki o bölgedeki iktisadi duruma dikkat çekmektedir. Doğu toplumlarının o dönemde ticarete başarılı olduğunu ve İslam dininde bu duruma olumsuz hiçbir etkisi olmadığını vurgulayan Rodinson’a göre doğu toplumlarının kapitalist düzene ayak uyduramamasının sebebi, toplumda var olan geleneksel yapının İslamiyeti etkilemiş olmasıdır. Rodinson İslam toplumlarının tarihsel süreç içinde, geleneklerin yasakladığı ya da küçümsediği olguların dinden kaynaklandığı yönünde bir yanılığın olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla Rodinson’a göre gelişmeyi engelleyici unsur İslam dininin öğretileri değil, İslam toplumlarının taşıdıkları geleneklerdir.

İslam’ı kapitalist gelişime karşı elverişsiz gören Weber’in tezine karşı bir diğer tezde Turner’ın tezidir. Eğitimi din sosyolojisi üzerine yapmış olan Turner’ın en büyük eleştirisi, İslam’a fazla önem verilmediği ve bu yüzden konuyla ilgili çok az akademik araştırma yapıldığı yönündedir. Turner’ın çalışmaları İslam, kapitalizm ve zihniyete odaklanan bu tez çalışması için bir değer ifade etmektedir. Turner, oryantalistler ve onların görüşlerini eleştirmektedir. Oryantalizmde İslam atıl, Hıristiyanlık ise dinamik bir yapıya sahipmiş gibi gösterilmektedir. Turner’a göre oryantalistler buldukları yerden kendi bakış açıları ile durumu

değerlendirmektedirler, toplumun ve zamanın genel karakteristiğini dikkate almazlar. Turner'a göre asıl sorun İslam toplumlarında geleneksel toplumdan modern topluma geçerken yaşanmıştır. İslam toplumları modern toplumun gereklerini yerine getiremediği için modernleşme gerçekleşmemiştir.

Bu tez çalışmasının asıl ilgisini oluşturan İslam, kapitalizm ve iktisadi zihniyet konusu Ülgener'in düşünceleri çerçevesinde ele alınacaktır. Ünlü siyaset ve din adamlarının bulunduğu bir ailenin düşünce atmosferinden gelen ve bir dönem Türkiye'de bulunan Alman hocalardan etkilenen Ülgener, zihniyet konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çevre Ülgener'in hem İslam dünyası hem de Batı toplumlarını anlama konusunda daha sağlıklı düşünmesini sağlamıştır. Amacı Weber'in görüşlerini İslam toplumlarına uyarlayarak İslam ahlakı ve kapitalizmin ruhu arasında bir uyumluluk olduğunu göstermektir. Ülgener, İslam dininin ilk zamanlarında kapitalizmin gereklerini yerine getirir özelliklere sahip olduğunu ama zamanla geleneklerden etkilenerek değişime uğradığını ve statik bir duruma geldiğini vurgulamaktadır.

Ülgener, batıda kapitalizm ortaya çıktığı zaman zarfında Osmanlının da aynı şekilde gelişme gösterdiğini ama daha sonra batı gelişime devam ederken Osmanlının çözülme devrine girdiğini vurgulamaktadır. Ülgener bu çözülme devrinin özelliklerini araştırmış ve çözülmenin nedenlerini tespit etmeye çalışmıştır. Ülgener, çözülme devrinin iyi anlaşılması için iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti üzerinde durmuş ve bu iki kavramı karşılaştırmıştır. Bu iki kavram arasındaki temel fark Ülgener'in ifadesiyle şöyledir: "iktisat zihniyeti, fiil ve hareketimizin iç ve öz malı olarak dokusu dışında değil içindedir, iktisat ahlakı ise, belli bir hareket kuralının takipçisi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısındadır" (Ülgener, 2006b: 17). Yani buradan yola çıkılarak, iktisat ahlakı olması gereken, iktisat zihniyeti ise var olan olarak nitelendirilebilir.

Kapitalizm batıda gelişirken doğuda ise tersine bir gidiş mevcuttur. Ülgener, doğunun bu geriye gidişini "ortaçağlaşma" olarak adlandırmaktadır ve doğuda o dönemden bahsederken bu ifadeyi kullanmaktadır. Toplumun hayat tarzından başlayarak bir ortaçağlaşma yaşam alanlarında ortaya çıkmıştır. Ama Ülgener için kayda değer olan zihniyetin ortaçağlaşmasıydı. Ortaçağ ahlakı insanı maddi istek ve

amaçlardan uzak tutmaya çalışan bir engel gibidir. Ortaçağlaşma, insanın dünya nimetlerinden faydalanmasını engelleyerek, dünyadan uzaklaştırmaya çalışarak, kendi içine kapanmasını ve cemaatleşmesini sağlamaktadır.

Ülgener, ayrıca tasavvufa önem vermiş, tasavvufa dahil olan esnaf ve sanatkarın bir dünya görüşüne sahip olduğunu vurgulamıştır. Öte dünyacı bir zihniyetin sonucu olarak ortaya çıkan ticari küçülmeyle birlikte oluşan cemaatleşmede de tasavvufun etkisinin çok fazla olduğunu düşünmektedir. Buradan yola çıkarak tasavvufun İslamı direkt etkilediğini, hatta İslam'da bazı şeylerin meşrulaştırılmasında tasavvuf aracı olmuştur denilebilir.

Ülgener'in araştırmalarında İslam önemli bir yere sahiptir. İktisadi değişim ve gelişimin dinden direkt olarak etkilendiği göz önüne alınırsa, Türk toplumunun modern toplumların seviyesine gelmesinde dinin önemli bir değişken olacağı kaçınılmaz bir durumdur. Ülgener, İslam dinin esnek ve etkileşime açık bir din olduğunu dile getirmekte, İslam dininin çeşitli zamanlarda farklı formlara büründüğünü ifade etmektedir. Önce savaççı, dışa açık, ganimetlerle yaşayan, tüketim yoğunluklu bir toplumsallık söz konusuysen sonra kendi içine kapanarak, kadere teslim olan toplumsal bir form ortaya çıkmıştır. Ülgener de İslamın tarihsel süreç içerisindeki bu durumunun göz önüne alınarak incelenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu açıdan Ülgener, Weber'i diğer dinlerdeki değişimi kabul etmesine rağmen, İslam'ı statik bir yapı olarak görmesini eleştirmektedir (M. Yılmaz, 2007).

Yukarıda kısaca betimlenen bu çalışmanın birinci bölümünde din ve kapitalizm arasındaki ilişki Marx, Weber, Sombart'ın çalışmaları esas alınarak aydınlatılmaya çalışılacaktır. Bu anlamda herhangi bir toplumun din algısının ve bundan etkilenen iktisadi zihniyetin, kapitalist bir düzen oluşturmada ne kadar etkili olduğu ya da olmadığı sorusuna cevap aranacaktır. İkinci bölümde İslam toplumlarının kapitalist bir düzen oluşturmamasında Weber'in İslam'ı engel olarak gören yaklaşımına karşı Rodinson ve Tuner'in karşı tezleriyle İslam ve kapitalizm arasındaki ilişki incelenecektir. İslam toplumlarının kapitalist bir form üretememesinde İslam'ın mı yoksa İslam toplumlarının dinin dışındaki diğer kültürel ve toplumsal özelliklerinin mi etken olduğu aydınlatılmaya çalışılacaktır. Son bölümde Ülgener'in din ve kapitalizm ilişkisi bağlamında İslam dinine ilişkin

değerlendirmeleri ve doğu toplumlarının kendi kapitalizmi için gerekli gördüğü açılımlar tespit edilmeye ve anlaşılmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE KAPİTALİZM

1. DİN VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ

Kapitalizm bir ekonomik sistem olmasına rağmen, oluşumunda ve gelişiminde toplumun özelliklerinden etkilenmektedir. Bu yüzden kapitalizm bazı toplumlarda başarıyla uygulanabilirken, bazı toplumlarda başarısızlığa uğramıştır. Kapitalizmin toplumla ilişkisi ele alındığında görülecektir ki, toplumun değer yargılarından ayrı olarak düşünülmesi mümkün değildir. Toplumdan etkilenecek belli bir forma bürünen kapitalizmin, toplumu emir ve yasaklarıyla şekillendiren ve yaptırım gücü toplum üstünde çok yüksek olan dinin etki alanına girmesi kaçınılmaz bir gerçektir. Kapitalizm, dinin kurallarına göre şekillenmekte ve gelişmektedir. Bu açıdan bakıldığında kapitalist sistemin oluşumunda bu ilişkinin yeri yadsınamaz.

Kapitalizmin ortaya konulması ve bu konunun incelemesini ilk olarak Marx yapmıştır. Daha sonra Sombart bu görüşleri ayrıntılı olarak ele alarak ilerlemiş “aşk, lüks ve kapitalizm” adlı kitabıyla kapitalizmin toplumun değer yargılarından etkilendiği görüşünü savunmuştur. Toplumun zihniyetinin kapitalizmin her türlü ilişkisini etkileyeceğini, bu yüzden de toplumu ilgilendiren konular hakkında araştırmalar yapılırken öncelikle toplumun zihniyet yapısının irdelenmesi gerektiğini savunmaktadır (Yelken, 1999). Weber ise dinin kapitalizmle ilişkisi olduğu konusunda Sombart’tan bir adım daha ileri giderek toplumda var olan dini yapının, kapitalizmin toplumda ortaya çıkıp çıkmamasından başlayarak toplumda nasıl bir yer edineceğini belirlediğini söylemektedir. Bunu ispat amacıyla da Protestan ahlakının kapitalizmin gelişimindeki katkısını dile getirmiştir.

1.1. KAPİTALİZM’DE DİNİN YERİ

Kapitalizm, ekonomik bir sistem gibi görünmesine rağmen toplumsal yapıya has bir sistem olduğu için toplumun zihniyet yapılarından etkilenecek ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. İlk olarak değişim ve onunla beraber var olması gereken piyasa, karşılıklı ilişki, merkezileşme ve etkileşimden uzaktır. Zamanla ilişkileri boyutu ile

etkileşime başlayan toplumsal kurumlar ilk ortaya çıktığı dönemde ekonomi ile direkt alakalı değildir. Yani aileler veya devletler gibi toplumsal kurumlar ortaya çıktıkları zaman zarfında bakıldığında ekonomiden etkilenmediği görülebilir. Polanyi'ye göre aslında değişim ve piyasa sadece ekonomik amaçlara hizmet etmek amacıyla sınırlı bir varlığa sahiptir. Yani ekonomik faaliyetin piyasa tarafından değişim ilkeleri doğrultusunda yönlendirilmesi demek, insanın maddi var oluşunun toplumsal olmayan bir mekanizmaya teslim edilmesi anlamına gelmektedir. Bu sayede ekonomi toplumdaki kopmakla kalmaz, daha sonra toplumun tamamına hükmetmeye başlar. Toplum ve toplum içindeki bütün insanlar ekonomiye uymaya başlar (Polanyi, 2000). Toplumun yaşamını doğrudan etkileyen zihniyetler, kapitalist oluşumunda şekillenmesini sağlamaktadır. Gelenekler ve toplumun kültürel yapıları insanların yaşamını yapılandırır. Kapitalizm de bu yapıdan etkilenmektedir. Kapitalizm oluşumunu tamamladıktan sonra da Polanyi'nin belirttiği gibi kapitalizm toplumu etkilemeye başlayacak ve toplumun şekillenmesi, kapitalizmin istekleri doğrultusunda olacaktır.

Ayşe Buğra'ya göre de, herhangi bir dönemde bir disiplinin dünyaya bakış açısının o döneme ait kültürel, geleneksel yapıyla ilişkisi vardır. Hatta Buğra, iktisat bilgisinin niteliğinin bile iktisatçının dünya görüşünü belirleyen unsurlardan kaynaklandığını belirtmektedir. Ayrıca sadece iktisat düşüncesinin toplumun değer yargıları ve yaşayış tarzından etkilenmediğini aynı zamanda toplumun gelenek ve kültürünü de etkilediğine dikkat çekmektedir (Buğra, 1995). Toplum ve toplumda yer alan iktisadi düzen arasında karşılıklı etkileşim mevcuttur. Toplum kapitalizmi etkilediği gibi, toplumun değer yargılarını etkileyen din de kapitalizmin kurallarından ve yasaklarından etkilenerek belli bir formata bürünmektedir.

Bu düşünceleri Polanyi'den ilettiğimiz gibi Schumpeter'de de aynı şekilde toplumu oluşturan bireylerin sonsuz amaç- araç ilişkisi hesaplarının akılcılığı ile bağdaşmayan fikirlerin marjinalleşmesiyle, din aşkı, milliyetçilik tutkusu ve benzer duyguların ortadan kalkacağını söylemektedir. Ayrıca Keynes'de kapitalizmin dinsiz olduğunu ve içsel bütünlükten, kayda değer bir toplum ruhundan yoksun olduğunu, sahip olanlar ve elde etmeye çalışanlar topluluğu olduğunu söylemektedir. Bu görüşler, ekonominin toplumdaki ayrılmış olduğunu iletmektedir. Yani devletle işadamları arasındaki ilişkiyi biçimlendiren sosyal etkenlerin önemini yitirdiğini

tanımlar. Bununla birlikte ekonomi toplumdan ayrışırken, işadamlarının toplumsal olarak değil de doğal olarak belirlenen davranışları göstermesi beklenmektedir (Buğra, 1995). Bu durumda da ekonomi ile uğraşan insanların düşünce tarzları kapitalizmin gerekleri doğrultusunda olmayacaktır.

Alain Touraine göre ise Batı dünyasında, sosyal hayatın ortak değerlere, özellikle dine dayanması gerektiği düşüncesi hala korunmaktadır. İncil, Anayasanın temeli olarak kabul edilmekte ve ABD’de ise özel bir yere sahiptir (Touraine, 1994). Kapitalist toplumda var olan dine bağımlılık zamanla kapitalizmi iyice güçlendirecektir. Bu güçlenme sonucunda da kapitalizm dini asimile edecek ve kendisi dinin yerine geçecektir.

Toplum ve kapitalizm arasındaki süre gelen ilişkiye kısaca göz gezdirdikten sonra kapitalizmin toplumda ne zaman ortaya çıktığına bakmak uygun olacaktır. Kapitalizmin ortaya çıkışı dünya tarihi açısından bakıldığında çok kısa süre önceymiş gibi görünse bile bu isim altında anılmasa da dünyada eski çağlardan beri var olan bir sistemdir.

Özel, kapitalizmin ortaya çıkışını 19. yüzyıl olarak belirtilmesine rağmen aslında eskiçağlardan beri farklı şekillerde kapitalizmin var olduğu konusunda düşüncelerin olduğunu söylemektedir. Bu düşünceye göre, kapitalizmin asıl tohumları ortaçağda atılmaya başlanmıştır. Hatta Yahudilerin bu dönemde kendi aralarında iletişim halinde ve coğrafi olarak her yere dağılmış olarak bulunmaları sonucu önemli ticari ve mali işlemlere sahip olmuşlardır. Ortaçağla birlikte kiliseler de milletlerarası mali bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Sahip oldukları gayrimenkullerin ve tarla, bahçeden elde ettikleri kazançlarla önemli miktarlarda sermayeye sahip olmuşlardır. Hatta kilise, başkaları adına da ticaret yapmaktadır. Bu o kadar fazlaşmıştır ki kilise artık tamamen ticaretin içine girmiştir (Özel, 1993). Daha sonra kilisenin ticaretle uğraşması tepki çekmeye başlamış, bunun sonucunda da kiliseler ticaretten elini çekmek için sermayesini, üyelerine dağıtmış ve böylece kapitalist düzenin oluşumunda önemli bir yere sahip olan sermaye ortaya çıkmıştır.

Febvre’ye göre ise 16. yüzyıl kapitalizmin doğuşunun yaşandığı dönemdir. Bu dönemin bir başka özelliği de Rönesans, antik Hıristiyanlığın reformasyonunun yaşanması ve din adamları, ulusal krallar ve doktorlar tarafından yönetilen Ortaçağ

yönetimiyle zıtlaşan ulusal siyasetlerinde doğuşunun meydana gelmesidir. Febvre, bu konuda şu yorumu yapmıştır: “Bunların aynı zamana denk gelmesi tesadüf değildir, siyasal devrim, entelektüel devrim, dinsel devrim, bütün bunlar tek ve aynı yönlendirici ve egemen olgudan, yani ekonomik devrimden kaynaklanmaktadır” (Febvre, 1995: 90). Sermaye oluşmu başlamış ve beraberinde kapitalist bir zihniyetin canlandığı söylenebilir. Bunun sonucunda da kapitalizm siyaseti, dini duyguları ve inançları, etkileyerek, değişime zorlamıştır.

Ortaçağ’da zenginliğin belirtisi olarak altın ve gümüş kap-kacaklar bulunmaktaydı. Asilzadelerin sahip oldukları altın ve gümüş, onların zenginliklerini göstermekteydi. Fakat 15.-16. yüzyıldan itibaren Avrupa’da ticarete ve değiş-tokuşa kullanılan altının yerini para almaktadır. Bu dönemde para kazanma tutkusu ortaya çıkmış ve insanlar para kazanmak için çeşitli yollara başvurmuşlardır. 17. yüzyılda ise para kazanma tutkusu azalacağı düşünülmüş fakat tersi olmuş ve artarak devam etmiştir. Bu para tutkusu 18. yüzyılın ilk yarısında da İngiltere, Fransa ve Hollanda’da yaşanmıştır (Sombart, 2008). Daha sonra bu tutkunun derecesi azalmıştır. Fakat bu tutku bütün ulusları etkilemiş sonrasında da paraya olan düşkünlük modern toplumun ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Daha sonra ortaya çıkan harcama tutkusu, yerini sermaye oluşturma ve bunu yatırımlarda kullanma şekline dönüşmüş ve ardından kapitalizmi getirmiştir. Kapitalizm, feodalizmin sona ermesinden itibaren egemen olan iktisadi sistemdir. Önceleri İngiltere’de 18. yüzyılda gelişmeye başlamış daha sonra Amerika, Avustralya gibi ülkelere yayılmıştır.

Sombart “kapitalizm” kelimesinin iktisadi literatüre sokan kişi olarak anılmaktadır. Eserlerinde ilk kez bu ismi kullanan kişidir. Kapitalizm tarihsel bir olgu çerçevesinde incelenmesi gereken iktisadi bir düzendir. Özel mülkiyet ve sermayeye kazanç sağlanması amacıyla mal ve hizmetlerin üretim ve mübadelesi olan bir iktisadi sistemdir. Zaman ve mekanla sınırlı değildir (Özel, 1993). Sombart “Modern Kapitalizm” adlı eserinde bu ismi literatüre kazandırmıştır.

Kapitalist olan her sistemin özünde, gayri şahsi üretim araçlarının özel sahipleri ile o araçları kullanarak bir emek karşılığında metayı ya da hizmeti ortaya çıkaran işçiler arasındaki ilişki vardır. Bu durumda üretimi ilgilendiren kararları, kar

güdü ile çalışan iş adamları vermektedir. Tarihte çeşitli kapitalist biçimler bulunmaktadır. Fakat günlük ihtiyaçların kapitalistlik yöntemlerle temini, sadece Batı Avrupa'nın bir özelliğidir. Burada bile ancak 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Özel, 1993). Kapitalist düzende toprak veya fabrika sahibi maaşla işçi çalıştırarak üretim yapar ve onu serbest piyasada satabildiği kadar yüksek fiyatlara satmaya çalışır. Bu şekilde iktisadi düzen eski tarihlerde de uygulanmış, işçi-işveren ilişkisi her zaman varolmuştur. Fakat feodal düzende üretilen malın niteliği ile kapitalist düzendeki malın niteliği farklıdır. Feodal düzende kişi malına hayrandır ve onu üretebilmek için uzun süre uğraşır ve kendine ait somut bir meta üretir. Bu meta onun için değerlidir ve o yüzden fiyatı da yüksektir. Kapitalist sistemde ise, mal soyut bir kavram haline dönüşmüş kokusuz, renksiz bir metadır ve kağıt üstünde vardır. Feodal toplumdaki metanın kapitalist dönemdeki metaya dönüşmesi ancak 19. yüzyıldan sonra olabilmıştır.

Feodal yapının bozulması sonucu ortaya çıkan kapitalizm, dinden beslenmektedir. Braudel bunu şu şekilde ifade etmektedir: “kapitalizmi meydana getirmek yerine sadece miras alan dini yapı, bazen kapitalizmi geliştirici bazen de engelleyici vasıflara bürünebilir, bu yüzden kapitalizmin din ile birlikte ilerlerse başarılı olabilecektir. Bu nedenle dini yapı, ancak kendi iç dengesine göre finans dünyasının lehinde ve aleyhinde hareket edebilmektedir. Muhafazakar bir yapıya sahip olan din; piyasa, para, spekülasyon ve riba gibi oluşumlara uzak kalmıştır. Kilise ancak mecburiyetlerden dolayı finansal dünyayla barışmıştır. Faizli borç hususunda reformasyona kadar izin vermemiştir” (Braudel, 1991: 67-68). Klasik topluluklarda özellikle Katolik kilisesi gibi geleneksel bürokrasinin egemen olduğu yapılanmalarda endüstri toplumlarına geçişte direnmelerin ortaya çıktığı, dolayısıyla geçişlerin zor olduğu görülmektedir. Dini bir bürokrasinin mevcut olmadığı Protestan toplumlarda ise değişimin daha rahat ve yumuşak olduğu, böylece İngiltere ve Kuzey Avrupa ülkeleri gibi değişimin kolay olduğu yerlerde bürokrasinin daha kolay modernleştiği farkedilmektedir. (Şaylan, 1974). Katolik Kilisesi, bilindiği üzere keskin çizgileri olan, belli kuralların dışına çıkmayan bir mezheptir. Bu mezhebe üye olan kişilerin gelenekselden moderne geçişi çok sancılı olmaktadır. Fakat Protestan mezhebi, toplum kurallarına ve yeniliklere açık bir mezhep olduğu için toplumda oluşan değişiklikleri daha kolay kabullenmektedir. Buradan da

görülebileceği gibi din bazen kapitalizmin gelişimini hızlandırırken, bazen de engelleyici bir role sahip olabilir.

Bazen dini inançlarda var olan bazı ritüeller, ekonomik bir değişimi de sağlayabilmektedir. R. Bastide'e göre hayvancılığın başlangıcı, sosyal bir grubun çevresinde varolan ve tanımak istediği hayvanların totemik prestijinin sonucudur. Bu tip hayvanların koruma altına alınmaları için çit içine alınarak, incelenmeleri zaruri tutulmuştu. Mesela Hindistan'daki Toda kabilesi, hayvana (manda) karşı bugün bile dini ve ekonomik davranış arasında ayırım gözetmeyen tarzda davranış sergilemektedir. Mandıralar kutsal yerlerdir ve iyice incelendiğinde her ekonomik hareket kutsal bir norm olmuştur. Süt sağma ve tereyağı yapma din görevlisinin işidir (Kehrer ve diğer., 1998). Yukarıdaki paragrafta da bahsedildiği gibi bazı toplumlarda din, insanın sadece inanma ihtiyacını gidermek amacıyla öte toplumda önemli bir yere sahip olan ekonomik meta, dini inanç içinde önemli bir kademe yer almaktadır.

Yukarıda da açıklandığı gibi din, ekonomik değişim veya gelişimi sağlayabilmektedir. Bu düşünce doğrultusunda bakıldığında kapitalist sistemin gelişmesinde zihniyet yapılarının ve bizi asıl ilgilendiren konu olan dinin yerinin ne olduğu eskiden de tartışılmış ve hala da tartışılmaktadır. Weber ve onun gibi düşünen bilim adamları Protestan ahlakının kapitalizmin ruhunu beslediğini söylerken, bazıları ise aslında geçerli bir etmen bile olmadığını söylemektedirler. Fakat yine de kapitalizmin gelişmesinde Protestan etiğinin esnek ve dinamik bir yapıya sahip olmasının anlamı tartışılmaz bir gerçektir.

See, Sombart'ın ve Weber'in tezlerinin -bu tezler kısaca Yahudiliğin ve Protestanlığın kapitalist zihniyetin oluşmasında önemli yere sahip olduğudur ki-doğru olduğunu savunmaktadır (See, 2000). Genel anlamda bakıldığında bu zihniyetin yüksek olduğu ülkelerde, gerçekten de bu inançlardan birinin etkin olduğu görülmektedir.

Din, kapitalizmin gelişmesini desteklemekte, kapitalizm ise toplumda yerleştikten sonra “dini açıdan insanların inandığı aşkın ilahın yerini alarak, manevi inançlarının maddi şekle dönüşmesini sağlayacaktır” diye önceki paragraflarda ayrıntılı olarak bahsedilmişti. Bu konuda çeşitli açıklamaların varlığı ve çözüm

yollarının ortaya atıldığı görülmektedir. Fakat ne Weber ne de başka düşünürler bu konuda Karl Marx kadar ayrıntılı araştırmalar yapmamışlardır. Löwith'e göre "Marx bir tedavi önerir, Weber'in önerebileceği ise sadece bir tanıdır" (Löwith, 1999: 17). Bu açıdan Marx'ın kapitalist düşünce ile ilgi yorumları ve dine bakış açısının incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

2. MARX VE DİN- KAPİTALİZM

Marx kapitalizmi üretim araçlarının toplumda ayrı bir sınıf oluşturan kapitalistlerin elinde bulundurduğu bir üretim tarzı olarak tanımlamaktadır (Dobb, 2001). Marx'ın yaptığı tanımda diğer tanımlardan farklı olarak sınıf terimi geçmektedir. Kapitalist düzende bazıları üretim araçlarına sahipken, bazıları ise bu araçlara sahip olanlarla çalışmak zorundadırlar. Çünkü bu araçları alacak sermayeleri olmadığında oralarda çalışmak zorundadırlar. Kapitalist toplumda varlıklı olmanın yollarından en önemlisi belki de sermaye sahibi olmaktan geçer.

Marx, kapitalizme eleştirel açıdan yaklaşmaktadır ve kapitalizmin işçi ile emeğini birbirine yabancılaştırdığını söylemektedir. Fakat komünist düzene geçişin gerçekleşmesi için kapitalizmin, toplumun her tabakasında yaşanması ve gerektiğinde tam olarak yaşanmasına inanmaktadır. Bu süreç düzgün işlemezse komünist rejimin ortaya çıkmasının da tehlikeye gireceğini savunur. Buna bağlı olarak kapitalizmin oluşumunda toplumsal zihniyetin önemini vurgulayan Marx özellikle dinin bu sürecin etkili olmasında önemli bir unsur olduğunu düşünmektedir.

2.1. MARX'IN DİN- KAPİTALİZM İLİŞKİSİNE BAKIŞI

Marx, kapitalizme getirdiği yorumlarında "kendine yabancılaşma" düşüncesini vurgulamaktadır. Marx'ın kapitalist üretim sürecine uyguladığı eleştirel çözüm, kendine yabancılaşma bakımından, bir bütün olarak burjuva dünyasına yöneliktir. Bu da insana ait olmayan ve amacından saptırılan bir insan doğasıdır (Löwith, 1999). Kapitalist sistem manevi duyguları yok ettiğinde insanlar artık sadece üretmek ve kazanmak için çalışırlar. Bu şekilde çalışan kişiler, Marxist düşünceye göre bir süre sonra kendine yabancılaşmaktadır. Artık iş, işçinin olmaktan çıkmıştır.

Marx'ın odun satıcısı ile ilgili verdiği örnek bu konuda ilgi çekici bir özelliğe sahiptir:

Sahibine ait olan ve sahibinin satabilme özelliğine sahip olduğu odun sadece bir nesne değildir, ekonomik ve sosyal önemin bir nesnesidir. Bu türde önemli bir nesne olan odun hem satıcı için hem de alıcı için önemlidir. Odun, cansız bir nesnedir, nesnel bir güçtür, insani değildir. Fakat insanın nesneyle ilişkisini düzenlemekte ve insana hükmetmekte yetersiz olmasına rağmen insanı belirleyen ve sınırlayan bir nesnedir. Odun insanı belirleyebilir. Çünkü meta gibi, politik ilişkilerin nesnel anlatımıdır. Çünkü meta gibi fetişistik bir niteliğe sahiptir. Marx, burada insanların kendi ürettikleri malla yabancılaştıklarını söylemektedir. Kişisel çıkarlar, sınıf çıkarlarına istemsiz olarak dönüşür, bireyin kişisel davranışları cisimleşir. Ayrıca insan kontrolünün ötesinde bağımsız bir güç olarak emek ortaya çıkar. Marx'a göre bunların sebebi rasyonalizasyonun temeli olan emeğin paylaşılması aşamasında ortaya çıkmaktadır (Löwith, 1999: 141).

Kişi emeği karşılığında bir üretim yapar. Daha sonra ürettiği metayı ya kendisi ya da başkaları pazarlar. Bu şekilde devam eden sirkülasyon sonucunda kişi ürettiği malın esiri olur. Artık amacı sadece üretmektir. Zamanla da emeğine yabancılaşır. Burada bahsedilen odunda yabancılaşmanın ekonomik anlatımıdır.

Kişi emeğine yabancılaşmaya başlamasıyla birlikte dünyaya da yabancılaşmaya başlar ve nihayet kişinin kendine yabancılaşmasıyla son bulur. Marx'a göre bu durum, kapitalizmin çarklarından biri olarak ortaya çıkar. Marx, burada bir çıkar yol ortaya sunar ve "kendine ve emeğine yabancılaşan işçi kendine gelmeli ve mücadeleye başlamalıdır" der. Marx'a göre kapitalizmin yıkılması, işçi sınıfının evrensel mücadelesi ile yerine getirilecek bir gerekliliktir. Bu yıkılışın sonucunda da tüm uzlaşmalardan sıyrılmış olan komünizm gelecektir (Durand, 2002: 12). Yabancılaşmanın, kapitalist sistemin gereklerinden biri olduğunu savunan Marx, bu durumdan kurtulmanın tek çaresini emeğin sahibi olan işçinin farkındalık düzeyinin artmasıyla olabileceğini söylemektedir. Bu sayede işçi baş kaldırarak ve emeğine sahip çıkacaktır. Bu da arkasından komünizmi getirecektir.

Marx'a göre kapitalist düzenin destekçisi olan özel mülkiyet, yabancılaşmayı besleyen bir damardır. İşçinin farkındalık düzeyinin artması özel mülkiyetin ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Din, aile, devlet, hukuk, ahlak, bilim, sanat vb., üretimin özel biçimleri olup hepsi de yasalara bağlıdır. Yani dinden, aileden, devletten insan soyutlanarak kendi varlığına yani sosyal varlığa dönecektir (Aybar, 2002). Yabancılaşmanın ortadan kaldırılması için öncelikle özel mülkiyet ortadan kaldırılmalı ve her türlü mal, kişilere ait olmaktan çıkmalıdır. Bu sayede emek soyut kavramdan sıyrılarak tekrar somut metaya dönüşecektir.

Fakat bütün bunlara rağmen Marx, kapitalizme karşı değildir. Komünizmin ortaya çıkması için kapitalizmin uygulanması gereken bir sistem olarak görür. Marx'a göre insanların, kapitalist düzene uyum göstermeleri gerekmektedir. Bu düzeni kabullenmeleri içinde belli bir ideoloji tarafından uyuşturulmalıdırlar. Eğer bu gerçekleşirse, emeğin sahibi, emeğine yabancılaşacak, işverene hiçbir şekilde karşı çıkamayacaktır. Bunu sağlayacak olan da dindir. Marx, mükemmelliğe ulaşılması için bunun yaşanması gerektiğini düşünmüştür ve bunun içinde dini önemli bir etken olarak görmüştür. Bireyler, belli bir olgunluğa eriştiklerinde zaten dinden tamamen kurtulacaklardır.

Marx, din hakkında şu yorumu yapmaktadır:

İnsan dini yapar, din insanı yapmaz. Din gerçekten insanın evreni bir bütün olarak algılayamadığı sürece (kendisini evren içinde algılayamadığı sürece) kendi bilincine varması ve kendi kendinin farkında olmasıdır. Ama insan dünyanın dışında oturan soyut bir varlık değildir. İnsanların dünyası, devlet ve toplumdur. Bu devlet ve toplum içedönük bir dünya bilinci olan dini yaratır, çünkü kendileri içe dönük bir dünyadırlar. Din bu dünyanın genel kuramı, onun ansiklopedik bir özeti, kitlelerin anlayacağı biçimdeki mantığı, manevi onur sorunu, heyecanı, ahlaki yaptırımı, görkemli tamamlayıcısı, teselli ve haklılığının genel temelidir. İnsan gerçek bir gerçekliğe sahip olmadığı sürece, insan varlığının düşsel bir biçimde farkına varılmasıdır. Bundan dolayı dine karşı mücadele, dolaylı olarak manevi rayihası din olan bu dünyaya karşı bir mücadeledir (Marx, 2005: 39).

Marx'ın yukarıda verdiğimiz cümlesinde de görüldüğü üzere din, insanların yaşamının her safhasında bulunmaktadır. Hatta Marx, dinsel acının gerçek acının bir anlatımı olduğunu söylemektedir. Din ezilen kişilerin sığındığı bir limandır, dünyanın duygusu ve ruhsuz koşulların ruhudur. Marx'ın ünlü deyişi ile "din insanların afyonudur" (Marx, 2005: 39). Toplumda var olan eşitsizliklere karşı insanlar dine sığınmaktadırlar. Bu sayede insanlar eşitsizliği gidermekle uğraşmazlar, çünkü konuyu dine havale etmişlerdir. Bundan dolayı dine bağlı toplumlarda, toplumsal şiddetin oranının azalması beklenir. İnsanların mutlu olmaya devam edebilmesi için din mutlaka olmalıdır.

Marx'a göre din aynı zamanda özgürleşmeyi kısıtlayıcı özelliğe de sahiptir. Marx, dindar kişiyi kapitalist düzenin bir sınıfı olarak görür ve dinin bu sayede toplumda sınıfsal farklar ortaya çıkaracağını söylemektedir. Politik özgürleşmenin sınırları, insanın özgürleşmeden devletin de özgürleşemeyeceği gerçeğinde varolmaktadır. Hıristiyan ve Yahudilerin özgürleşmek için gereksinim duydukları

şey, devlet tarafından izin verilen dinsel bir özgürlük değil, insanın dinden azat edilmesidir. Dindar insanla diğer vatandaş arasındaki ayrım, dükkan sahibi ve vatandaş, toprak sahibi ve vatandaş, günlük işçi ve vatandaş gibidir. İnsanın, Yahudi ve vatandaş gibi bölünmesi, vatandaşlığa karşı bir hile değildir. Fakat dinden azat edilmenin politik bir tarzıdır. Dinin tikelleşmesi, burjuva toplumundaki modern insanın parçalanmasıdır. Bu genel olarak insanın insana uzaklığı, insanın kendine yabancılaşmasını sunmaktadır (Lüwith, 1999: 157). İnsanın özgürleşmesinin dini düşüncelerden tamamen kendini soyutlamasıyla olacağını savunan Marx, toplumun veya devletin özgürleşmesinin de insandan başladığına dikkat çeker.

Marx, bu konu hakkında ayrıca şu yorumu da yapmaktadır. Dinden kurtulmadan da siyasi bakımdan özgürleşmek mümkündür. Örnek olarak ise, dinin bir devlet meselesi olarak çıktığı ve bireylerin kendi kişisel meselesi olduğu, Fransa ve Amerika'yı göstermektedir. Marx "Dini fikirler, Hıristiyan devletin değil, hür devletin eseridir" demektedir. Bu durumu da yine Amerika'yı örnek vererek açıklamaktadır: "Hür devletin insanı ikili bir hayat sürer. Sivil yani ekonomik hayat, toplumdaki gerçek hayatı tecrit edilmiştir ve kendi özel çıkarlarının savunulması için kendisi harici herkesle bir savaş halindedir. Birey dünya ile bütünleşmiş ve uyum içindedir. Din, günlük hayatta yaşadığı bölünmüşlüğü aşan yabancılaşmış, atomlaşmış insanın kalbinin çığıdır. Toplumun atomculuğuna son verip, paranın egemenliğinin yol açtığı korku ve endişeyi bir kenara attığımız zaman dini fikirler sonunda buharlaşıp, yok olacaktır" (Özel, 1993: 90). Toplumda dinin yok olması için baskı yapılmasının bir anlamı yoktur Marx'a göre, bu süreç işlenmeye başladığında zaten din kendi kendine yok olacak ve insanlık mükemmele ulaşacaktır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Marx kapitalist sistemin din olmadan işlemeyeceğini söylemektedir. Fakat Marx'a göre dinin kökenlerini yaşamda aramak yanlıştır. Din sadece çatışma söz konusu olduğu zaman ortaya çıkmaktadır (Cohen, 1998). Çatışma ortamının yok olmasıyla insanlar fiziksel metaya bağlanmaktadır. İnsanların belli dönemlerde belli metalara yakınlık hissetmeleri emeğin karakteristiğindedir.

Karl Marx, kapitalist zihniyetin oluşumunda, dini faktörün önemini 19. yüzyılda vurgulamıştır. Yahudilerle ilgili yaptığı açıklamada bunu açıkça dile

getirmiştir. Yahudiliğin dünyevi temelinin pratik ihtiyaçlar ve kişisel çıkarlar olduğunu vurgulamıştır. Yahudilerin paraya çok önem verdiklerini ve bu yüzden çok sıkı pazarlıklar yaparak alışveriş yaptıklarını söyler. Ayrıca, Yahudilerin sadece maddi olarak kazanç sağlamak amacıyla bunu yapmadıklarını asıl amaçlarının dünyaya Yahudi ruhunu yayabilmek için dünya gücü olmak amacını güttüklerini iddia etmiştir. Hıristiyanlar da Yahudilerin bu ruhunu örnek alarak bir Hıristiyan ruhu oluşturmuşlardır. Bu ruhla birlikte Hıristiyanlar Tanrı olarak paraya tapmaya başlamışlar, paranın esiri olmuşlar ve sadece onun için çalışmaya başlamışlardır. Zaten bir süre sonra ise Yahudilerin Tanrısı bütün dünyanın tanrısı olacaktır. Bu Tanrı imgesi de paradır. (Özel, 1993). Yani insanlar dinden uzaklaştıracak tek önemli meta para olacaktır. Marx'a göre toplumların paraya verdikleri bu değer, kapitalist düzenin getirdiği değerlerden biri olarak görünmektedir.

Yukarıdaki paragraflarda da bahsettiğimiz gibi Marx'ın söylemlerinde din önemli bir yere sahiptir. Alman İdeoloji'si adlı kitabında da Alman felsefi eleştirmenlerinin savunduğu görüşü eleştirmektedir. Bu görüşlerinde felsefi eleştiricileri, dünyayı bütün kötülüklerden kurtaracaklarını savunmakta ve dünyanın kurtulması için dinin yok olması gerektiğini savunmaktaydılar. Bu düşünürler bütün baskı ve hakimiyet özelliği taşıyan her türlü düşüncenin dinden kaynaklandığını söylemekteydiler. Bu ilişkiyi başlıbaşına bir ibadet, hukuka ibadet, devlete ibadet şekline sokmuşlardı. Dogmalar ve dini inançlardan başka bir şey mevcut değildi. Böylece devlet gittikçe daha da kutsallaştırılmıştı. Yani maddi ilişkiler ve gerçekler, manevi varlıklar olarak görülmeye başlamışlardır (Marx, 1968).

3. WERNER SOMBART'IN DİN VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİNE BAKIŞI

Sombart, kapitalizmin oluşumu ve gelişimini düzenleyen zihniyet konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Ayrıca Ülgener'in, zihniyet konusundaki çalışmalarından, etkilendiği düşünürlerden biridir.

Sombart, kapitalizmin öncesini ve sonrasını araştırarak hangi ortamlarda ortaya çıktığı ve ne şekilde geliştiğini anlamaya çalışmıştır. Çalışmalarında kapitalizmin toplumlardan soyutlanarak incelenmesinin mümkün olmadığını, doğru temellere oturtulmuş bir araştırmanın yapılabilmesi için kapitalizmin oluştuğu ve

geliştiği toplumların geleneksel, kültürel ve dinsel özelliklerinin de incelenmesi gerektiğini söylemiştir.

Sombart, kapitalizmin oluşumunu manevi temellere dayandırmak istemiştir. Bu sebepten dolayı da kapitalizmi bazen din ve felsefik özelliklere, bazen ise lüks ve harcama şevkine bağlamıştır.

Bu doğrultuda araştırmalarını sürdüren Sombart, kapitalizmi oluşturan süreçlerden olan aşk, lüks gibi kavramları sosyolojiye kazandırmıştır (Yelken, 1999). Kapitalizmin oluşumuna bu açıdan bakan ilk toplumbilimcidir. Bu yüzden bu araştırmada özellikle üzerinde durulması gereken bir düşünürdür.

3.1. SOMBART'TA DİN VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ

Weber'le birlikte Alman tarih okulunun üçüncü kuşağında yer alan Sombart, iktisadi durumların analizinden çok ekonominin oluşması ve gelişmesi ile ilgilenmiştir. Bilimsel çalışmalarını, klasik iktisattan modern kapitalizme geçişi inceleme ve araştırma doğrultusunda yapmıştır. Sombart, iktisadi durumları ekonominin dar çerçevesi içinde araştırmakla kalmamış, iktisadi olayların daima sosyal olaylarla ilgisi olduğunu düşünerek çalışmalarını sürdürmüştür (Sarc, 1941-1942). Sombart, bu çalışmalarının sonucunda da Modern Kapitalizm adlı eserini 1902 yılında iki cilt halinde yayınlamıştır.

Sombart, yukarıda bahsettiğimiz zihniyet hakkındaki düşüncelerine Modern kapitalizm, yani "Der Moderne Kapitalismus" adlı eserinde değinmektedir. Bu kitabın bir diğer önemli özelliği de Sombart'ın 1902 yılında çıkardığı kitabın adında ilk defa kapitalizm kelimesini kullanmış olmasıdır. Ancak, kelimenin fiili olarak 1880 yılında, Alman Sosyalist çevreler tarafından kullanılmaya başlandığı bilinmektedir (Febvre, 1995). Kelime çok yenidir, sadece bilim adamları için değil, ülkeler için bile bu kelime yeni yeni kullanılmaya başlanmıştır. Kapitalizm çok öncelerden beri mevcut bir sistemdir fakat bu yıla kadar terminolojide yer alan belli bir isime sahip değildir. Kapitalizm, Sombart sayesinde terminolojide kendine bir yer edinmiş denilebilir.

Sombart, bu eserini yayınladıktan sonra birçok düşünür tarafından eleştirilmiştir. Aslında Sombart'ın yapmak istediği belirli bir döneme hakim olan zihniyeti yani kapitalizmi tamamı ile kavramak ve bu düşüncesini eski veya başka

türden düşüncelerle karşılaştırmaktır. Bunu yaparak kapitalist iktisadi zihniyetin, bu döneme özel iktisadi hayatın bütün tezahürlerinin nasıl içine aldığını ve ona kendince nasıl şekil verdiğini göstermeye çalışmaktadır (Kessler, 1941-1942). Bu açıdan bakıldığında Ülgener'in kendi iktisat zihniyeti kavramını oluştururken Sombart'tan etkilendiği görülmektedir (Özkiraz, 1999).

Sombart, Weber'den önce iktisadi olayları diğer sosyal olaylarla bağlantı kurarak iletmiş görüşlerinden dolayı önemli bir yere sahiptir. Kapitalizmin, teknik, hukuki, ırk ve insanın zihniyetiyle ilişkilerini en iyi şekilde ortaya çıkaran kişi olarak görülebilir (Türkdoğan, 1985). Sombart ve Weber, aynı dönemde yaşamış ve aynı düşünceleri savunan kişiler olarak, birbirlerinden etkilenmişlerdir. Sombart, Weber'den önce kapitalizmde zihniyetin önemini vurgulayan kitabını çıkarmıştır. Weber daha sonra "Protestan Ahlakı" adlı kitabını yayınlamıştır.

Sombart'ın isteği kapitalizmi hem tarihi hem de gelişimsel olarak çalışmaktır. Tarihi çalışma isteğinin amacı, tarihsel iktisadi durumu yorumlayarak modern kapitalizmin gelişmesini incelemektir. Gelişimsel çalışmasının amacı ise, tarihi bakımdan bir defaya mahsus olarak doğmuş olan modern kapitalizmin devresinin oluşumlarını incelemektir (Kessler, 1941-1942). Sombart, kapitalizmin hem geçmişte hem de gelecekteki durumuyla ilgili araştırmalar yapmıştır. Amacı, geçmişte kapitalizmin nasıl oluştuğu ve gelecekte de ne olacağı sorularının cevabını bulmaktır.

Sombart, kapitalizmi erken dönem, zirve dönem ve geç dönem diye ayırarak analizini yapmıştır. Buna göre ekonomi, düşünsel, maddesel, doğal ve geleneksel kökenli olgulardan kaynaklanmaktadır. Sombart "Modern Kapitalizm" adlı kitabıyla tarih araştırmalarını genel iktisatla birleştirerek kendi düşüncesine göre, kapitalizmin zaman içinde ne şekilde geliştiğini ve kendini toplumlara nasıl kabul ettirdiğini incelemiştir. (Sombart, 2004) Sombart bu kitabıyla ilgili şu yorumda bulunmaktadır: "Marx'ın çalışmalarının kesin anlamda tamamlayıcısı ve devamından başka bir şey değil" (Yelken, 1999: 278). Bu açıklamasının ardından da Marx'ın görüşlerini savunmadığını, sadece kapitalizm hakkındaki düşüncelerinin bu konudaki çalışmaların temeli olduğunu söylemektedir. Sombart "Modern Kapitalizm" adlı eserini de bu çalışmanın bir devamı olarak görür. Daha sonra ise, değer yargılarının objektif bilimle bağdaştırılamayacağı görüşünü savunmaya başlamıştır.

Sombart, Marksist ekolde yetişmiş ve Marx'ın eserine devam etmiş olmasına rağmen, birçok önemli konuda, O'nun düşüncelerinden ayrılmıştır. Sombart, kapitalizmle ilgili "ilk azametli söz" ün Marx tarafından söylendiğini ve "son mütevazi söz"ünde kendisi tarafından söylendiğini belirtmiştir (Ülgener, 1941- 1942: 97). Burada üstünde durulması gereken asıl nokta, farklı düşünceye sahip olan iki düşünürün kapitalizm hakkında ilk ve son sözleri söylemeleridir .

Sombart kapitalizmin özünü, girişim ya da serüven ruhu ile akılcılığa ve hesaba dayanan burjuva ruhu sentezinde aramıştır. Kapitalizmin ortaya çıkışını manevi temellere dayandırmaya çalışan Sombart'ın bu uğraşı, zaman içinde yeni ve birbirinden farklı kuramlar üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Burjuvanın karşıtı olan aristokrasi davranış kalıplarını da incelemiştir. Kapitalist ruhunu, Weber'in tersine lüks ve harcama şevkinde aramıştır. Sombart kapitalist ruhun ilham aldığı kaynağı, din ve felsefe olarak göstermiştir. Dinin ekonomi üzerindeki etkisi üzerinde oldukça ayrıntılı bir şekilde durmuş ve kapitalizmin ruhuna yönelik söz konusu kaynağın çok eskilerden geldiğini savunmuştur. Hatta bunu Eski Ahit'e kadar dayandırmaktadır. Bu yüzden Avrupa'nın ekonomik hayatında Yahudilerin dininin önemli bir yeri olduğunu söylemektedir (Dolgun, 1998). Weber'in kuramında Püriten'lerin olduğu yerde Sombart'a göre Yahudiler vardır.

Sombart kapitalizmi, ölmekte olan sosyal düzenin rahminde doğmak için bekleyen daha yüksek biçimler için hiçbir teminatı olmayan, ahlaken tükenmiş bir düzen olarak görmektedir. Kapitalizmi, insanların iradeleri haricinde birbirleriyle zorunlu ilişki içine sokan bir sistem olarak algılamaktadır. Kapitalizm insanlar tarafından uygulanmaya başlamış ama daha sonra sistem, insanların inançlarını ve değerlerini, kişilerin iradeleri dışında değiştirmeye ve bir süre sonra kişiye hakim olmaya başlamıştır. Artık kişiyi, kendi için gerekli olanı yapmaya zorlar. Sistem bizzat kendisine ait olan bir hayat sürmeye başlar (Özel, 1993). Sombart, kapitalizmin ortaya çıkmasında zihniyetin önemli bir yere sahip olduğunu söylemektedir. Fakat toplumun zihniyet yapısı, kapitalizmi beslemesine rağmen bir süre sonra kapitalizm gelişmesini tamamlar ve artık zihniyete hükmetmeye başlar. Bir süre sonrada zihniyeti tamamen yok eder.

Sombart kapitalizm teorisinin, ekonomik sisteminin üç ögesinden oluştuğunu söylemektedir. Bunlar ruh, örgütlenme biçimi ve teknolojidir. Bu ruhta burjuva ruhu ve girişim ruhu olmak üzere iki parçadan oluşmaktadır. Girişim ruhu bireysellik, inisiyatif, enerji ve güç mücadelesi özelliklerine sahiptir. Burjuva ruhunun özellikleri ise; hesap, özenli politika, rasyonalizm ve tutumluluktur. Rönesans ile birlikte girişim ruhu, burjuva ruhu içinde yer almaya başlamıştır (Dolgun, 1998).

Sombart'a göre, değişik ekonomik tutumlarının var olduğu zamanlarda bile kapitalizmin ruhu, ekonomik örgütlenmede var olmuştur. Bu isimle anılmasa bile kapitalist düzenin özelliklerine rastlanmaktadır. Kapitalizmin kökeni, modern dünyanın karakteristiği olan ekonomik biçimler ile ilişkilere yol açan düşünce ve davranışlardadır. Sombart, karlı bir şekilde yeniden üretilmek kastıyla sahipleri tarafından işletilen malların bulunduğu yerde kapitalizmin bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca Sombart kapitalizm öncesindeki ekonomik faaliyetleri, doğal ihtiyaçları giderilmesi olarak algılayan insanları da "doğal insan" olarak tanımlamaktadır. Kapitalistleri ise bunların tersine doğal insanı köklerinden kopararak ve değerlerini alt üst ederek, sermaye birikimini, ekonomik faaliyetin hakim güdüsü haline getiren, gerçekçi ve akılcı bir tutum ile şaşmaz, nicel hesap yöntemleri sayesinde yaşamdaki her şeyi bu amaca bağlayan kişiler olarak nitelemektedir (Dolgun, 1998). Sombart kapitalizmin ortaya çıkmasından önce kar amacıyla yapılan üretim ve ticaretin olduğu yerde aslında kapitalizmin var olduğunu söylemektedir.

Sombart kapitalist zihniyetin nasıl ortaya çıktığı sorusunun da cevabını araştırmıştır. Belli döneme ait ekonomik özellikler ne olmuştu da burjuva zihniyetini de içeren bu zihniyetin ortaya çıkmasını tetiklemiştir? Sorusuna da cevap bulmaya çalışmıştır. Sombart kapitalizmle birlikte zihniyetinde kendiliğinden ortaya çıktığını iddia eden düşünürlere karşı çıkmıştır. İlkel olarak girişimci zihniyet var olduğunda, kapitalist zihniyet bir içgüdü olarak ortaya çıkmıştır, demektedir. Kapitalist zihniyet, birçok yeteneğe rağmen belli başlı birkaç yeteneğe daha sahip olmayı gerektirir. Bunların bir kısmı burjuva erdemleriyle birlikte işlerin yürütülmesi konusundaki kimi ahlaki ilkelerin eğitim aracılığıyla verilmesini diğeri ise öğretim yoluyla bazı girişimcilerde bulunan hesaplama kolaylıkları, işleri yürütme, örgütlenme ve yönetme yeteneklerinin geliştirilmesini içermektedir. Ayrıca kapitalist zihniyetin kaynaklarını

araştırırken onun oluşum koşullarının kapitalist gelişiminin evreleriyle bir arada geliştiğini unutmamak gerekir. Burada kapitalizm aşamaları göz önüne alınmalıdır. Doğuş ve gelişim aşamasına ayrı ayrı bakılmalıdır. Kapitalizmin doğuş aşamasında; Kapitalizm girişimcinin eseriyle, gelişme aşamasında ise tam tersi yani girişimci kapitalizmin eseri olmuştur. Kapitalizmin doğuşu sırasında, kapitalist oluşumlar bilgi ve tecrübe konusunda cahil olduklarından bir bilgi birikimi yoktu. Fakat zamanla bilgi birikimi ve tecrübe artmıştır. Mesela ticaret yapma teknikleri, muhasebe ve hesap işleri v.s. bu tip bilgi ve tecrübeye dayalı birikimler ortaya çıkmış ve kullanılmaya başlanmıştır (Sombart, 2008). Görülmektedir ki, kapitalizmin oluşumu ve gelişimi dönemindeki kapitalist zihniyet çok farklılık arz etmektedir. Ayrıca o dönemlerdeki koşullar da bu zihniyetlerin oluşmasında çok önemlidir.

Sombart, kapitalizmin gelişimini de 3 evreye ayırmıştır. İlki “erken kapitalizm” dir. Bu dönemde küçük ölçekli ve ilkel ev sanayisi vardır. İkincisi ise Birinci Dünya Savaşı’nın yaşandığı dönemdir. Bu dönemde “tam kapitalizm” dir. Bu dönem kapitalizmin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Sanayi devriminin başlamasıyla beraber sistemin karakteristiğinin oluşturan özellikler de şekillenmiştir. Üçüncü aşama ise sistemin tüm dünyaya yayıldığı “geç kapitalizm” adı verilen dönemdir. Bu dönemde sistemin saf öğeleri yerini karmaşık öğelere bırakmıştır. Sistemin yapısı değişmiş ve tekelleşmeler artmıştır. Bu dönemde kapitalizmin ruhu da işlevini yitirmiştir. Bürokrasi ve tekelleşen büyük şirketler artmış, ayrıca sistemin özelliği olan esneklik ve uyumluluk yok olmuş, katı ve esneklikten uzak bir sistem ortaya çıkmıştır. Sombart’a göre buna rağmen kapitalizm ileride de var olmaya devam edecektir (Dolgun, 1998).

Sombart, erken kapitalist dönemde sosyal tabakalaşma biçimleri temelden farklı olmasına rağmen, belirleyici noktalarda tamamen aynı gelişmeleri yaşayan ve erken kapitalist çağ boyunca bütün oluşumları temsil eden iki ülke, Fransa ve İngiltere’yi incelemiştir. İngiltere’de o dönemde aslında soylu olmayan fakat sonradan soylu olarak kabul edilen genelde şövalye ve baronlardan bir grup oluşmuştur. Bu grup kanuni olarak soylu sayılmayan, ikinci sınıf soylulardır. Bunlar adının önüne “sir” ünvanı alırlar. 1611 yılından itibaren para ile şövalyelik payesi satın alınmaya başlanmış ve bu şekilde para sahibi olan kişiler soylular arasında yer almaya başlamışlardır. Bu sayede baronlarda 17. ve 18. yüzyılda artma

görünmüştür. İngiltere’de soylu olabilmek için ticari ilişkilerin iyi olması gerekmektedir. Soyluluğa adım atabilmekte zengin olmak önemli bir yere sahiptir. Böylece paranın gücü bu dönemde anlaşılmaya başlanmıştır. 18. yüzyılda ise bu güç tam bir zafere ulaşmaktadır. İngiltere’de insanların soylulara dahil olabilmek için parayla birlikte soylularının da seçkin olması gerekliliği üzerine, bir çok para sahibi tüccar, soy kütüklerini çıkarmak için bu kurumlara hücum etmişler. (Sombart, 1998).

Ayrıca bu dönemde sonradan zengin olan insanların, toplumsal hiyerarşide sınıf atlamak amacıyla eski soylu ailelerin üyeleriyle, evlilik bağı kurmaktaydılar. Sombart bu konuda şu yorumu yapmıştır; “Soylu seçkinliğiyle, burjuva parasının bu biçimde kaynaşması, geçen yüzyıllar boyunca bütün ülkelerde kapitalist kültürle aynı doğrultuda olmuştur. Almanya’da olduğu gibi İtalya’da, Fransa’da olduğu gibi İngiltere’de.” (Sombart, 1998: 20). Soylu seçkinler ve zengin burjuvalar evlenerek, soylular paraya, zenginler ise ün ve şana sahip oluyordular. Hatta bu şekilde kazanç sağlayabilmek için bir dönem insanlar eşlerinden boşanarak bu tip evlilikler yapmışlardır.

Bu dönemde seçkinlikle ticaretin birbirini tamamladığı duygusu, önceki dönemlerde Fransa’da İngiltere’den daha şiddetli bir şekilde var olmuştur. Farklı meslek gruplarından kendilerini burjuva olarak niteleyebilecekleri, daha zengin tüccar ve kapitalist bir girişimci olma çabaları doğmuştur. Bu soyluluk özlemi diğer ülkelerden daha çok Fransa’da görülmüştür. Bu sınıfa dahil olmak yalnızca toplumsal olanakların değil, kayda değer oranda maddi olanakların da önünü açmaktadır (Sombart, 1998). Soyluluğun, zengin işadamları tarafından desteklendiği bir gerçektir. Hatta belli ülkelerde soylu aileler alttan takviye görmekte ve zengin kişiler soylulara dahil edilmektedir.

Sombart, bu dönemde insanların ekonomik faaliyetlerinde ya basit ihtiyaç tatmini ya da kar prensibine göre hareket ettiklerini iddia eder. Sombart’ın kapitalizmi belirlemeye yönelik aşağıdaki paragrafta da bahsettiğimiz bu ayırım, kazanç ve para hırsının ortaçağ insanında da bulunduğu gösterilerek eleştirilmiştir (Özkiraz, 1999). Sombart, ortaçağda bu lüksün başlamasıyla kapitalizmde tohumlarının atıldığını söylemektedir. Lüks harcamayla üretim artacak ve bunun

sonucunda da sermaye artacaktır. Yani kapitalizmin esas gereklerinden birisi bu şekilde oluşacaktır.

Erken kapitalist dönemde lüks ve kapitalizm arasında bir ilişki olup olmadığı birçok zaman tartışma konusu olmuştur. Fazla lüksün kapitalizmin kaynağı olan sermayeyi yok edeceği korkusuyla lüks, bir dönem engellenmeye çalışılsa da toplum ve aydınlar tarafından bu konu tepki görmüştür. Tüccarlar, lüks sayesinde sermaye birikiminin sağlandığını savunmuşlardır. Ayrıca zenginler lükse harcama yaptıklarında işçilerin cephelerinin para dolduğunu söylemişlerdir. Eğer lüksten kaçılırsa üretim azalacak ve bu yüzden işçiler para kazanamayacaktır. Arz talep arasındaki ilişkiye göre, çok tüketilen mal daha fazla üretilmekte ve bu sayede işçilerde işverende para kazanmaktadır. Sombart'ın bu görüşüne rağmen Weber, kapitalizm öncesi dönemde ne kadar arz yapılırsa yapılsın, üreticinin yine aynı malı aynı oranda ürettiğini söylemektedir. Ayrıca üreticinin, inançları doğrultusunda aç gözlü olmamaya ve kendine yetecek kadar kazanmaya çalıştığını iddia etmektedir (Sombart, 1998). Sombart lüks yaşam ve kazanma hırsının erken kapitalist dönemin genel özellikleri olarak görür ve kapitalizmin oluşumunu bu harcama şevkine bağlar. Bu sayede para dönmeye başlayacak, piyasalar canlanacak ve tüccar sermaye biriktirebilecektir.

Sombart'ın görüşüne göre kapitalizmin başlangıcından önce yani Ortaçağ'ın erken dönemlerine ait bütün servetler, neredeyse bütünüyle gayrimenkuldü. Bütün zenginler emlak ve arazi sahiplerinden oluşmaktaydı. Ayrıca büyük servet sahipleri soylu olarak kabul edilmekteydi. O zamanlar için zengin burjuva yok denilebilecek durumdaydı. 13. ve 14. yüzyıl itibariyle durum değişmeye başlamıştır. O dönemde feodal yapıda belirmemiş olan büyük servetler, yani o büyük parasal birikimler özellikle İtalya'da boy göstermeye başlar. Bu dönem büyük bir ihtimalle sömürgeciliğin başladığı, Doğu'nun özellikle Afrika'nın zengin maden yataklarının işletilmeye başlanması ile büyük mülk sahiplerinin ve de prenslerin vurgunculuğunun daha büyük boyutlara ulaştığı zamandır. Bu dönem Almanya'da 15. ve 16. yüzyılda yaşanmış, Bohemya- Macaristan altın ve gümüş ocaklarının açılması ile Amerikan gümüş yataklarının işletilmesi ve bu iki gelişmeye bağlı olarak yürütülen büyük ticari faaliyetlerin sonucunda, o dönemlerdeki zenginlik Kuzey Almanya kentlerinde ortaya çıkar. Artık "ticaret çağı" başlamıştır. 17. yüzyılın

başlarında Hollanda sömürge hareketlerinde İspanya ve Portekiz'in yanında yer alır. Daha sonra Fransa ve İngiltere'de bu yüzyılda zenginlik kaynaklarının önünü açar. Ancak her iki ülkede de 17. yüzyılın sonuna doğru burjuva zenginliği dar bir çerçevede kalmıştır (Sombart, 1998). Sombart yukarıda da anlatmaya çalıştığımız gibi kapitalizmin gelişimini sömürgelere bağlamıştır. Fakat Weber, Sombart'ın bu düşüncesine katılmamaktadır. Weber, maden arzının artmasıyla birlikte 1530 yılından itibaren Avrupa'da olduğu gibi, fiyat devrimlerine yol açacağı ve ilerlemenin büyük miktarlardaki nakdin belirli grupların eline geçmesiyle hızlanacağını doğru olduğunu buna karşılık Hindistan örneği incelenecek olursa görülecektir ki kıymetli maden ithali, kapitalizmin doğuşunda tek başına bir etken olmayacaktır (Weber, 1993). Weber'in burada bahsettiği Hindistan örneğinde, Roma ile kıymetli mallar değiş-tokuş yapılmış ama sadece ticaret biraz dalgalanmıştı. Bu durum en çok ülkenin asillerinin işine yaramıştır. Bu örnekle Weber bu şekilde, sadece sermayenin bir işe yaramayacağını vurgulamaktadır.

Erken kapitalist çağının büyük kentleri kusursuz bir anlamda tüketici kentleridir. Büyük tüketiciler, prensler, ruhban sınıfı ve derebeyleriydi. Büyük kentler yapılarının genişlemesini tüketimin çok olmasına borçluydular (Sombart, 1998). Bu dönemde kentlerin nüfus ve alan olarak büyümesine paralel olarak, kentteki toprak sahipleri, topraklarını satmaya ya da yüksek fiyatlardan kiraya vermeye başlamışlardır. Bu da 13. ve 14. yüzyılda sermaye birikimini sağlamıştır (Dolgun, 1998).

Sombart, kapitalizm öncesi toplumu zevk ve sefa üzerine kurulu bir düzen olarak görmektedir. İnsanlar iki ayrı sınıfa ayrılmıştır. Bu sınıfların ilki efendiler yani senyörler ve diğeri ise halk kitlesi veya köylülerdir. Köylüler ve halk kitlesi, efendiler ve senyörlerin emirlerinde ve onlara ait tarla, bahçe gibi yerlerde çalışarak para kazanırlar ve bu parayı da efendilerine verirlerdi. Üst sınıfta yer alan ve malın sahibi olan efendiler bu paraları gösteriş veya eğlence amaçlı olarak harcamaktaydılar. Bir sınıf sürekli çalışarak kazanırken diğeri de zevk ve sefa uğruna hesap yapmadan harcamaktadırlar. Bu dönemde gelirden çok gider olmaktadır. Bu yüzden giderlere para yetiştirmek için köylüden daha fazla vergi alınmakta ve köylü veya köleler çok daha fazla çalıştırılmaktadır. Bu dönemdeki insanların genel düşüncesinde para harcanmak içindir görüşü mevcuttu. Alışveriş

genelde değiş-tokuş üzerine kurulu bir sistem olarak devam etmektedir. Ticaretle uğraşan insanlar sadece ihtiyaçları olduğu zaman ihtiyaçları olduğu kadar çalışmaktadırlar. Daha sonraları bu yaşayış şekli zamanla değişmiş, gereksiz harcamalar kısılmaya başlanmıştır (Sombart, 2008). Ortaçağın genel karakteristik yapısı olan savrukluk, zevk ve sefaya dayalı hayat daha sonra yerini tamamen bire bir kendine zıt olan bir sisteme bırakmıştır. Bu sistem kapitalizmdir.

Birinci derecede ticaretle ilgilenen şehir asilzadeleri doğmakta olan kapitalizm konusunda yeni zenginlere nazaran daha az rol oynamışlardır (See, 2000). Çünkü yukarı paragrafta da bahsettiğimiz gibi asilzadeler hayatın lüksüne kendilerini kaptırmışlardır. Zaten fazla çalışıp para kazanma isteği de ayıplanacak bir davranış olarak gördükleri için ticari açıdan ekonomiye ekledikleri bir şey olmamıştır.

Sombart prekapitalizm dönemindeki tüccar profilini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu dönemde tüccarlar, yaz boyunca dükkanlarını kapatırlar ve yazlıklarına giderlerdi. Ayrıca belli bir servet sahibi olan tüccar ticareti bırakırdı. Hatta bunun tersini düşünen insanlar normal görülmezdi. Bu dönemin burjuvazisinin işleri yürütme biçimi ise sattıkları maldan en fazla kar elde edebileceği şekilde yüksek fiyatlar istemektir. Bunun amacı ise en az satışla en yüksek karı elde etmektir. Ayrıca bu dönemde tüccarlar arasında rekabet de iyi gözle bakılmazdı. Herkesin kendi müşterisi vardı ve bu müşterinin başka bir tüccardan alışveriş yapması hoş karşılanmazdı. Başka müşterilerin peşinde koşan tüccarlar küçümsenirdi. Bu Hıristiyanlık karşıtı ve ahlaksızca bir davranıştı. Bir firmanın reklam vermesi o dönemde ayıptı. Hele ki indirim yapmak kınanırdı. Bu dönemin en büyük özelliklerinden birisi de üretim ve denetimin devlet kontrolünde yapılması amacıyla görevlendirilmiş memurların olmasıydı. Bunun sebebi de bilinçsiz üreticilerin kanunları çiğnemelerini engellemektir (Sombart, 2008). Kapitalizm öncesi dönemdeki burjuva karakteristiğini ortaya çıkaran Sombart'ın açıklamalarından görülmektedir ki tüccarlar gayet rahat ve bugününü düşünen bir özelliğe sahiptiler. Kendi gibi olmayan çalışkan ruhlu kişileri sindirerek, bu durumun değişmesini engellemekteydiler. Üretimin artması onlar için önemli değildi. Kendilerinden daha ucuza mal satan, müşterinin peşinde koşan ya da reklamını yapan bir tüccar görürlerse onu devletin memurlarına şikayet ederler ve ceza almasını sağlardı. Hatta makinelerin icadından sonra fabrikalarda makine ile üretim yapılmasını

yasaklamışlardı. Bunun nedeni olarak da makinelerin icadıyla birlikte işçilerin işsiz kalacağı ve çok sayıda işsiz olacağı düşüncesiydi.

Feodalizmin sonuna doğru, feodal senyörün her alanı kapitalizmin oluşumunu desteklemekteydi. Ayrıca kolonyal kapitalizm, büyük ölçüde feodal bir yapıya sahipti ve büyük toprak sahiplerine ait bir buluştu (Sombart, 2008). Feodalizm, toprak sahibi ve bu topraklarda çalışan işçilerden oluşmaktaydı. Bu dönemde insanların daha fazla paraya düşkünleşmesi, para için çalışanlarını, aynı ücrete işçilerini daha fazla çalıştırması gibi çeşitli sebepler kapitalizme bir adım daha yaklaşılmasını sağlamıştır. Aşağıda paragrafta da bahsettiğimiz gibi feodalizmin son aşamalarında, zengin olma isteği baskın çıkarak, gayri resmi yollara yönelen insanlar hırsızlık, korsanlık gibi işler yapmışlar ve bu işlerden çok büyük paralar kazanmışlardır. Bu sayede de kapitalizme bir adım daha yaklaşmışlardır.

Sombart başka bir eserinde pre-kapitalist dönemde büyük halk kitlelerinin yaşam şeklinin hiçbir zaman yüksek olmadığını anlatmaktadır. Bu dönemde köylülerin yaşama şekli gittikçe zanaatçılığa dönmüştür. Ayrıca meslek veya ayın tarzında örgütlenmeler bu dönemde halk tabakasında oluşmaya başlamıştır. Her zanaatçının inancı, mesleğinin kendisini konumunun ihtiyaçlarına göre yaşatması gerektiğidir. Yani kişi geçimini temin edeceği kadar iş yapacaktır. Yani pre-kapitalist dönemde iktisadi faaliyetler, sadece varolma için yeterlilik ilkesine göre düzenlenmektedir. Bu dönemde iktisadi faaliyetler sadece geçim sağlamak için vardır. Zanaatkar ve meslek sahibi yaptığı işe gönülden bağlıdır. Eğer bir şey ortaya çıkarıyorsa onu en iyi şekilde yapmaya çalışır ve bunun gerçekleşmesinde harcanan vaktin önemi yoktur (Sombart, 1993). Sombart'ın görüşlerine göre bu dönemde insanlar tatili çok seviyorlardı. İmkan olduğunda tatil yapmaktaydılar. Ayrıca sadece geçim için çalıştıklarından dolayı, insanlarda para kazanma hırsı yoktu. Üretim çok uzun zaman alıyordu belki de bu yüzden sattıkları mal pahalıydı. İnsanlar ürettikleri malı özenerek yapıyorlar, en iyisini ortaya çıkarmaya çalışmaktaydılar.

Sombart'a göre kapitalist zihniyet, girişimcilik ruhu ve elde etme becerisi yani kazanç aşkının yanı sıra burjuva erdemleri olarak adlandırdığı birçok psikolojik nitelikten oluşmaktadır (Sombart, 2008). Söz konusu burjuva erdemleri, kapitalist zihniyetini içeren özelliklerdir. Feodal dönemin zihniyetinin çökmeye başlamasıyla

birlikte, gelen paranın zevk ve sefaya harcanması ve yine de eldeki paranın bu harcamalara yetmemesi sonucunda insanlar artık tasarruflu olma yoluna gitmektedirler. Hatta feodal dönem insanlara kötü örnek olarak gösterilmektedir. İnsanlar daha fazla çalışıp, daha fazla para kazanmaya teşvik edilmektedirler. Ayrıca zengin olunmak isteniyorsa sadece çalışıp para kazanmak yeterli olmadığı ve bununla birlikte para biriktirmek gerektiği savunulmaya başlanmıştır. Çok ihtiyaç olmadığı sürece harcama yapılmaması gerektiği düşüncesi insanlarda yer etmeye başlamıştır.

Bundan sonra Sombart modern ekonomi insanının nasıl olduğu konusunda açıklama yapmaktadır. Sombart, günümüzde de birçok kapitalist tipi olduğunu ve her birinin kendine ait zihniyetinin olduğunu söylemektedir. Bu yüzden bahsedilecek olan kapitalist özelliklerini hepsine mal etmek mümkün değildir.

Kapitalist sistemde, kapitalist öznenin yaşamsal değerlerinde değişiklik olmuştur. Bu değişiklik, sevinçleri, acıları, gereksinimleri ve istekleriyle bir bütün varlık olan insanın bu özelliğini yitirdiği görülmektedir. Kazanç, zenginleşme ve iş hayatı gibi konular insanların birincil ihtiyaçları haline gelmiştir. Ekonomik öznenin aklı sadece iki şeydedir. O da kazanabildiği kadar çok para kazanmak ve işlerini olduğunca çok büyütme. Hiç kuşkusuz girişimciyi en çok meşgul eden konu sadece çok para kazanmak değildir. İş adamını ilgilendiren ve bütün zamanını alan işinin bir anlam ifade etmesi için şirketine verdiği önemde çok fazladır. Kapitalist girişimcinin asıl amaçlarından birisi de belli bir birikimle başladığı işte daha çok paralar kazanarak fazlalık ortaya çıkarmaktır. Ticari olarak başarı elde etmenin temel koşulu kar elde etmektir. Bu kapitalist girişimin gelişmesi, büyümesi ve zenginleşmesi için kar elde etmesi gerekir (Sombart, 2008). Girişimci için kar elde etmek çok önemlidir. Ama kapitalist girişimci, karının her zaman daha fazla olmasını istemekte ve sınır koymamaktadır. Modern ekonominin durma noktasına gelen kar miktarını ikinci veya üçüncü şirketlere aktararak çoğaltmasını sağlayabilir. Yani kapitalist girişimci durmak bilmez tıkandığı yerde yeni arayışlara çıkar ve hep daha fazlasını isteyerek ve çok çalışarak hayatını idame ettirir.

Ortaçağın sonundan itibaren ortaya çıkan borsalar, Sombart'a göre kapitalizmin göstergelerinden biridir. 16. yüzyılın sonundan itibaren borsalar

fuarlardan daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Fuardan farkı ise metanın ya da kıymetin senenin her zamanı alınıp satılabilmesidir. See'ye göre borsa hem özel kişilere ait kredilere hem de kamu kredilerine tesir eder (See, 2000).

Kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte ticaret hareketlenmiştir. Artık eskisi gibi müşteri geldiğinde yüksek fiyatlarla mal satılmamakta, müşterinin karlı çıkabilmesi için malın fiyatı elden geldiğince düşürülmeye çalışılmaktadır. Eskiden olabildiğince az iş yapılarak çok fazla kar etmek önemliyken bu dönemde çok az karla olabildiğince çok sayıda iş yapabilmek önemli hale gelmiştir (Sombart, 2008). Yani büyük ciro, az kar bu dönemin özelliğini açıklamaktadır.

Sombart, kapitalizmin gelişmesinde dini faktörün önemli olduğunu savunmaktadır. Toplumlar inandıkları dinin yasak ve emirleri doğrultusunda yaşamaktaydılar. Kapitalizmde bu yasak ve emirler doğrultusunda var olmaya başlamış bir ekonomik düzendir. Bu şekilde toplumlar tarafından daha kolay kabullenilmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Kapitalizmin gelişmesinde dini etkilerin yeri çok fazladır. Sombart bu dini etkileri üç bölümde incelemektedir. Bunlar, Katolikler, Protestanlar ve Yahudilerdir. Bizde kısaca bu konuda Sombart'ın düşüncelerini aktarmak istiyoruz.

3.1.1.Yahudiler ve Yahudi İnancı

Sombart'a göre, Yahudi dininin de diğer incelediğimiz dini mezhepler kadar kapitalizme katkısı vardır. Hatta ekonomik yaşamı yönlendirme ve örgütlenme konusunda diğer dinlere nazaran daha güçlü ve derinlemesine bir özellik taşır. Yahudilerin dininin, bütün yaşamı bu kadar güçlü ve derinlemesine ele almasının sebebi, bu dinin sadece belli günlerde ve belli mekanlarda değil, insanların her anında var olduğu gerçeğidir. Yahudi yapacağı bir işte Tanrı'nın bu işi onaylayıp onaylamayacağı konusunda emin olmak ister. Yahudi yasası dinin ayrılmaz bir parçasıdır. Yahudi açısından ilahi emirler ve ahlak yasası birbirinden ayrılmaz önemli nosyonlardır (Sombart, 2008). Sombart'ın düşüncesine göre kapitalizmin bu hale gelmesinde Yahudilerin payı çok büyüktür. Bunun için bu konuya daha ayrıntılı değinilecektir.

Sombart, kapitalist zihniyetin oluşmasında dinin önemli bir yeri olduğunu vurgulamaktadır ve kapitalizmin çıkış noktasının Yahudilik olduğunu

savunmaktadır. Weber'in savunduğu kapitalizmin hareket noktasının Protestanlık olduğu düşüncesini hiçbir zaman kabul etmemiştir. Sombart'a göre püritanizmin, Weber'in söylediği gibi orta sınıf erdemleriyle ilişkisi yoktu. Hatta püritanizm para kazanmanın her türlüüne karşıydı, ayrıca serbest rekabeti de kınamaktaydı. Sombart, Yahudiliğin izinden Protestanlığın gittiğini söylemektedir. Bundan sonra da püritanizm ve Yahudilik arasında görüş birliği oluşmuştur. Püritanizm ve Yahudiliğin ikisinde de dini çıkarların önceliği vardı. Ayrıca ilahi mükafat ve ceza fikri, din ile iş arasındaki yakın ilişki ve en önemlisi de hayatın rasyonalizasyonu bulunmaktaydı. Sombart'a göre kısaca püritanizm, Yahudilikten doğmuştur. Yahudiliğin rasyonalitesi dini liderlerin ticari becerileri gibi özellikler sayesinde kapitalizm gelişmiştir. 15. yüzyılın sonlarına doğru İspanya'dan atılan Yahudiler, Kuzeybatı Avrupa'ya yerleşmişler ve burada kapitalizmin gelişmesini sağlamışlardır. Hollanda'da para ve kredi sisteminin standartlaşmasını sağlamışlardır. Ayrıca kredi ve tahvil araçlarını kullanmışlar, deniz aşırı ticareti ve sömürgeci girişimleri desteklemişlerdir. Bu ve buna benzer uygulamaları Kuzeybatı Avrupalı halka öğreten Yahudiler, iktisadi alanda Kuzeybatı Avrupa'yı merkez haline getirmişlerdir.(Özel, 1993). Weber'in düşüncesinin tersine Sombart kapitalizmin ruhunun Yahudilik olduğunu savunmaktadır. Yahudiler, Kuzeybatı Avrupa'ya geldikten sonra burada deneyimlerini paylaşmışlar, bu deneyimlerin uygulanmasını desteklemişler ve bu sayede kapital oluşumunu desteklemişlerdir. Kredi, para, ticaret gibi kavramların bu bölgeye yerleşmesini sağlamışlardır. Bu şekilde gelişimini sürdüren bu ülkeler, diğer ülkelere nazaran büyük gelişimler yaşamışlardır. Kapitalizmin tohumları Yahudiler tarafından atılmıştır.

Genel anlamda bakarsak, Yahudilik de püritanizm de aynı şeyleri söylemekte ve aynı şeyleri emretmektedir. Weber'e göre Yahudilik püritan etliğinden etkilenmiş ve reformasyon yaşamıştır. Aynı şeyi Sombart kendi açısından söylemektedir. Ona göre ise püritan ahlakı Yahudi dininden doğmuştur.

Sombart Weber'den farklı olarak kapitalizmin doğuşunda ve gelişmesinde Yahudilerin önemli bir yeri olduğunu düşünmektedir. Sombart Yahudi ve Hıristiyanlar arasında karşılaştırmalar yapmış, ilginç sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Mesela, gizli Hıristiyanlık yoktur ama gizli Yahudilik vardır. Çünkü Yahudiler için dinleri gizli sürdürülebilecek kadar bağlayıcıdır. Hıristiyanlık dini, yoksulluğa,

keşişçiliğe, çileciliğe övgü yaparken, Yahudilik zenginliğe, akılcılığa övgü yapmaktadır. Yine Hıristiyanlar için reklam günahken, Yahudilerde reklam serbesttir. Sombart'ta göre bu karşılaştırmalar göstermektedir ki, kapitalizmi ortaya çıkaracak nitelikler Yahudilik dininde serbest ve özendirici bir nitelikteyken, Hıristiyanlıkta bu nitelikler yasaktır. Böyle olduğu için Sombart, kapitalizmin Yahudi dinine yakın bir sistem olarak görmektedir (Sombart, 2005). Sombart, Yahudilerin kendilerine has bu şekildeki özelliklerini ortaya çıkarmakta ve kapitalizme yakınlığını saptamaya çalışmıştır. Bu yüzden Sombart, Yahudiler üstünde incelemeler yapmış, eserler yazmıştır.

Weber ise, Sombart'ın savunduğu gibi kapitalist düzeni ortaya çıkaran Yahudiler'in olamayacağını savunmaktadır. Çünkü Yahudiler, Ortaçağ'da Hint kasta benzer bir kasta sahiplerdi. Fakat Hintlilerde bu kast sürekli, bozulmadan devam ederken, Yahudilerin inancına göre gelecek dünyada kast sistemi tersine dönecektir. Bu dünyada babalarının günahını taşıyan veya dünyanın kurtuluşu için dışlanmış bir millet olan Yahudiler, bu konumdan sosyal bir devrimle kurtulacaklardır. Ortaçağ'da Yahudiler, siyasi toplumun dışında, misafir toplumlardı. Ayrıca katı kurallara sahip olan Yahudilerde Hıristiyanlarla aynı sofrada yemek yemek ve birbirileriyle evlenmeleri de yasaktı. Yahudilerin kast dışı bir özelliği de tarımla uğraşmamalarıydı. Yahudiler dinleri gereği hukuk bilgisi ve tefekkür istiyorlardı ki bunlarında ticaretle birleşmesi çok daha kolaydı. Son olarak da Yahudiler evrensel olan iç ve dış ahlak ikiliğini muhafaza ettiler. Bu sayede kendilerinden olmayan yabancılardan faiz almaları yasak değildi. Bu ikilik diğer irrasyonel işleri meşru bir hale sokmuştu. Bu sayede bu işlerde tecrübe sahibi insanlar oldular. Fakat buna rağmen Weber'e göre Yahudiler Batı'da gelişen rasyonel kapitalizme hiçbir zaman sahip olamamışlardı. Onların yaptıkları parya kapitalizmiydi (Weber, 1993). Weber, bunun sebebini de Yahudilerin yeniliklere açık olmadıkları görüşüne bağlamaktadır. Weber, burada asıl rasyonel kapitalizmin doğuşunun Batı Avrupa'da Protestan Hıristiyanlar tarafından yapıldığını söylemektedir.

Weber'in Yahudilerin kast sisteminde olduklarından dolayı dışarı açık olmadıkları ve bu yüzden kapitalizmi kabul etmelerinin de mümkün olmadığı

görüşünün tersini Sombart ortaya atmıştır. Sombart, Yahudilerin kendilerine has karakteristikleri sayesinde kapitalizmin bu kadar gelişme kaydettiğini söylemektedir.

Sombart, Yahudi toplumunun karakteristiğini de ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Sombart'a göre Yahudiler, diğer dinlere mensup kişilere nazaran dinlerine daha düşkünlerdir. Yahudilerin hayatının her alanında din vardır. Yaptıkları her hareketin dine uyumlu olup olmadığı incelenmektedir. Yahudi hukuku, dinlerinin bir parçasıdır ve hukukta Tanrı'dan gelmektedir. İnançları konusunda titizlikle durmakta ve uygulamaktadırlar. Sadece kitleler değil, kapitalist ruhu benimseyen Yahudilerde dinlerine her zaman bağımlıdırlar. Ayrıca hahamlarda insanlara iktisadi hayat hakkında bilgiler vermektedirler (Sombart, 1993). Sombart burada Yahudi profilini ortaya koyarak kapitalizme ne kadar yakın bir dine sahip olduklarını ve bu yüzden kapitalizmin kaynağının Yahudiler olduğunu kanıtlama isteğindedir. Bu düşünce tarzıyla Weber'in savunduğu Protestan etiği görüşünü çürütmeye çalışmaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi Sombart'ın araştırmaları sonucunda Yahudilerin kendi dini ve ırkı haricinde insanlarla evlenmelerin yasaklandığı görülmektedir. Ayrıca cinsellik denetim altında tutulmuştur. Denetim altında tutulan cinsellik Sombart'a göre, iktisadi girişimciliğe kanalize olmuştur. Ayrıca aynı ırk ve dinden yapılan evliliklerde aşiret evliliği niteliğindedir. Bu da Yahudilerin her ülkede güçlü, zengin şebekenin temsilcileri bulunmasını sağlamıştır. Bu da Yahudilere dünya ticaret sahasında önemli yerler sağlamıştır. Bu noktada Yahudilerin gayrimenkule değil de menkule yatırım yapmaları önem kazanmaktadır. Yahudiler, genelde yaşadıkları sürülme korkusuyla menkule yatırım yapmaktaydılar. Bu da onlara herkese hükmetme gücü vermektedir (Sombart, 2005). Yahudiler sürgünle karşılaştıklarında menkullerini alıp gitmekte, yeni gittikleri bölgelerde paraları sayesinde kimseye muhtaç duruma düşmemektedirler.

Yahudilerin cinsel hayata bakış açısı katı kurallar dahilindedir. Kadınlara bakılmaması gerektiği, hatta kıyafetlerine bile bakılmasının günah olduğu söylenmektedir. Evlilik dışı ilişki kesinlikle yasaktır. Bu şekilde ilişkiye girenler taşlanarak ölüme mahkum edilirler. Musevilik, evlenmeyi teşvik etmektedir. Fakat evliyken bile cinsel ilişkiler sınırlandırılmalıdır. Kendin için değil de Tanrının buyruklarını yerine getirmek için cinsel ilişki yaşanmalıdır. Sombart'a göre bu

durum Yahudi dininin günlük yaşamın akılcılaştırılmasıdır. Perhiz Yahudiler'in aile yaşantısına daha fazla düşkün olmasını sağlamış ve bu da ekonomik büyüme için onlara enerji sağlamıştır. İnsan ailesine bağlı olduğu sürece, onlara en iyisini vermeye çalışır ve onlardan aldığı güç, cesaret ve dayanma gücüyle iş yaşamında başarılı olma ihtimali yükselir. Sombart'a göre böyle bir enerji, kapitalizm gibi güçlü bir ekonomik sistemi harekete geçirecek kadar büyük alanlar yaratmaktadır (Sombart, 2005). Aynı şekilde Weber'de Püritenizm hakkında yaptığı araştırmalar sonucunda da aşağı yukarı aynı şeyleri söylemektedir. Püritenizmde de evlenmek gerekli bir durumdur. Ama cinsel ilişki evlilikte bile sadece Tanrının şanını artırmak amacıyla yapılmalıdır. Tanrının çoğal emrine karşılık izin verilmiştir (Weber, 1999). Burada da görüldüğü gibi iki ayrı mezhepte de aynı şey istenmektedir. Aile hayatı özendirilmekte, gayri resmi ilişki yasaklanmaktadır. Kişi buna ayıracağı vakti insanlar işlerine ayırmalı ve çalışmalıdırlar. Evlilikte de cinsel birliktelik sınırlandırılmış sadece tanrının emirlerini yerine getirmek amacıyla cinsel ilişkiye izin verilmiştir.

Sombart, püritencililiğin görüşlerinin Yahudi görüşleriyle bağdaştığını iddia etmektedir. Hatta Yahudi dini, Püritenlikten önce çıktığı için Püritenliğinde Yahudilikten geldiğini söylemektedir.

Yahudiler tarihte bazı göçler ya da bazı sürülmeler yaşamışlardır. Yahudilerin ekonomik gelişmeye yaptıkları katkılar bu sürgünler ya da göçlerde göz önüne çıkmıştır. Bu durumu desteklemek amacıyla Sombart, Yahudilerin 15. yüzyılda Alman ticaret şehirlerinden sürgününü ve 16. yüzyılda bir dizi İtalyan şehirden sürgün edilmelerinden bahsetmektedir. Bu bölgelerde Yahudilerin başka yerlere göçüyle birlikte ekonomik çöküşler yaşanmış, gittikleri bölgelerde ise Yahudiler ticareti canlandırmışlar ve ekonomik açıdan o bölgelerin kalkınmasını sağlamışlardır (Sombart, 2005). Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Yahudiler, kazandıklarıyla gayrimenkule değil de menkule yapmış oldukları yatırımlar burada kendini göstermektedir. Gittikleri bölgelerde sahip oldukları menkullerle ekonomik durumu canlandırmış oldukları düşünülebilir.

Bunların haricinde Hıristiyan tüccarın pre kapitalist dönemde sahip oldukları özellikleri kesinlikle Yahudi tüccar yaşamamıştır. Tersine fiyat kırma, ucuza satmayı

hatta taksit yapmayı ve reklam yapmayı bile kullanmışlardır. Bazı Avrupa ülkelerinde diğer tüccarların satışlarını engelledikleri için cezalandırılmışlar, bazılarının da ise bazı ticaret kollarında iş yapmaları yasaklanmıştır. Fakat buna rağmen Yahudilerin ticarete başarıları engellenememiştir. Bu başarının sebepleri nelerdi? Bunlara biraz değinmemizin iyi olacağı görüşüdeyiz.

Sombart, sömürgeciliğin, modern kapitalizmin gelişmesinde çok katkısı olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca sömürge yerleşiminde özellikle de pre kapitalist dönemde Yahudi etkisi batı yarıkürede çok fazladır. Yahudiler parasal veya kişisel olarak sömürgeleri desteklemişlerdir. Hatta sömürgeleri yapan bir çok kişinin ki bunların arasında Kolomb'da dahil olmak üzere Yahudi kökenli oldukları söylentisi olmuştur. Ayrıca Yahudilerin Avrupa'dan sürülmesiyle birlikte Amerika'ya birçok Yahudi göçü olmuştur. Şu anda da Amerika'daki Yahudilerin çok fazla olduğu bilinmektedir. Büyük bankaların birçoğu Amerikan ekonomik yaşamı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bilinmektedir ki bankaların büyük bir kısmı Yahudilere aittir (Sombart, 2005).

Yahudilerin, ticaretle uğraşmaları, kredi ile para ödünç verme gibi eski dünyada yaptıkları işleri yenedünya da da yapmaya devam etmişlerdir. Burada tüccarlık yapmışlar, mallar getirip satmışlardır. Kazandıkları parayı da ihtiyacı olan insanlara faiz karşılığıyla ödünç vermişlerdir. Buradan da anlaşılmaktadır ki yenedünya yani Amerika daha ilk kurulma dönemlerinde kapitalizmle Yahudiler sayesinde tanışmıştır.

Yahudilerin Avrupa'da da kapitalizmin gelişmesine katkıları yadsınamaz. Mesela, Yahudiler savaşlarda askerin finansörü olmuşlardır. Bu sayede o ülkede önemli bir yere sahip olmuşlardır. Devletlere bile ihtiyaçları olduğu zaman borç paralar vermişlerdir. Bu durumda zamanla evrimleşerek, devlet kredisine dönüşmüş, bu da Yahudi finansörü gereksiz kılmıştır.

Sombart, Yahudilerin, Avrupa'nın ekonomisini yönlendirdiğini söylemektedir. Hatta bu ekonomik değişim kapitalist ülkelerin hepsini etkilemiştir. Sombart, günümüz ekonomik yaşantısının dış yapısının Yahudiler tarafından inşa edildiğini söylemiştir. Yahudiler, kapitalizmin var olması için gerekli olan hisse senedi, tahvil, kambiyo, borsa ve hatta kağıt parayı bulmuşlardır. Bunların sadece

oluşması değil, yönlendirilmesinden de sorumlu kişilerdir Yahudiler. Sombart biraz daha ileri giderek Avrupa'daki borsanın iniş- çıkışlarının bile Yahudiler tarafından belirlendiğini söylemektedir. Yahudiler borsayı yönlendirmekle kalmamakta ülkelerin borsa yönetimlerinde de söz sahibi hala gelmişlerdi (Sombart, 2005). Borsanın ne zaman düşeceği ya da ne zaman çıkacağını sahip oldukları serveti kullanarak karar vermektedirler. Bu sayede borsayı kullanarak servetlerine servet katmaktadırlar.

Modern kapitalizmin önemli özelliklerinden olan serbest piyasa ve serbest ticarete Yahudiler sayesinde ortaya çıkmıştır. Yahudiler ticarete kırıncı bir politika uyguluyorlardı. Aynı malı, Hıristiyanlardan çok ucuza satıyorlardı. Tabi ki alıcılarda Yahudilerden mal alıyorlardı. Böylece Hıristiyan tüccarlar zor durumlara düşmüşler, yönetimden kendilerini destekleyici yaptırımlar beklemişlerdir. Yahudilerin aynı malı ucuza satmaları çeşitli spekülasyonları da beraberinde getirmiştir. Mesela Hıristiyan tüccarlar, Yahudilerin bu malları çaldıklarını iddia etmişlerdir. Ayrıca kırık, dökük, kullanılmış malları alıp allayıp pullayıp sattıklarını bile söylenmiştir. Bununla birlikte Hıristiyan satıcılar, Yahudi satıcıların kendileri ile aynı ölçüyü kullanmadıklarını onların ölçülerinin biraz daha kısa olduğunu söylemekteydiler. Bu yüzden aynı kumaşın 10 metresi Yahudilerde daha ucuzdu, ama uzunluğa bakılırsa Yahudilerin aslında malı o kadar da ucuza satmadığı görülebilir. Bu durum Almanya'daki Yahudilerde görülmüştür. Kullandıkları ölçüm sistemi biraz farklıdır. Bu duruma tarafsız bir şekilde bakacak olursak, Yahudiler, aynı malı çok az karla satmaktaydılar (Sombart, 2005). Yahudiler çok az paralarla, zor durumlarda yaşamaktaydılar ve bu yüzden fazla para sıkıntısı çekmiyorlar ve fazla para harcamıyorlardı. Bu sayede kazandıkları cüzi miktarda parayla geçinebiliyorlardı. Yahudiler, Hıristiyanlardan farklı olarak sattıkları malın parasını küçük taksitlere bölmekteydiler. Bu da alıcıların onları tercih etme sebeplerinden biriydi.

Yahudiler'in dininde kendi kardeşleri haricindeki insanlara borç karşılığında para verilebileceği açıkça dile getirilmiştir. Burada verilen borcun karşılığında faizle paranın geri alınması kastedilmektedir. Yani bu şekilde Yahudi hem Tanrı'nın isteklerini yerine getirecek, hem de para kazanacaktır. Ayrıca kutsal kitaplarında "kardeşinden yararlanmayacaksın" sözüne dayanarak, Yahudi tüccarlar, kendi dininden olmayan insanlardan yararlanabilecekti, çünkü kitaplarında başkalarından

yararlanmayacaksınız denmiyordu (Sombart, 2005). Yahudiler sadece yabancılara karşı böyle davranıyorlar, kendi halklarından olan tüccarlara adil davranıyorlardı. Ayrıca isteseler de kendi halklarına aynı şeyi yapamazlardı, çünkü hepsi de aynı yöntemi kullandıklarından birbirlerini kandırmaları mümkün olamıyordu.

Yahudi inancında ve dini kitaplarında da birbirlerine karşı yabancılara nazaran daha hoşgörülü davranmaları gerektiği söylemleri vardır. Yahudilerde yabancıya faizle para verilmekte fakat kendi halkından kişilere faizle borç para vermesi kutsal kitabına göre uygun değildi. Ayrıca Yahudilerin sınai ve ticari hukuklarının sahip olduğu yabancı sevmeme özelliği, yabancılara, kendi ulusundan olandan daha az saygılı ve dürüst olma gibi özellikler Yahudiler arasında ticari ahlakta gevşemeye yol açmıştır. Bununla birlikte Yahudi, bir yabancıyı yapmış olduğu hesaplama hatasını kişiye söylemek zorunda değildir yani kendi yararına kullanabilmelidir. Böyle bir inanışın dinine bağlı bir Yahudi'de yabancılara çekinmeden istediği gibi davranabileceği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır (Sombart, 2008). Yahudiler, kendi dininde olanlar ve olmayanlar olmak üzere ayrı biçimlerde davranmaktadırlar. Ayrıca inançları doğrultusunda kendi halklarına zarar verecek hiçbir hareket yapmamaktadırlar. Fakat burada bu inançları sonucunda insanlar bir süre sonra Yahudi olmayanlara karşı düşmanca tavırlar göstermeye başlayabilmekteydiler.

Yahudilerin kusursuz bir tüccar halk olmasının en önemli sebebinin biri de iki bin yıl boyunca her türlü askeri etkinlikten uzak durmalarıdır (Sombart, 2008). Belki de ticari işlerle uğraşmak yerine savaşmayı seçselerdi ticarete bu kadar başarılı olamayacaklardı. Tabi ki ticaretle uğraştıkları zamanı bu şekilde harcamaları, ticari alanda körelecekleri açıkça ortadadır.

Yahudilerin neden kapitalist sistemin şekillenmesinde bu kadar çok etkisi vardır. Bunu anlamak için Batı Avrupa ve Amerika'daki Yahudileri incelemek anlamlı olacaktır. Yahudilerin birlikte yaşadıkları halklar arasındaki konumları genelde ikincil vatandaş şeklinde ya da yarı yurttaş durumundaydılar ve Sombart bu durumu göz önünü alarak değerlendirme yapmış ve bu başarılarının sebebinin dört başlıkta açıklamıştır.

i. Yahudilerin geniş bir alana yayılması: Yahudiler'in dünyanın dört bir yanına dağılmış olmaları birincil öneme sahip bir olgudur. Sürgünlerle birlikte Yahudiler yaşamak için yeni yerlere göç etmişlerdir. Hatta bu göçler sürecinde kıtalar arası olmuş Amerika'ya kadar uzanmışlardır. Bu durum Yahudilere avantaj sağlamıştır. Sombart'a göre Yahudiler işlerini bir birey olarak değil de dünyanın en geniş ticaret şirketinin bir üyesi gibi yürüttüğünü söylemiştir (Sombart 2005). Çünkü Yahudiler diğer din mensuplarından farklı olarak birbirlerine çok bağlıydılar. Bu da her zaman iletişim halinde olduklarını göstermektedir. Mesela Hıristiyan bir tüccar başka bir ülkeden bir malı getirtmek istese, bir Yahudi tüccarı kadar kısa sürede ve daha ucuza sağlayamazdı. Sombart'ın anlatımıyla Yahudiler "...uluslar arası ticareti yürütecek ve uluslar arası krediyi kullanacak dağılık merkezler, kısacası bütün uluslar arası örgütlerin ilk şartı olan büyük ilişkilere..." sahiplerdi (Sombart, 2005: 166). Yani dinlerin gereği olan birbirlerine karşı kardeşçe davranmaları gereğini uygulamışlardır. Bu sayede birbirlerine çok az karla, çok kısa zamanda mal ya da para göndermişlerdi.

See, Yahudi ve Pürütenlerin yaygın olarak buldukları ülkelerde kapitalist zihniyetin yaygınlaşmasının daha kolay olduğunu kabul etmektedir (See, 2000). Bu durum Yahudilerin ve pürütenlerin zengin olmaya verdikleri önem ve çalışıp kazanmayı da tanrının verdiği bir emir olarak algılamaları sağlamış olabilir diye düşünülebilir.

Ayrıca farklı yerlere yerleşmiş bu Yahudilerin büyük çoğunluğunun İspanya'dan gelmiş olmaları da önemlidir. Bu sayede sömürge ticaretini yönetebiliyorlar ve değerli madenlerin Hollanda, Almanya, Fransa ve İngiltere'ye akmasını sağlayabiliyorlardı (Sombart, 2005). Yani İspanya üzerinden yapılan sömürgelerde Yahudilerde bulunmuşlardı. Ayrıca sömürgelerden elde edilen malları da pazarlamaları için diğer Avrupa ülkelerine göçen Yahudi kardeşlerine iletmişlerdi. Bu sayede sömürge mallarının diğer ülkelere geçişi sağlanmıştı.

ii. Yabancı olarak Yahudiler: Yahudiler çok fazla göç ettikleri için yerleştikleri bölgelerde yabancı konumundaydılar. Hayatlarını idama ettirebilmek için bir şekilde çalışmak ve para kazanmak zorundaydılar. Bu yüzden ülkenin sahiplerine nazaran daha fazla çalışmışlardı. Bunun haricinde sosyal yapı olarak da

ülkenin sahibi olan Hıristiyanlarına yabancıydılar. Hıristiyanlar için Yahudiler sadece yabancıydı o kadar. Ama Yahudiler inançları doğrultusunda olaylara baktıkları için Hıristiyanlarla ekonomik veya sosyal etkinliklere girmemekteydiler (Sombart, 2005). Yahudi tüccarları bu duruma özellikle uymaktaydılar. Eğer bir mal satın alacaklarsa kendi aralarında alışveriş yapmaktaydılar. Kendi içlerine kapalı bir düzende yaşamaktaydılar.

iii. Yarı-yurttaş olarak Yahudiler: Yahudiler, göç ettikleri ve yaşamaya başladıkları ülkelerde, sadece kendilerine yönelik bazı yasaklamalarla karşılaşmışlardır. Farklı ülkelerde farklı yasaklamalara maruz kalmışlardır. Hatta aynı ülke içinde farklı yasaklamalar mevcuttu. Yani ülkeler keyfi olarak çeşitli yasaklar koymuşlardı. Sanayi ilerlemelerinin kısıtlamak amacıyla Yahudilerin loncalara üye olmaları yasaklanmıştı. Asıl Yahudileri etkileyen her ülkede olan kamu kurumlarında çalışma yasağıydı. Yahudiler hiçbir ülkede kamu görevlisi olamıyorlardı (Sombart, 2005). Bu yüzden kendilerini zorunlu olarak ticarete vermişlerdi. Bu sayede ticari konularda uzman olmuşlardı. Bu durumun bir avantajı daha olmuştur Yahudilere oda bu sayede Yahudiler politik taraf tutma gereksinimi hissetmiyorlar ve tarafta olmuyorlardı. Her gelen yönetimle gayet iyi geçinebiliyorlardı. Farklı devletlere para sağlıyorlardı. Milli çatışmalar da Yahudilerin işine geliyordu.

Fransa'da da Yahudiler daha kötü ve ucuz mal sattıkları için kovulmuşlardır. Fakat bütün bunlara rağmen fuarlarda mal satmaları engellenmemiştir. Daha faal, girişimci ve çalışkan olduklarından dolayı ticarete her şeye rağmen başarılı olmuşlardır.

Bazı ülkelerde belli konularda ticaret yapmaları yasakken diğer taraftan başka bir ülkede o konuda çalışmalarını serbest bırakılmıştır. Bu şekilde ülkeler arasında belli bir standardın olmaması, Yahudilerin kendi aralarında iletişimini ve alışverişini de kısıtlamıştır.

iv. Yahudilerin zenginliği: Yahudiler ortalama olarak yaşadıkları bölgelerde diğer dinlere mensup olanlar ya da Hıristiyan dini mensuplarına göre daha zengindiler. Göç ettikleri yerlerde bankalar kurulmasını sağlamışlar ve o bölgelere sermaye akışını destekleyerek ticareti yaygınlaştırmışlardır. Bankaları, depoları,

senet ve hisse senetlerini kurmak para sahibi olan Yahudiler için daha kolaydı. Sombart'a göre ise Yahudilerin zenginliğinin kapitalizme olan en büyük katkısı ise verdikleri borçlardı. Kapitalist girişim başlamıştır bu sayede. Çünkü para ödünç verme kapitalizmin ana fikridir. Yahudilerin para ödünç vermeleri; kapitalist ruhu yaratma, yayma ve desteklemekteydi (Sombart, 2005). Bu sayede bankaların faizle kredi alıp verme sistemi Yahudiler tarafından yapılıyordu. Zaten daha sonra kurulan bankaların büyük çoğunluğu da Yahudilere aitti.

“Yahudiler, tarafından uygulanan faizle borç para verme şekli tartışmasız bir şekilde kapitalizmin kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir” (See, 2000: 42). Faizli, borç para verme, ticarete bakış açısı gibi bazı konular, Yahudileri diğer dinlerden ayırmaktaydı, Sombart'ta Yahudilerdeki farklılıkları belirleyebilmek amacıyla Yahudi inancının ekonomik hayata bakış açısının ne olduğunu incelemiştir. Yahudilere neyin yasak olduğunu ya da neyin yapılması ile ilgili öğütler verildiğini incelemiş ve bunun sonucunda da ekonomik durumla olan bağlantısını çıkarmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de Hıristiyanlık inancında aynı durumlara nasıl bakıldığını da göstermeye ve diyebiliriz ki Weber'in düşüncesini çürütmeye çalışmıştır. Aşağıdaki birkaç paragrafta bu konu hakkında kısaca Sombart'ın görüşlerini vermeye çalışacağız.

Yahudilerin inancına göre, iyi olan ödülü alacak, kötü olan ise cezalandırılacaktır. Diğer tek tanrılı dinlerden farklı olarak ödülün veya cezanın bu dünyada verileceğine inanılmaktadır. Eğer bir Yahudi zenginse Allah tarafından ödüllendirildiğine inanılır, tam tersi yoksulsa, cezalandırıldığı ya da Allah'ın dediklerini yaparsa zengin olabileceğine inanılır. Sombart, Yahudilerin sadece bu dünyada iyi yaşamının ödül olmadığını öbür dünyada da ödül alacaklarına, bu dünyada yaşadıklarının öbür dünya alacakları ödülün bir parçası bile olmadığına inandıklarını söylemektedir (Sombart, 2005). Zenginliğin Yahudilerin dininde önemli bir yeri vardır. Zenginliklerin Tanrının onları kutsaması olarak nitelendirirler. Bu durumu Sombart Hıristiyanların inancıyla karşılaştırır. Sombart'a göre Hıristiyanlık'ta zenginlik tam da başa bela bir durum olarak algılanır. Zengin kişi, iyi bir Hıristiyan değildir. Bu da Hıristiyanlığın ekonomik etkinliklere ne kadar engel olduğu konusunda örnek teşkil edebilir ama Yahudilerde aynı durum söz konusu

değildir (Sombart, 2005). Sombart, burada Weber'in savunduğu fikrin tersine Hıristiyanlığın kapitalizmi desteklemediğini göstermeye çalışmaktadır.

Yahudilik inancı çok katı kuralları olan bir dindir. İlkeler değişmez ve sabittir. Yasa ve emirler kolay da olsa zor da olsa, inananlar tarafından uygulanmak zorundadır. Çünkü onları Tanrı emretmiştir. Bu şartsız itaat insanı dürüst ve aziz kılar. Fakat Yahudilerin inancına göre insan hiçbir zaman bedenine zarar vermemelidir. Bunu tanrı istemez, çünkü verilen ruha ve bedene iyi bakılması gerektiği ve intihar edilmemesi konusunda Allah onları uyarmıştır. Burada Sombart yine Hıristiyanlıkla Yahudiliği karşılaştırmıştır. Hıristiyan azizlerin ya da inananların kendilerini dünyadan soyutladıklarını ve manastıra çektiklerini, burada sadece Tanrı için yaşadıklarını söylemektedir. Diğer taraftan Yahudi inananları örnek vermekte ve onların da tersine Tanrı'ya bağlı olan kişilerin hayata da bağlı olduğunu ve Yehova'nın istekleri doğrultusunda ekonomi ile uğraştıklarını, ticaret yaptıklarını iletmektedir (Sombart, 2005). Sombart bu şekilde karşılaştırmalarla Yahudi inancının ekonomik hayata ne kadar katkısı olduğunu göstermeye çalışmıştır.

3.1.2. Sombart'a Göre Katolikler ve Katolik İnancı

Sombart, başta Yahudi dininin ve halkının kapitalizmin doğuşunda ve gelişmesinde ana etmen olduğunu söylemekteydi. Hatta "Kapitalizm ve Yahudiler" adlı kitabını bunu kanıtlamak için kaleme almıştı. Fakat daha sonra "Burjuva" adlı kitabında Katolik inancının ve bu inancın içinde yer alan Skolastik düşüncenin kapitalizmin kaynağı olduğunu savunmaya başlamıştır.

Sombart, "Burjuva" adlı eserinde Yahudiler üzerine yazdığı yazılar sırasında Thomascılıkla ilgili fazla bilgisi olmadığını ve bu yüzden Yahudilikte bulunan erdemlerin Hıristiyan din anlayışında olmadığı hakkındaki yazılarının yanlış olduğunu söylemektedir. Katoliklerinde en az Yahudiler kadar kapitalizmi desteklediğini bu kitabında belirtmektedir. Sombart, Hıristiyan inancındaki Skolastik düşüncenin Yahudilik inancıyla aynı özelliklere sahip olduğunu söylemektedir.

Sombart'a göre kapitalizmin ortaya çıktığı dönemin önemli özelliklerinden biri de Avrupa'da Katolik inancın çok fazla yaygın olduğudur. Kilise'nin yasakları ve dinin emirleri doğrultusunda işlerin yapıldığı bir dönemdir. Hiçbir şekilde dinin yasaklarının çiğnenmesi mümkün değildir. Katolik Hıristiyanlık anlayışı bu dönemin

Batıdaki zihniyet yapısını oluşturmuştur. Bu güç 15. yüzyıla kadar zihinsel açıdan belirleyici olmuştur. İnsanlar, dindar ve dini kurallara sıkı sıkıya uyan bir yapıdadırlar. Ayrıca bu kuralları çiğnemek konusunda düşünceye bile sahip değillerdirler. Katolik mezhebinin en uç yaşandığı ülkelerden biri olan İtalya, kapitalizmin gelişmesinde ve yayılmasında önemli bir yere sahiptir. Bu din ağırlıklı zihniyet, reform hareketleriyle daha bir güçlenerek Katolik mezhebine sahip ülkelerden beslenmiştir (Sombart, 2008). Bu paragraftan da anlaşılacağı gibi Sombart Katolik mezhebinin, Weber'in tersine, kapitalizmin doğuşunda ve gelişmesinde önemli katkısı olduğunu düşünmektedir. Hatta İtalya'nın da kapitalizmin gelişiminde önemli bir yere sahip olduğunu söylemektedir.

İtalya'nın kapitalist oluşumunu destekleyen zenginleşme hareketi 15. yüzyılda başlamıştır ve 17. yüzyıldan itibaren Fransa ve İngiltere'de de baş göstermiştir. Fakat bu hareket her iki ülkede de dar bir çerçevede kalmıştır (Kestane, 1998). Bu dönem için değerlendirme yapılacak olursa Fransa ve İngiltere'de yaşanan gelişmeler, İtalya'da ulaşan boyuta gelememiş olduğu görülecektir.

Sombart Katolik inancının, kapitalist zihniyeti desteklemesinin nedenleri araştırmıştır. Sombart'a göre İspanya'da dini değerler, bütün değerleri egemenliği altına almıştır ve bu yüzden Katolik inancı, kapitalist zihniyetin ilerlemesini arttırmıştır. Bu olgunun nedeni ise Sombart'a göre İberya yarımadasında çok uzun yıllar İslamiyet ile Katolik inancının arasında devam eden mücadeleye bağlanabilir. Ayrıca İtalya'da, papaların yürüttüğü mali ekonominin kapitalist zihniyete olumlu etkisi vardır. Bunun haricinde bütün dünyaya yayılan vergi sisteminin bu ülkede ortaya çıkmasıdır. Bu sistem İtalya'da bankacılık sektörünün ortaya çıkmasını da sağlamıştır (Sombart, 2008). Bu örgütte kapitalist gelişme de önemli bir yere sahiptir.

Bankaların kurulması ve gelişmesiyle birlikte yeni adetler ortaya çıkar. Eskiden sermayelerini gayrimenkul ya da menkule yatıran asiller ve tüccarlar artık paralarını bankaya yatırmakta ve kendilerine yüksek ve emin kazanç sağlama yoluna gitmekteydiler (See, 2000).

Hıristiyan etiği de kapitalist zihniyeti besleyen etmenler arasındadır. Mesela, savurganlık yasaklanmıştır. Ayrıca şehvet ve harcama tutkusu anlamına gelen luxuria

daha sonraları sefahata ve yeme içmeye yol açmaktaydı. Bunlarda Hıristiyan etiği tarafından hoş görülmeven davranışlardı. İnsanlar ölçülü ve iffetli bir yaşam sürmeli ve savurganlık günahını işlememelidirler. Bunların haricinde Hıristiyanlıkta maddi çıkarlarını gözetmek ve bunun içinde kendi çıkarlarını korumak iyi bir Hıristiyanın görevleri içindedir. Skolastik düşüncesinde ise, çok savurgan ya da cimrilik değil orta yollu bir yaşam tarzı insanlara önerilmiştir. Yani dünyanın nimetlerinden dürüstçe yararlanılmalıdır. Bu öğretisi ile dürüstlük, saygınlık ve ölçülü olmak insanlara aşılarmaya çalışılmıştır. Kapitalist zihniyete bakıldığında ticari dürüstlük düşüncesinin buradan geldiğine inanılmaktadır. Hıristiyanlık'ta ayrıca aylıklık yerilmiş, çalışarak zamanın iyi kullanılması istenmiştir. Bu öğretisi ve buyruklara bakıldığında kapitalist girişimcide bulunması gereken kişisel özellikler olduğunu fark edilmektedir. Tabi ki bunu ortaya atan din adamları kapitalist zihniyeti destelemek amacıyla yapmamışlar fakat bu sayede kapitalizmin gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır (Sombart, 2008). Bu özellikler bir girişimcide bulunduğunda başarıyı sağlayan önemli niteliklerdir. Sombart zaten ortaçağda vurdumduymaz, zevk, sefa düşkün ve para harcama tutkusuna sahip senyörleri, çalışkan kapitalist girişimcilere dönüştürmenin başka bir yolu olmadığını düşünmektedir.

Sombart'ın bu düşüncesine karşı Weber püritenlerin Tanrı emrettiği için çalıştıklarını söylemektedir. Fakat çok çalışıp para kazanmalarına rağmen mülkiyetin sağladığı zevk ve sefanın kutsal yaşamın önünde bir engel olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden yaşamları gayet mütevazî olduğunu iddia etmektedir. Weber, püriten ahlakı ile ilgili bunu söylerken Katoliklerinde öte dünya için bu dünyadaki hiçbir şeyle ilgilenmediklerini söylemektedir. Tehlikeli zenginlik yerine Katolikler sakın az gelikle yaşamayı tercih etmektedirler (Weber, 1999). Weber, Sombart'ın tersine bu değerlendirmeyi yaparken Katolik mezhebini ve Protestan mezhebini ayrı ayrı olarak ele almıştır. Ayrıca Weber, Sombart'ın düşüncesinin tersine Katolik inancının kapitalizmi destekleyen öğretileri olmadığını düşünmektedir.

Sombart, Katolik kilisesinin faizi yasaklayarak, kapitalizmin gelişimine katkıda bulunduğunu iddia etmiştir. Bunun açıklamasını da şöyle yapmaktadır: “kilise otoriteleri kazanç ve kar konusundaki tavırlarını şu şekilde koymaktadır: her ne şekilde olursa olsun faiz karşılığında para vermek yasakken; kaynağı ister ticarethane, ister komandit şirket, ister ulaşım sigortacılığı, ister bir şirkete hissedar

olma, vs. olsun sermayeden elde edilen kazanç tam tersine her zaman yasal olarak görülmüştür.” (Sombart, 2008:255). Bu şekilde kapitalizmin gelişimini engelleyen tefecilik dinen yasaklanmış, bankacılığın önemli bir özelliği olan faizle para verme işlemi ise caiz görülmüştür. Fakat bu durumda, girişimci sadece kârı değil, zararı da paylaşması gerekir. Aksi takdirde kazançtan da pay isteyemez. See ise Katoliklerde borç para alma kira sözleşmesi şeklinde bir forma büründüğünü söylemektedir ve kilise bu tip borç para alıp- vermeye izin verdiğini söylemektedir (See, 2000). Hatta Kilise bir süre sonra kazandığı sermayeler sayesinde kendisi borç para vermeye başlamıştır.

Sombart’ın bu konuda “burjuva” adlı kitabı haricinde başka kaynak kitabı bulunmamaktadır. Bu kitaptan anladığımız kadarıyla yukarıda da değindiğimiz gibi Skolastik felsefe Sombart açısından değerlidir. Bunun sebebi de Sombart’a göre en az Yahudi dini kadar Skolastik düşünce de kapitalizmi desteklemektedir.

3.1.3. Protestanlar ve Protestanlık İnancı

Sombart, Weber’in tersine Protestanlık inancının kapitalist zihniyetin gelişmesinde önemli bir tehlike olduğunu söylemektedir. Sombart’a göre dini duygularda yaşanan yoğunlaşma, yaşamın ekonomik yanına karşı bir duyarsızlık ortaya çıkarmaktadır. Bu duyarsızlığın mantıksal sonucuna göre ise kapitalist ideolojinin yok olması demektir. Reformla birlikte ise insan kendi içine kapanmakta ve metafizik ihtiyaçlar güçlenerek arttığında reformcu zihniyet artarak, kapitalist çıkarlar bunlardan zarar görecektir.

Sombart, Kalvanizm ve özellikle de Püritanizmin kapitalist zihniyetinde yer aldığı düşüncesine karşı çıkmaktadır. Sombart’a göre Püriten etiği, zenginlik ve zenginlere çok fazla tiksinti beslemektedir. Kapitalist zihniyeti beslediğini savunduğu Skolastik düşüncenin savunucusu olan Thomascılık, zenginliğe belli bir hoşgörü ile bakarken, püritenler sadece yoksullara sempati duymuşlardır. Akıl yolu izlediklerinde ne püritenlerin ne de Thomasçılarının zengin ile yoksul arasında ayırım yapmadığı ama araya duygular karıştığında Thomasçılarının zenginleri, Püritenlerin ise yoksulları desteklediği görülmektedir (Sombart, 2008). Sombart’ın bu düşünüşüne göre püritenlerin zenginlere beslediği bu düşmanca tavır aynı zamanda zenginleşmeye karşıda gösterilmektedir. Bu yüzden kapitalizmin ruhunda

da görülen çok çalışmak düşüncesine karşı çıkmaktadır, püriten düşünce sistemi. Bu da kapitalizmin ruhuna zarar vermektedir. Püriten inancına göre insanlar zamanlarını para kazanmak için değil de Allah'a ibadet etmekle geçirmelidirler. Buna rağmen Sombart yine de Püritanizmin kapitalist zihniyeti yok etme düşüncesinde olmadığını kabullenmek gerektiği düşüncesindedir. Çünkü püritanizm farkında olmadan kapitalist zihniyetin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Sombart'ın Protestan ahlakının zenginliğe karşı olduğu görüşüne Weber karşı çıkmıştır. Tersine zengin ülkelerin çoğunun Protestanlığı kabul ettiğini söylemektedir. Hatta ticaret yapan ve işveren konumunda olan kişilerinde genelde Protestan olduğunu vurgulamaktadır (Weber, 1999). Weber, bu işveren ve işçi durumu hakkında ayrıntıya girerek Protestanların daha çok okullarda okuduklarını bununla parayla olabileceğini savunmaktadır. Weber burada para sahibi olan kişilerin zenginlere karşı bir tutum sergilemesinin mümkün olmadığı görüşündedir.

Sombart, püriten ahlakın, Thomasçı ahlakın buyruklarını yenilemekten başka bir şey yapmadığını söylemektedir (Sombart, 2008). Püriten ahlakı da inançlı insanları düzenli bir hayata teşvik etmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz Katolik inancının yasakları ve isteklerini aynı şekilde püriten ahlakı da savunmaktadır. Mesela aylıklık kınanmakta ve insanları yaşamlarında ölçülü olmaya teşvik etmektedir iki ahlak düzeni de. Aralarındaki tek fark Katoliklerde bulunan görkemle gösteriş tutkusunun Protestan etiğinde bulunmamasıdır. Mesela Katolik kiliselerinde aşırı süsleme ve binaların muazzamlıkları Protestan kiliselerinde bulunmamaktadır. Protestan ahlakı bu tip gösterişi savrukluğ olarak görmektedir. Kendi kiliseleri gösteriştense uzaktır. "Püritenler için en büyük erdem, Skolastiklerin büyük bir günah olarak saydıkları cimriliktir" (Sombart, 2008: 265). Protestan ahlakının savunduğu tutumluluk zihniyeti, Sombart tarafından pıntilik olarak adlandırılmıştır.

Bir taraftan dünyevi faaliyetlerin meslek aracılığıyla yaygınlaştırılması, diğer yandan dünyevi haz, neşe, zevk, boş vakit ve lüksün sınırlanması arasında bir çatışma vardır. Protestan gruplar arasında Protestanlığın sonuçlarına bağlı olarak bu çatışma farklı biçimlerde tezahür etmesine rağmen, bu iki eğilim dünyevi hayatın her düzeyinde birbirini güçlendirir. Sadece çaba sarf etme bütün enerjinin çalışmaya verilmesi değil, aynı zamanda boş vaktin sınırlandırılması, az lükste kapitalizmin

ruhu için hayati önem taşır. Mesela daha çok para kazanılması, kar için sonsuz bir mücadele, herhangi birisinin dünya işlerini yoluna koyması değil, özel bir etik meselesidir (Çiğdem, 1997). Sombart bu yüzden Protestanları cimrilikle suçlamaktadır. Para kazandıkları halde harcamamalarını kapitalizmin karşıtı bir hareket olarak görür.

4. WEBER'E GÖRE DİN VE KAPİTALİZM

Din ve kapitalizmin ilişkisini Ülgener ekseninde etrafında incelerken Weber, özellikle değinilmesi gereken bir düşündürdür. Bu amaçla Weber'in "din ve kapitalizm" ilişkisine bakış açısının ne olduğu konusu incelenecektir. Weber, kapitalizmin oluşumu ve gelişimi aşamalarında zihniyet kavramının önemli olduğunu ama en dikkate değer zihniyet unsurunun din olduğunu söylemektedir. Bu doğrultuda yaptığı araştırmaları sonucunda da ünlü "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı kitabını yazmıştır. Bu kitapta da belirttiği gibi Weber, Protestan ahlakının kapitalizmi benimseyen ve destekleyen yegane dini inanç olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.

4.1.WEBER'E GÖRE KAPİTALİZM

Weber bir insan topluluğunun ihtiyaçlarının özel işletmeler tarafından karşılandığı her yerde kapitalizmin olduğunu savunmaktadır. Sermaye yani özel işletmelerin sahibi insanlara sunulacak hizmet veya mal için para karşılığı, sermaye ile ilgisi olmayan, işverenin sahip olduğu araçlarla işçiler çalışmaktadırlar. Kapitalizmde şirketler rekabet içinde insanlara en iyi hizmeti en uygun fiyata vermeyi amaç edinmiştir. Çünkü başka şekilde rakipleriyle yarışamaz ve piyasada tutunamaz.

Kapitalizmin başarılı olabilmesi için kazanmak, kazanmak için ise öncelikle yatırım yapmak lazımdır ve bu amaçla sermaye edinilmesi gerekir. Kapitalizmin kar olanaklarına baktığımızda, savaş hazırlığı ve sömürüsüne, fetihler ve siyasi yönetimin nüfusuna bağlı olarak değiştiğini görmekteyiz. Bu türün alt türleri emperyalist, sömürgeci, serüvenci ya da yağmacı ve vergici kapitalizmdir. Weber bunlara ek olarak, ticaret gruplarının özgül marjinal durumunu sınıflandırmak amacıyla, parya kapitalizminden de söz eder. Bu kavramı, Antik çağların son döneminden bugüne değin batı Yahudileri için ve Hindistan'daki Parsee'lere

uygular. İşlevleri açısından vazgeçilmez olan bu tabakalar etnik ve dinsel kökenleri yüzünden toplumsal ayrımcılığa uğramışlar ve parya statüsüne indirilmiştir. Emperyalist kapitalizm derken Weber, kar peşinde koşanların siyasal yayılmacılığın uygulayıcıları ya da meyvelerini toplayanları kastetmektedir. En önemli örnekleri Roma ve İngiliz İmparatorlukları ile günümüzün yarışmacı emperyalizmidir. Siyasal emperyalizme yakından bağlı olan sömürgeci emperyalizm, fethedilen araziler üstündeki siyasal nüfuzun ticari olarak sömürülmesi yoluyla kar sağlayan kapitalizmlerdir. Bu siyasi nüfuz ve haklar, garantili ticaret tekelleri, taşıma ayrıcalıkları, toprak mülkiyet ve tasarrufunda siyasal belirlemeler ve angarya işgücü olanaklarıdır. Serüvenci kapitalizm, hazine bulmak için karizmatik önderlerin emrinde yabancı ülkelere yapılan akınlardır. Bu hazineler tapınak, mezar, maden yatakları, boyunduruk altına alınan prenslerin sandıklarından çıkarılabileceği gibi, yerli halkın süs eşyaları ve mücevherlerini vergi yoluyla ele geçirmektedir. Başlıca örnekleri içinde, batı yarımküresinin İspanyollar'ca fethi, İtalyan site devletlerinin Orta Çağlar'daki denizaşırı seferleri, Hansa Birliği ve İngiliz tacirlerinin denizaşırı serüvenleri bahsedilebilir. Serüvenci kapitalizmde süreksizlik ve karizma niteliklerinin ağır basmasına karşılık, yağmacı kapitalizm terimi amaçlanan hedefleri vurgular (Weber, 2002).

Weber, kapitalizmin doğmasının ön şartından sadece biri olarak coğrafi keşifleri görmektedir. Batıda bir iç deniz olan Akdeniz'in konumu ve nehirler aracılığıyla kurulan sayısız bağlantılar uluslararası ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak Weber'e göre bu özellik fazla abartılmamalıdır. Çünkü Roma'da Antik Yunan'da aynı coğrafi özelliklere sahip ülkelerdendi (Weber, 1993). Coğrafi keşifler, kapitalizmin oluşumunu tetikleyen etkenlerle bir araya geldiğinde bir anlam ifade etmektedir. Zaten bu sayede de sermaye oluşumu desteklenmiştir.

Kapitalist sermayenin oluşumunda çeşitli yollar denenmiştir. Bunların bir kısmı, kanuni kazançlarla elde edilirken bazıları ise kısa yoldan sermaye sahibi olmayı seçmişlerdir. Weber bunların, kazanç için ahlaki ve kanuni olmayan yolları seçtiklerini, korsanlık ve savaş gibi kurallara bağlı kalmadan ticaret yapanların var olduğunu söylemektedir (Weber, 1999). Bu şekilde kısa yoldan sermaye sahibi olanlar, bu sermayeleri ticari işlerde kullanarak kapitalist gelişimi tetiklemişlerdir. Weber, bazı tüccarların, grup dışındakilere ya da ticarete yabancılara ahlak dışı

davranışın uygulandığı fakat kardeş olarak görülen kişilere bunların yapılması yasaktır diye bu davranışları göstermediğini söylemektedir. Bu açıklamadan anlaşılmaktadır ki, bu grup Yahudilerden oluşmaktadır. Weber daha sonra bu durumun neden kaynaklandığını açıklamaktadır "... sabit bir iş alanında ussal sermaye kullanımında ve ekonomik ilişkileri değiştirmede henüz belirleyici bir güç olmayan ussal kapitalist emek örgütünün olmamasıdır." (Weber, 1999: 50). Weber'e göre tüccarlara karşı bazı insanların gösterdiği bu farklı davranış, kapitalist düzenin akılcı bir düzleme oturmamasından kaynaklanmaktadır. Akılcı bir düzen ortaya çıktığı zaman bu farklı davranış stilleri de ortadan kalkacaktır.

Weber'e göre kapitalizmin doğmasında altı şart önemli bir yere sahiptir. Bunlar: rasyonel sermaye muhasebesi, piyasa serbestliği, rasyonel teknoloji, güvenilir hukuk, özgür emek ve iktisadi hayatın ticarileşmesidir. Rasyonel sermaye muhasebesinde tüm fiziksel üretim araçları olan toprak, ham madde veya makinelerin özel işletmelerinin kullanılabilir mülkü olarak ayrılmalıdır. İkincisi piyasa serbestisinde ise, ticarete var olan irrasyonel sınırlamaların yokluğunu gerektirir. Bu daha çok statü engelleri olarak karşımıza çıkar. Belirli bir hayat tarzının sadece belirli özelliklere sahip insanlara sunulması gibi. Üçüncü olarak rasyonel teknoloji ise, kapitalist muhasebenin olduğu her alanda mevcut olmalıdır. Dördüncü madde olan güvenilir hukuk, sağlam, kişisel ihtiyaçlara göre yönlendirilemeyen tarafsız bir hukuk görüşüdür. Beşinci gereklilik, özgür emektir. Hukuki ve iktisadi olarak emeğini satan işçilerin olması zorunludur. Maddi olarak bu işleri yapmak zorunda olan kişilerin olması, üretilen malın maliyetini önceden belli olmasına katkı sağlar. Sonuncu ve altıncı şart ise, iktisadi hayatın ticarileşmesidir ki burada özel işletmenin hissedarlığının kağıt ortamında belirlenip, kullanımı anlatılmaya çalışılmaktadır (Özel, 1993). Bu maddeler var olduğu sürece kapitalizm başarılı olacağı açıktır. Fakat adı kapitalizm olmayan fakat bu tarz yönetimlerin olduğu dönemlerde bu maddelerin hepsinin varlığı tartışılır. Çünkü o dönemlerin herhangi birinde bu maddelerin hepsi hiçbir zaman gerçekleşmemiştir ve bu yüzden sistem başarılı olamamış, değişime uğraması zorunlu olmuştur. Weber'e göre bunlarda tek başına yeterli değildir, kapitalizmi gerçekleştirecek bir ruh bunların gerçekleşmesi için önemli bir noktadır.

Weber, kapitalizmin gelişiminde nüfusun etkili olduğu görüşüne karşı çıkmıştır. Eğer nüfusun artışı gerçekten önemli bir etken olsaydı Çin kapitalizmin gelişmesinde birinci sırada olmalıydı. Weber, Avrupa’da nüfusun artmasının kapitalizmin gelişmesinde artı değer kattığını söylemektedir, fakat kendi başına hiçbir zaman o gelişmenin ortaya çıkmasına sebep olmamıştır (Weber, 1993). Yani iddia edildiği gibi nüfus artışı kapitalizmin önemli aşamalarından biri değildir Weber’e göre. Sadece ufak bir etken olabilir.

Weber’ e göre kapitalist sınıfa bürokrasi hizmet eder. Bürokrasinin ise klasik toplumlarda, feodal toplumların siyasal örgütlenmelerinde de olduğunu söylemiş fakat bürokrasinin modern toplumların ortaya çıkışı ile birlikte daha çok etkilenmeye başladığını iletmiştir. Weber’in modern toplumda bürokrasiyi nasıl tanımladığına bakılacak olursa: Weber’in “rasyonel olarak çalışan ve meşru (legal) otoriteye sahip olan devlet örgütüdür.” tanımını yaptığı görülebilir. Fakat unutulmamalıdır ki eski ve geleneksel olan toplumlar da da benzer fonksiyonel nitelikler bulunabilmektedir. Örneğin tarımsal toplum yapısına sahip Osmanlı Devleti’nde bürokrasi başarıya dönük ve evrenseldir. Buradan da anlaşılmaktadır ki eski ve yeni tüm bürokrasilerin bir ortak yanı olması gerektir. Bu da mevcut sosyal ilişkiler sisteminin yürütülmesi ve devam ettirilmesi anlamına gelmektedir (Şaylan, 1974: 22-25).

4.2. WEBER VE DİN KAPİTALİZM İLİŞKİSİ

Bir toplumu ötekinden farklı kılan tarihi, irsi ve milli türden kavramlar günümüz sosyal psikolojisinde fertlerde algı alanlarını oluşturan danışma çevreleridir. Bu danışma çevreleri, bir toplumun inanç, norm ve kültür önermelerinin ürünü olması sebebiyle, aynı zamanda olayları anlamlı bir biçimde kavramımızı sağlar. Buna göre diyebiliriz ki farklı kültür alanlarında farklı kültür değerleri mevcuttur. Weber’in ifadesiyle sahip olunan zihniyet gibi, fikir sistemleri ve ahlaki değerlerinin belirlediği metodoloji de farklı olacaktır. Weber insanın sahip olduğu zihniyet, fikir sistemleri ve ahlakı onun iktisadi olaylar karşısındaki kararlarını ve davranışlarını belirler diyerek kapitalizmi Protestan ahlakının bir ürünü olduğunu açıklamaktadır. Weber’e göre deneysel bilgiler, dünya ve hayat meseleleri üzerine düşünme, en yüksek seviyede felsefi bilgelik Hıristiyanlıkta tam bir gelişme göstermiştir. Weber bugün geçerli düzeyde bilimde ilerleme sadece batıda mevcut

olduğunu söylemektedir. Bu tür yorum tarzları batı modelinin evrenselliği tezini gündeme getirmektedir. Bu anlayışa göre “günümüz meselelerinin çözümü batı dünyasında mevcuttur ve batı dünyasında bulunan çözümler evrenseldir” (Türkdoğan, 2002: 206). Her toplumun zihniyet yapısı birbirinden farklıdır. Bu durum toplumun yaşam şeklini de etkilemektedir. Weber bu toplumsal farklar içinde kapitalizme en uygun olan toplumun batı toplumu olduğunun ortaya çıktığını söylemektedir. Eğer kapitalizm diğer toplumlar tarafından başarıyla uygulanmak isteniyorsa öncelikle batının kapitalizmi destekleyen Protestan zihniyetini benimsemesi gerektiğini söylemektedir.

Weber kendini batı'nın gelişim tarihine adanmıştı. Çünkü Protestan etiği bu bölgede ortaya çıkmıştı. Bu da o bölgeyi önemli yapmaktaydı. Batının tarihinin, diğer dünya tarihleri arasında biricik ve diğer tarihleri açıklamada işlevsel bir yere sahip olduğunu düşünmekteydi. Weber'in yaklaşımı evrimci ve karşılaştırmalı yaklaşımların bir birleşimiydi. Fakat bunların ikisine de indirgenemeyen gelişme tarihi kavramına yakınlık göstermekteydi. Weber, özgül bir gelişim tarihi üzerine değil, böylesi bir tarih içerisinde belirli bir coğrafyaya özgü bir tür gelişmeyi vurgulamak üzere diğer din ve medeniyetlerin gelişim tarihleriyle de ilgilenmiştir (Çiğdem, 1997: 126). Weber sadece Hıristiyanlık değil diğer dinlerle kapitalizmin arasındaki ilişkiye de değinmiştir.

Weber'e göre batı ve Avrupa dünyasının sahip olduğu zihniyet püritanizmle birlikte yani reformasyon hareketleri ile birlikte ortaya çıkmıştır. Kapitalizm, başlangıcında kapitalist ekonomi ve iktisadi işlemlerle hiçbir bağlantıya sahip değildi. Fakat din insanları öyle değiştirmişti ki, onlar bu özelliklere ve kapitalist düşünce tarzına sahip olmuşlardır (Kestane, 1998). Weber'e göre Protestan etiği Avrupa'nın çalışkan, başarılı olmasının en önemli sebebidir. Hatta bunu diğer dünya ülkeleri ve dinleri ile karşılaştırarak ispatlamaya çalışmıştır Weber. Kapitalizmin ruhunun oluşumu ve gelişmesinde de Protestan mezhebini yerinin tartışılmaz olduğu görüşündedir.

Bunun içinde Weber, batının dini ve diğer özellikleri bakımından diğer toplumlardan çok daha üstün olduğunu iddia etmektedir. Çünkü batıda püriten ahlakı mevcut ve bu sayede kapitalizmin ruhu beslenerek, toplumun gelişmesini

sağlamaktadır. Weber'e göre sadece batı'da gelişme gösteren alanları sıralamak gerekirse; bilim ki diğer medeniyetlerde de görünmesine rağmen sadece batıda yetişmiş ve ihtisas sahibi bir ekiple rasyonel, sistematik ve özgülleşmiş bilim arayışı doğmuştu. Aynı şekilde sistemik düşünce ve rasyonel hukuk bilimi ve kanon hukuku gibi bir yapıyla hukuk, sanat, özellikle polifonik müzikte, rasyonel ton aralıklarıyla; inşa edici ilkeyle, mimari; özel olarak yetiştirilmiş görevlilerin örgütlenmesiyle bürokrasi; rasyonel, yazılı anayasa, rasyonel olarak belirlenmiş hukuk, rasyonel kural ve yasalara bağlı bir yönetim ve eğitimli görevlilerin yönetimiyle devlet; nihayet kar anlayışı ve sürekli, rasyonel kapitalist girişim aracılığıyla sonsuz olarak yenilenen kar ve çok daha hayati olarak serbest emeğin rasyonel kapitalist örgütlenmesiyle kapitalizm. Batının tarihsel gelişiminin modern uğrakları olarak ortaya çıkmışlar ve sadece batı'da ortaya çıkmışlardı (Çiğdem, 1997: 155). Weber batıda olan gelişmelerin başka ülkelerde görülemeyeceğini söylemektedir. Din olarak da batının sahip olduğu din, gelişmeleri destekler niteliktedir ve çalışmayı insanlara aşılamaktadır.

Ayrıca Weber, kapitalizmi dinin özüyle değil, sadece ilgili bireylerin öznel deneyimleri, düşünceleri ve hedefleri, kısaca “dini davranış” bakış açısı ile anlama çabasında idi. Bu anlayışın önemli bir boyutu da dinin bu dünyaya yönelik bir hareket içerisinde kavranmasıydı. Bu da Weber'in her zaman özgül bir anlamda anılan toplumsal eylem tanımına uygun ve tamamlayıcı bir özellik olmaktaydı. Dini davranışı belirleyen; bireylerin öznel hareketleri, deneyimleri, edindikleri fikirleri, belirli hedeflere ulaşmak için gösterdikleri çaba ve kullandıkları araçlardır. (Çiğdem, 1997). Weber'in dinle toplumsal bir kurum olarak ilgilenmesi bu açıdan bakıldığında anlaşılabilir olmaktadır.

Weber, dinin kapitalizm üzerindeki etkisini incelemiştir. Weber, dindar bir kişi olmamakla birlikte, araştırmalarının önemli bir kısmında, dinin insan yaşamı ve davranışları üzerindeki etkilerinin neler olduğu konusuna değinmiştir. Araştırmalarının bu konuda ağırlıklı olmasının en önemli etkenlerinden birisi olarak annesi ve annesinin ailesinin çok dindar olması ve Weber'in ilk öğrencilik yıllarında dinsel ve psişik deneyimler yaşamış arkadaş ve akrabalarının etkisinde kaldığı gözlenmektedir (Weber, 2002). Weber'in dinle ilgili yaptığı açıklamalar ailesel özellikler mahiyetinde açıklanmaktadır.

Weber, dinle ilgili yaptığı araştırmalar sonucunda dinselliği “kahramanca” veya “üstadça” dinsellik ve “kitle” dinselliği olmak üzere ikiye ayırır. Dini ustalar kendilerini, kitlelerin dini değerlerinin ve yönelimlerinin pratik hayatta düzenlenmesine adanmışlar ve böylece kitleler ve onların din algısı üzerinde bir denetim gücü kazanmışlar, ekonomik ahlakın uygulanması ve gündelik hayatın rasyonelleştirilmesinde örnek haline gelmişlerdir. Dinin özelliklerinin belirlenmesinde ustaların yönelimi, ekonomik bir ahlakın oluşması için kaçınılmaz ve zorunludur (Çiğdem, 1997). Din hakkında yorum yapan insanların hangi değer yargılarıyla yetiştiiği, eğiliminin ne olduğu yaptığı yorum kadar önemli olmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi dinin toplum üstünde önemli etkilere sahip olduğu söylenebilir. Fakat bu etki her zaman olumlu yönde olmayabilir. Weber dini, ahlaki değerler, fikirleri sosyal ve ekonomik değişme olgusu içinde yer alabileceğinin ve hatta değişimde bu kriterlerin hakim rol oynayacağını söylemektedir. Tabi ki sosyal değişmenin tek sebebi bu faktörler değildir. Başka birçok olguda bu değişimde aktif rol alabilir. Hatta bazen dini faktör tersine sosyal değişimi engelleyici bir role sahip olabilir. Batı’daki kapitalizmin doğuşuna bakıldığında ise din, sosyal ve ekonomik değişmenin ve dolayısıyla da yeni değerlerin oluşturulmasında hakim faktörü olmuştur (Coşkun, 2005). Din bazen kapitalist düzenin destekleyicisi durumundayken, bazen de kapitalizmin gereklerine karşı çıkmakta ve bu gerekleri dinin karşısında görmektedir. Mesela, Hıristiyanlık çalışmayı bir ibadet gibi görürken, faize ise karşıydı. Fakat zamanla toplumdan ve çevre şartlarından etkilenen din değişikliğe uğramış ve şu an ki batı toplumlarının sahip olduğu zihniyete uygun olarak ortaya çıkmıştır.

Din sadece kapitalizme uyum sürecinde ve bu amaca hizmet etmek isteği ile değişime uğramamış, bazen de uğradığı değişim ters yönde de olabilmektedir. Mesela büyüün dinden kaynaklandığı düşünölmektedir fakat Weber’in de söylediği gibi insanlar zor durumlara düştükleri zaman, bu dünyadan olan, mistik güçlere sığınmaktadırlar. Fakat bilinmektedir ki bu mistik güçler, dinle ilişkilendirilmelerine rağmen, dinle yakından uzaktan alakası yoktur. Weber büyü ve dini birbirinden ayırmaktadır. Schroeder’e göre Weber’in büyüü dinden ayırdığı nokta, büyüde olağanüstü güçlerin duyumsanabilir cisimleşmelerde yattığına inanılması olgusudur. Bu cisimleşmeler büyücü kişinin yanı sıra, simgeleri ve nesnelere içerir. Ayrıca büyü

sadece yerel düzeyde var olur ve tanrısal bir dünyada değildir. Büyünün toplumsal hayat üzerindeki etkisi istikrarı destekleyici bir etkidir veya varolan toplumsal ilişkilerin kutsal otoriteyle donatılması sayesinde gerçekleşen pekiştirici bir etkidir. Weber ise büyüün tersine dinin müminin ruhani hayatıyla ilgilendiğini ve öte dünyasal ya da aşkın amaçlar uyarınca insanı, yeniden yönlendirdiğine değinmektedir. Bu yönlendirme insanın dışsal özelliklerini değiştirebilir (Schroeder, 1996). Büyünün din içinde düşünüldüğü bir gerçektir, fakat Weber büyüü din içinde olamadığını, bu dünyada var olduğunu ve ilahi bir nitelik taşımadığını söylemektedir. Fakat yine de toplumlar ve kişiler üstündeki etkisi çok fazladır.

Weber'e göre Hıristiyanlık ve Yahudilik haricinde hiçbir din büyüye karşı çıkmamıştır. Ayrıca büyüü engelleyen ve yok eden reformcu ve rasyonelleştirici peygamberler vardı. Bu sayede insanlar büyüden kurtulmuşlar ve kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunmuşlardı (Özel, 1993). Weber'e göre bu sayede Hıristiyan ve Yahudi olan toplumların kapitalizme geçişleri daha rahat olmuştur. Çünkü büyü kapitalizmin gelişimini engelleyici bir özelliğe sahipti. Fakat Sombart, büyüye sadece Yahudi dininin karşı çıktığını, Hıristiyanlığın ise büyüü desteklediğini söylemiştir.

Dünya dinlerinin toplum üstünde oynadıkları rol, büyüünkinden farklıdır. Bu rol toplumsal istikrarın teşvik edilmesinden, müminin öte dünyasal bir kurtuluş amacına radikal bir yeniden yönlendirilimine kadar uzanır (Schroeder, 1996). Büyü sadece özel bir olayla sınırlı kalırken, din bütün toplumu ve inanları ilgilendiren genel bir olgudur. Genel yaptırımları vardır ve inanlar bu yaptırımları uygulayarak toplumun karakterini belirler.

4.2.1. Weber'e Göre Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu

Weber'e göre batı Avrupa'nın kapitalist düzene geçişi tamamen öznel bir nitelik taşımaktadır. Kapitalistleşmeyi yaratan en önemli etki Protestan inancının değerleridir. Çünkü Protestanlık, kapitalizmi doğuracak rasyonalizme sahiptir. Diğer toplumlarda kapitalizmin ortaya çıkmamasının nedenlerinden birisi de, o toplumların kültürlerinde ya da dinlerinde "çok kazanma" etiğinin olmamasıdır. Weber, bu şekilde toplumsal değerlere bağlı fikir akımlarının toplumsal değişimi gerçekleştirdiğinin savunmaktadır (Şaylan, 1974). Bu görüşe göre, Protestan

etiğindeki çok çalış- çok kazan ve Yaradana yakın ol düşüncesi sonucunda, insanlar çalışmaya başlamışlar ve kapitalizmin doğuşuna zemin hazırlamışlardır.

Weber Kalvanistlerin kapitalist ruhunu besleyen mezheplerden biri olduğunu vurgulamaktadır. Kalvanizm 16. ve 17. yüzyıllarda özellikle de kapitalist gelişimin en fazla yaşandığı Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi kültür düzeyi yüksek toplumlarda siyasal ve kültürel direnişlerde bulunmuştur (Weber, 1999)

Protestanlığa ve Kalvinciliğe ilk destek, büyük ölçüde şehirlerde oturan kilise ve devlet üzerine düşüncelere sahip eğitimli insanlardan gelmişti. Fakat orta sınıf ve onun için geliştirilen doktrinler, toplumdaki diğer unsurlara da cazip gelmekteydi. Macar ve İskoç soyluları ve Felemenk şehirlerinin ayak takımları gibi (Hill, 1993). İnsanlar ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan düşünceleri desteklemişlerdi. Bu da kapitalizmin gelişmesini desteklemiştir.

Weber'e göre bu mezheplerin emir ve yasakları kapitalizmi destekleyen niteliklere sahip olduğundan kapitalizm bu toplumlarda başarılı şekilde uygulanabilmişti. Mesela Kalvanistler, uzak, her şeye kadir ve belirlenmiş kaderleriyle yaşayan ve hiçbir şeye müdahale etmeyen bir tanrı inancına sahiplerdi. Öyleyse bu dünyada çileci çalışma ilkesi tanrı tarafından emredilmektedir. Bu emri içsel olduğu kadar toplumsal bir anlamda taşımaktadır (Tanyaş, 2007). Protestanlar kaderin önceden yazıldığı ve ne kadar uğraşılırsa uğraşılın tanrının o kaderi değiştirmeyeceğine inanmaktaydılar. Bu mezhepte de çok çalışan öbür dünyayı hakettiği düşüncesi hakim olduğundan insanlar öbür dünyayı hak etmek için çok çalışmalıdır düşüncesi hakimdi.

Bu konuda See, Protestanların özellikle de Kalvanistlerde olan dini reform sayesinde kapitalizmin kabullenilmesinin bu toplumlarda daha kolay olduğunu söylemektedir. Bu mezhepler, faizle borç konusunda Katolik kilisesinin tamamen karşıtı bir görüşe sahiptirler. Ruhani ve fani ile ilgili bir yorum yapmazlar. Mesleki konularda ciddi çalışmaları teşvik ederler. Bu bakış açısıyla bakıldığında Yahudi anlayışına çok benzer yanları vardır (See, 2000). See Protestan mezhebinin kapitalizme daha açık bir mezhep olduğunu söylemekte, hatta Sombart gibi Yahudilerin kapitalizme uyumu konusunda aynı fikre sahip olduğu görülmektedir ki, Yahudilikle aynı özelliklere sahip olduğunu da ekler.

Weber, eski Protestanlık ile modern kapitalizm arasındaki bağlantının nereden kaynaklandığı konusunun incelenecek olursa, bunu dinin iyi veya kötü materyalist ilişkilerinde ya da anti- asketik özelliğinde değil de saf dini özelliklerde aramanın gerektiğini söylemektedir (Weber, 1999: 39). Weber, Protestanlığın ilk ortaya çıktığı saf ve değişmemiş hali kapitalizmin özellikleriyle aynı paralellikte olduğunu iddia etmiştir. Aynı düşünceye daha sonraki bölümlerde Ülgener'in İslam ile kapitalizm arasındaki ilişki boyutunu incelerken değindiği görülecektir.

Protestanlık inancının kapitalist sistemi destekleyen özelliklerine değinilecek olursa Protestan mezhebinde de diğer dinlerde olduğu gibi Tanrı ile kul arasındaki ilişkinin “inançla” sağlandığı fakat Protestan inancının iki özelliği ile diğer inançlardan farklılık gösterdiği saptanacaktır. Bu özellikler “ ... birincisi tümüyle kutsal kitaba dönmek amacıyla dini diğer dogmalardan arındırmak gerektiği düşüncesi; ikincisi ise duygusal ögelere fazla yer verilmemesidir” (Tanyaş, 2007:48). Birinci özellik sayesinde Protestanlar her türlü durumda kitaba başvurmuşlar ve bu sayede Tanrıyla olan ilişkilerinde rasyonel hareket etmişlerdir. Kitap, inananların düşünce tarzını, yaşam biçimini ve bakış tarzını belirlediği için Protestanlık, Katoliklerde var olan kilisenin yaptırımından uzaklaşmıştır. Ayrıca büyü ve ayinlerde kitapta yer almadığı için Protestanlıkta yasaktır.

Weber'e göre büyüünün bulaşmadığı daha kapsamlı bir din daha yoktur. Fakat feodal yönetimin olduğu bölgelerde büyüünün çok fazla olduğunu söylemektedir Weber. Yani büyü karşısındaki güçlü Protestan antipatisine rağmen, belli tabakalar dinin geleneksel biçimlerine bağlı kalmışlardır (Schroeder, 1996).

İkinci özellik olan Protestanların duygusal ögelere yer vermemesi, sonucunda insanlar tanrıya manevi olarak değil de maddi anlamda bağımlıdırlar. Bu sayede tanrıya adanmışlık, mistizm gibi özellikler Protestanlıkta görünmez.

Protestanlıkta batıl inanç, büyü gibi mistik düşüncelerin insanların fikirlerinde oluşmasını engellemek amacıyla mezarlıklarda bile ilahi ve şarkı çalınmamıştır. Törenler gayet sakin ve gösterişten uzak bir şekilde yapılır. Katolik kilisesinde var olan ilahi v.b. dini işlevler, püriten için bir şey ifade etmez. Büyü ve ayinde aynı sebepten dolayı dışlanmıştır. Kurtuluş ayinlerinde ve büyülerden ziyade insanların maddi olarak yaptığı ibadetlere bağlıdır. Bu ibadetlerde zaten kitapta belirtilmiştir.

Aynı şekilde püritenler, duygusal ve duyusal ögelere karşı kendilerini uzak tutmuşlardır. Duyusal kültür, kurtuluşa çare değildir. Püritenlere göre duygusal inançlar batıl inançları da ardından getirmektedir. Bu yüzden uzak durulmalıdır (Weber, 1999: 90). Weber'e göre Protestan mezhebi üyelerinin büyü ve mistizmden uzak kalması için bazı sınırlamalar koymuştur. Bu sınırlamalar, ilahi çalınmamasından başlayarak, batıl olan şeyleri hatırlatacak her meta olabilmekteydi. Ayrıca kilise, katolikte oynadığı aracılık rolünü püritende bırakmıştır.

Ayrıca, Kalvanizm de büyü, batıl inançları ve bunların oluşumunu sağlayacak her türlü duruma karşıydı. Kalvanizm kimseye güvenmemeyi tavsiye eder, öyle ki hatta İngiliz püritene edebiyatında insanlar arası yardım ve arkadaşlığa güvensizlik görülür. Yalnız tanrıya güvenilir. Kurtuluş için hakiki kiliseye ait olma zorunluluğu yüzünden Kalvanizmin tanrısı ile ilişkisi derin bir yalnızlığa sürüklenmiştir. Fakat Tanrı Hıristiyanı toplumla ilişki içinde olmasını ister. Çünkü toplumsal biçimin kendi istediği gibi oluşturulmasını ister. İyi Hıristiyan olmak isteyen birey bunu elinden geldiğince gerçekleştirmeye çalışır ve bu sayede yapılan toplumsal kullanımın hizmetindeki emeğin tanrının şanını artıran ve tanrının istediği emek olmasını sağlar. (Weber, 1999). Protestan ahlakı maddeci bir dindir. Mistik ve büyü yer almaz. Görülebilen şeylere inanılır. Kalvanist doktrin Tanrı'nın emir ve yasakları kitapta belirtilmiştir ve sadece kitapta yazılanları uygular.

Ayrıca Weber'in ortaya attığı Protestan etiği çok tartışılmış ve kapitalizme geçişte önemli bir aşama olarak görülmüştür. Weber'e göre ise Protestan etiği “ Garp rasyonalizmi ve dünyanın bozulmasına ilişkin, kendisinin kültürel değişme analizi içerisinde merkezi bir yer tutan süreçlere ilişkin bir analizin parçasıdır” (Schroeder, 1996: 141). Protestan etiği reformasyon sonucu ortaya çıkmış ve inanan ile Tanrı arasındaki ilişkiyi rasyonel boyutlara taşımıştır. Weber Protestan mezhebinin olması sayesinde kapitalizmin ortaya çıktığını ve geliştiğini söylemektedir.

Protestan inancına göre dünya, Tanrının kendi şanına hizmet etmek düşüncesiyle oluşturulmuştur. Seçilmiş olan Hıristiyanın Tanrının buyruğunu yerine getirmekle yani onun bu dünyada şanını arttırmakla görevlidir. Fakat Tanrı, Hıristiyanının toplumsal hayat içinde yer almasını ister. Toplumsal hayat onun istekleri ve buyrukları doğrultusunda düzenlenmiş olması gereklidir. Kalvanistinde

bu toplumdaki etkinliği Tanrının yuce şanıını ortaya çıkarmak amacıyla vardır. “Bu yüzden bu özellik, çoğunluğun dünyevi yaşamının hizmetinde duran meslek uğraşısını da içerir” (Weber, 1999: 93). Bu yüzden Protestanlar için meslek sahibi olmak ilahi bir görev olarak görölmektedir.

Protestanlara göre, Tanrı seçtiği kişileri, mesleklerinde başarılı kılar. Selamete kavuşma insanın çalışarak ve belli bir hayat tarzında yaşayarak olur. Bu yüzden birey sürekli ve sistemli olarak kendini denetlemek zorundadır. Öte taraftan bu dünyadaki hayatın rasyonelleştirilmesi, astetik Protestanlığın meslek kavramının uzantısıdır. Artık öyle bir hal almıştır ki, dünyevi mesleki işler dini bir sorumluluk ve buradan kazanılan başarılar da dini bir öneme sahip olmaktadır (Kestane, 1998). Yani kapitalizmin doğuşunda ve gelişmesinde olmazsa olmazı olan din zamanla rasyonelleşen kapitalist düzende, maddecileşerek kapitalizmin etkisi altına girmiştir.

Protestan mezhebinin önem verdiği meslekleşme kavramına kapitalizmde önem verilmektedir. Sonuçta kalifiyeli eleman çalıştırmak az zamanda daha kaliteli işin ortaya çıkması demektir. Buna rağmen düşük ücretle işçi çalıştırma her dönemde olduğu gibi kapitalizmde de var olmuştur. Bu yüzden kapitalist dönemin oluşumu sırasında işçi pazarlarından kalifiyesiz ve ucuza işçiler seçilip, çalıştırılmaktaydı. Fakat bu kişilerin yaptığı iş diğer kalifiyeli işçilerin yaptıkları işlerle karşılaştırılabilecek düzeyde bile değildi. Bu yüzden işi yapan kişinin kalifiyeli ve ayrıca disiplinli ve planlı bir çalışma düşüncesine sahip işçiler seçilmeye başlanmıştır. Bu durumda zamanla arkasından “meslekleşme” yi getirmiştir. Weber’e göre özellikle de çalışmayı seven ve disiplinli çalışma stilini kendine misyon edinmiş Protestanların meslekleşmeyi desteklemektedir. Tabi ki bu olaylar, bu süreçlerden geçerken toplumda var olan geleneksel yapı bu gelişimi engellemeye çalışmıştır. Mesela sıkı disiplini öngören Protestan mezhebi olan Metodist işçiler, iş arkadaşları tarafından dışlanmışlar ve çeşitli eziyetlere mahkum olmuşlardır (Weber, 1999). Bu şekilde davranışlar o grupların dini inançlarından çok, çalışma isteklerinden ve bunun işverenler tarafından fark edilip, tercih sebebi olmalarından kaynaklanmaktadır.

Tanyaş, Protestan ahlakından kapitalizm ruhunun ortaya çıkması aşamasını kısaca açıklamaktadır. Ona göre Protestan ahlakını Tanrı ve inançlı püriten

oluşturmaktadır. Püritenin tanrıyla olan ilişkisi akılcılığı ortaya çıkarır. Duygusal öğelerin yok sayılması ve kutsal kitabın başvuru kaynağı olması rasyonelleşmeyi güçlendirmiştir. Tanrı ile kişi arasındaki ilişkide kişi diğer insanlardan kendini soyutlar ve bireysel olarak gerçekleşen bu ilişki sonucunda kişinin bireysel özellikleri güçlenir. Bu bireysellik ekonomik aktörün girişimciliğini ortaya çıkarır. Artık ne toplum, ne kişi ve ne de benlik vardır. Bu sınırları tanrı tarafından belirlenmiş asketik bir yaşam tarzıdır artık. Tanrı merkezli ve tanrının bu dünyada emirlerini yerine getirerek, Allah katındaki iyi bir mümin olmak amacıyla bir yaşam tarzını benimsemiş olan ve kapitalist ruhun ortaya çıkmasını sağlayan püriten asketik yaşam biçimiyle mesleğinin gereklerini yerine getirirken maddi olarak kazançla ilgilenmez. Onun için önemli olan manevi sorumluluğun yerine getirilip getirilmediğidir. (Tanyaş, 2007). “Püritene göre bir Hıristiyan Tanrıya meslek içinde hizmet eder, meslek için değil” (Weber, 1999: 73) demektedir Weber. Bir püriten Tanrının emirlerini yerine getirmek için mesleği kullanır. Meslek onun için sadece Tanrının lütfünü kazanmak amacıyla kullandığı bir araçtır. Eğer püriten tanrının isteklerini yerine getirirse, ödüllendirilecektir. Asıl kendisi için önemli olan odur. Ayrıca eğer tanrı onu seviyor ve ödüllendirecekleri içinde görüyorsa bu dünyada da zenginlik verecektir. Zenginlik onun için Tanrının ona verdiği bir mesajdır.

Protestanlıkta takvadan kaynaklanan servet biriktirme çeşitli problemlere yol açıyordu. Para kazanmak dini bir ibadetti, fakat bu servet dinden uzaklaşmayı, bu da yeniden arınmayı gerektiriyordu. Kalvanizm bu durumu, Tanrının insana vermiş olduğu sahip olduklarını yönetme lütfundan ileri geldiğini savunmaktaydı. Zevki kınadı, rasyonel bir disiplinle başkalarıyla çalışmayı bireyin görevi olarak gösterdi (Özel, 1993). Meslek olgusunun ortaya çıkmasıyla birlikte, belli iş için o konuda deneyimli ve bilgili insanlar seçilmeye başlanmıştır. Bu sayede girişimciye çok sayıda çalışkan işçi ortaya çıkmıştır. Ayrıca işçiler çok çalıştıkça ibadet ettiklerini düşünmekteydiler.

Weber süreci şöyle açıklamaktadır:

Dünya Tanrı'nın şanına hizmet etmek için vardır ve sadece bu sıfatla vardır. Seçilmiş Hıristiyan yeterliliği ölçüsünde, Tanrı'nın emirlerini yerine getirerek onun şanını artırmak için dünyadadır. Ancak Tanrı'nın emirleri Hıristiyanın toplumsal başarıları olmasını gerektirir; çünkü, toplumsal hayatın buyruklarına göre ve buna uygunluk içerisinde düzenlenmesini ister. Hıristiyanın bu dünyadaki yegane toplumsal

etkinliği majorem gloriam Dei'deki (Tanrının yüce şanındaki) etkinliğidir. Dolayısıyla bu özellik, topluluğun dünyevi hayatına hizmet eden mesleki çaba tarafından paylaşılır (Aktaran Çiğdem, 1997: 133).

Bu mesleki çaba bir Hıristiyan için bağlayıcıdır. Tanrının inayetine ulaşmak için istisnasız herkes tarafından yerine getirilmesi ve emek sarf edilmesi gereken bir meslektir. Değerli ve seçilmiş bir Hıristiyan dünyadaki ilahi şan için bütün enerjisini vererek ve dürüstlkle elinden geldiğince en iyisini yapmaya çalışmalıdır. İşte mesleğin anlamı budur. Weber'in tezi ayrıca bir kader doktrinine dayanmaktadır. Bu Kalvanizmin en karakteristik dogmasıdır. Kader, bir müminin Tanrının inayetinin hasıl olması için beklentisinin bir ifadesidir. Hasıl olduğunda ise bu müminin seçilmiş olduğunu ve seçilmek için gerekli çabayı göstermiş olduğunu anlamına gelmektedir. Tanrının inayeti Kalvanist doktrinde dünyevi faaliyetlerle açıklanmak istenirse, mesleki başarı ya da ilerleme sonuçta bir inayetin dışı vurulma şeklidir. Çalışmanın etiği böylece kurulmakta ve güvence altına alınmaktadır. Mümin Tanrının inayetini görmek için ne kadar çok çalışırsa, o kadar çok bu inayeti çalışma şartlarına uyarlamış olacaktır (Çiğdem, 1997: 134). Kalvanist doktrinde kişi çalışarak tanrının emirlerini yerine getirmektedir. Tanrı boş duranı sevmez, düşüncesi hakimdir.

Meslek kavramı, kapitalizmi destekleyen bir terimdir ve aynı zamanda da dini bir niteliği vardır. Meslek sahibi işini en iyi şekilde ve en kısa zamanda yerine getirir. Bu yüzden kapitalist düzenin tercihidir. Kapitalist ruhun öncelikle mücadele etmesi gereken durum gelenekselliktir (Weber, 1999). Mesela bir çiftçi ektiği maldan iyi para kazandığı zaman, o maldan daha fazla ekeceğinin düşünürüz. Fakat gelenekselliğe bağlı bir çiftçi bunu yapmaz sadece kendine yetecek kadar parayı kazanabilecek oranda çalışır. Daha fazlasını kazanmak ya da daha az kazanmak istemez. Sadece alıştığı biçimde yaşamak için çalışır. Çağdaş kapitalizm bu yüzden gittiği her yerde kapitalizm öncesi ekonomik emeğin yönlendirici eğiliminin karşı koymasıyla karşılaşmıştır. Kapitalizm bu durumu yani işçilerin daha fazla çalışmasını sağlamak için ücretleri arttırmak yerine ücretleri kısmayı uygun görmüştür. Bu şekilde işçi geçinebileceği kadar parayı kazanmak için daha fazla çalışmaya ihtiyacı olacaktır. Weber tam burada niteliksiz işçiler ortaya çıktığını ve ucuza çalışan işçiler bazen diğerlerinin yaptığı işi yapamayacağını, daha az verim sağlayacağını söylemektedir. Meslekler bu aşamada ortaya çıkmıştır. Aslında

ücretleri artırmak ya da azaltmak değil, yapılan işte uzmanlaşmak kapitalizmde asıl olması gerekendir. Mesleklerin kapitalizmle bağlantısı ne ölçüde olduğunu düşünülebilir. Meslekler bilinçli çalışanların oluşumunu sağlamıştır. Bu sayede insanlar çok çalışmış ve sermaye birikimine destek olmuşlardır.

Weber'e göre meslekler kapitalizmin ortaya çıkışını şu şekilde etkilemiştir. Protestanlığın Kalvinci mezhebinin kader öğretisi inancı, müminin zihinsel olarak kurtuluşuna, engel oluşturmaktaydı. Bu engel sonucunu da insanlar olduğu gibi kabullenmek yerine kaderi hakkında güvenini tazeleyici yeni yollar aramaya başladılar. Bu arama sonucunda da müminler kendilerine düzen ve nefesine uyma yolunu seçtiler. Bu sayede insanlar mesleklerine zevkle bağlandılar. Ayrıca bu hayatta lüks, zevk ve sefadan uzak durdular. Bu şekilde yaşanan bir hayat tarzı sonucunda da sermaye birikimi olması kaçınılmazdı. Ayrıca rasyonel davranış ve iş hayatında da başarılı olmuşlardır. Belli bir süre sonra bu araçlar amaç haline almışlardır. Bu hayat tarzı bir ahlak, kendi başına manevi bir değer haline gelmiştir (Özel, 1993). Protestan ahlakına sahip insanlara göre çalışmak ve kazanmak bir ibadet şekliydi. Meslek sahibi olmak önemli bir meziyetti ve püritenlerce övülen bir durumdu. Ayrıca bu kazandıkları sermayeleri zevk ve sefaya harcamak yerine biriktirmek gerçek bir Hıristiyanın yapması gereken şeylerden biriydi.

Meslek sözcüğü üzerinde biraz durmak istiyoruz. Çünkü meslek, kapitalizmin gelişmesinde katkısı olan bir durumdur. Meslek, kelimesinin İngilizce anlamında dini bir tasarım vardır. Sözcüğü bakacak olursak, Katolikler bu sözcüğü bilmez ve kullanmazlarken, Protestanlar çok fazla kullanmaktaydılar. Çok eski bir tarihi olmayan bu kelimenin durum olarak ortaya çıkması ise reformlara denk gelmektedir (Weber, 1999). Protestanlarda dünyadaki ödevlerin yerine getirilmesinde sahip olunana konum onun mesleğidir.

Meslek, insanın kendini ona uydurmak zorunda olduğu ve tanrı buyruğu olarak kabul ettiği şeydir. Protestan mesleğinin yararını ve buna bağlı olarak tanrıya yaranma ölçüsü, öncelikle ahlaki kurallara bağlılık ve toplum için üretilen malın önemiydi. Zaman içinde bu dönüşerek, ahlaki kurallar yerini metalara bırakmıştır ve özel ekonomik karlılık yani ürünün maliyet analizine odaklanmaya dönüşmüştür (Tanyaş, 2007). Yani kapitalizm manevi düşünceler üzerine kurulmuş bir iktisadi

düzendir. Fakat daha sonra kendini yaratan bu düzeni yok etmiş ve çevresindeki her şeyi maddeleştirmiştir.

Protestanlıkta mesleğin nasıl görüldüğü ile ilgili Weber şunları söylemektedir (1999:69): "... her türlü koşul altında dünyevi ödevin yerine getirilmesinin tanrıyı hoşnut kılan tek yaşam biçimi olduğu ve Tanrının dileğinin de ancak bu olduğu ve bu yüzden de onaylanmış her mesleğin Tanrı katında aynı değere sahip olduğu...". Weber'in açıklamalarında da görüldüğü gibi Protestanlık, meslek kavramını bu dünyada Tanrı tarafından yapılması emredilen işlerin gerçekleşmesi için insanların bir mesleğe sahip olmaları gerektiği inancını savunuyordu. Bu durum reformlarla ortaya çıkmıştır. Fakat hiçbir zaman kapitalizmin ruhunu beslemek amacıyla ortaya atılmamıştır.

Protestan mesleki etik ve kapitalizm arasında var olan birebir ilişki Weber'e göre bireyin sahip olduğu dini inancının ve dini pratiğinin yaptırımının etkisi, bireyi pratik davranışa itmekte ve bu hedefte çalışmalar yapmasına sebep olmaktadır. Weber, bu tezi mümkün kılan üç önemli tarihsel olgu üzerinde durmaktadır. Birincisi kapitalizmin gelişmesinde 16. yüzyıldan beri Batı Avrupa ve daha sonra Kuzey Amerika'da gözlenen sermaye birikiminin taşıyıcılarının ve sermaye birikimine sahip olan bireylerin genelde Protestan mezhebinden gelmesidir. Bu dönemde püritalizmle birlikte anılan gruplar orta sınıf ve burjuvazidir. Zaten kapitalist gelişmenin esasına bakılacak olursa, Protestan mezhebinin baskın olduğu yerlerde, kapitalist bir yöneliminin arttığı görülecektir. İkinci olgu ise, kapitalizmin gelişmesi için gereken her şeyi kuşatan bir para kazanma hırsı ve maddi zenginlik mücadelesi teşvik edilmekle kalmayıp, kapitalist ruhun oluşmasında önemli bir yere sahip olan etik olarak boyanmış bir hayat anlayışına işaret eder. Üçüncü ve sonuncu olgu ise yenilenen mesleki etikdir (Çiğdem, 1997). Kapitalizm, püritenizmin olduğu toplumlarda gelişimini arttırmış ve tamamlamıştır. Püritenizmin yasak ve emirleri doğrultusunda hareket eden bir müminin kapitalizme ters düşmesi mümkün değildir.

Mesleğini iyi bir şekilde yapan ve çok çalışan püriten bu oranda da para kazanacaktır. Weber, kazanmanın insan yaşamının amacı olduğunu söylemektedir. Maddi yaşamın ihtiyaçlarını karşılayacak bir araç olarak görülmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir (Weber, 1999). Çünkü para kazanmak kişinin mesleğinde başarılı

olduğunun göstergesidir. Eğer kişi çok çalışır ve mesleğinde başarılı olursa buna bağlı olarak da para kazanacaktır. Protestanların çok para kazanma teşvik edilmekle birlikte lüks tüketime yerilmekteydi ve para biriktirme özendirilmekteydi. Bu da servetin birikmesini sağlıyordu.

Püritene göre Tanrı sahip olduğu işten daha fazla kar getiren başka bir iş gösteriyor ve kişi de ona rağmen o işi yapmıyorsa, Tanrı'nın dediğini yapmadığı için günahkar olacağını düşünür. Zengin olmak için ya da bedensel zevkler için değil Tanrı için çalışılması gerektiğini savunulmaktadır. Zenginlik, tembellik ve günahkar yaşamaya insanı tahrik ediyorsa o zaman tehlikelidir düşünceyi hakimdir. Daha sonra kaygısız ve zevk içinde yaşayabilmek amacıyla peşinden koşuluyorsa, o zaman kötüdür diye düşünölmektedir (Weber, 1999). Burada Protestanların ekonomik hayata bakış açısı görölmektedir. Sürekli çalışmak parasını boş Şeylere harcamamak genel geçer kuralları içinde sayılabilir.

Weber, bütün nüfus içinde sermayeden büyük pay alanların, endüstriyel veya iş alanlarında üst kademelere sahip olanların genelde Protestan olduğunu dikkat çekmektedir. Bu durumu inceleyecek olursak aslında Protestan olmaları bu duruma gelmelerinde neden değil, sonuç olarak görölmektedir. Yukarıdaki durumlara sahip olabilmesi için insanın ya maddi bir imkana ya da iyi bir eğitime sahip olması gerekmektedir. Bu da miras yoluyla ya da kendi kazandıkları paranın olması sonucu elde edilebilecek özelliklerdir. Zaten zengin kentlerin çoğuna bakıldığında 16. yüzyılda Protestanlığı kabul ettiği görölecektir (Weber, 1999). Protestan kentlerin zengin ve endüstriyel anlamda söz sahibi olmaları Protestanlığı güçlü kılmaktadır. Ekonomik hareketlenmelerde de Protestanların sayı olarak fazla olduğu görölmektedir.

Bu konuda Hill Weber'le aynı fikirde değildir. Hill üzerine basa basa, İnsanların Protestan oldukları için kapitalist olmadıklarını ya da kapitalist oldukları için Protestan olmadıklarını söylemektedir. Zaten kapitalist olma yoluna girmiş bir toplumda Protestanlık kolaylaştıran bir etmendir sadece. Protestanların tutumluluk, çok çalışma ve biriktirmeye verdikleri önem, kapitalist sanayinin gelişmekte olduğu bir toplumda, etkili bir durumdu (Hill, 1993: 69). Bu cümlelere değinerek Hill, Weber'in kapitalizmin doğuşunu bağladığı Protestan etiğinin aslında, ortaya çıkmaya

başlayan kapitalizmin sadece gelişmesinde katkısı olduğunu söylemekte ve Weber'in bu düşünüşünü çürütmeye çalışmaktadır.

Weber, Protestan ahlakına sahip insanların diğer toplumlara nazaran daha fazla teknik ya da ticari eğitim gördüğünü ortaya atmıştır. Bu sayede de bu mezhep mensuplarında mesleki tabaklaşma fazladır. Bununla birlikte Weber, Protestan mezhebinin üyelerinin sahip olduğu sermayenin fazlalığını, endüstriyel ve ticari alanlarda gösterdikleri başarılarının sebeplerinin geçmişte aranması gerektiğini söylemektedir. Bu bağlamda bakılırsa Weber'e göre Protestanların bu duruma gelmelerinde din sebep olarak değil, sonuç olarak görülmektedir. Kişinin sermaye sahibi olması veya iyi bir eğitim görmesi genelde maddi varlıkla alakalıdır. Zaten bilinmektedir ki, 16. yüzyılda zengin olan ülkelerin bir çoğu Protestanlığı kabul etmiştir (Weber, 1999). Görülmektedir ki, bu toplumlarda sermaye ve eğitim, Protestan mezhebinin emir ve yasaklarıyla birlikte kapitalist gelişimi hızlandırmıştır.

Weber, Katoliklerinde çocuklarını okullara gönderdiğini ama Protestanların tercih ettiği ticari ve mesleki okullardan çok beşeri bilimlere eğilim olduğunu söylemektedir. Ayrıca Katolikler, kendi zanaat kollarını koruma konusunda daha hassastırlar. Usta- çırak ilişkisi onlar için önemlidir. Protestanlarda ise, işçi kadrolarını ve yöneticiliklerini doldurmak için fabrikaları tercih ederler (Weber, 1999). Burada görülmektedir ki, toplumun dini ve ailesel faktörler meslek seçiminde önemli bir yere sahiptir.

Eğitim konusu haricinde de Katoliklerin ve Protestanların farklı özelliklere sahip olduğu red edilemez bir gerçektir. Genel anlamda Weber, Katolikler ve Protestanlar arasındaki ayrımı şu cümlesiyle ortaya koymaktadır:

Katolik... daha sakindir; daha az kazanma güdüsü ile donatılmıştır, çok az bir geliri de olsa, olanaklı en emin yaşam biçimini, sonunda ona onur ve zenginlik getirebilecek tehlikeli, heyecanlı bir yaşam biçimine tercih eder. Atasözü, şakayla karışık, ya iyi yiyin ya da rahat uyuyun der. Buna göre Protestanlar çok iyi yerlerken Katolikler rahat uyumak isterler (Weber, 1999: 35).

Weber, Katolik mezhebini ve Protestan mezhebini karşılaştırmaktadır. Bunun sonucunda da Katoliklerin ekonomik hayatla daha az ilgilendiklerini söylemektedir. Bu durumun oluşmasında Katoliklerin öte dünyaya sahip olma düşüncesiyle bu dünyadan vazgeçtiklerini söylemektedir. Katoliklerin genel olarak sakin bir yapısı vardır. Çok az geliri de olsa para için tehlikeli olacak işlere girmez (Weber, 1999).

Azıcık aşım ağrısız başım düşüncesindedirler. Tabi bu şekilde davrandıklarından dolayı ekonomi de önemli gelişmeler sağlayamamışlardır.

Katoliklerin ve Protestanların genel özellikleri verildikten sonra görülmektedir ki, kapitalizmin Avrupa’da bu kadar kısa sürede kabul görüp gelişmesinin tek sebebi Protestan ahlakıdır. Protestan ahlakı Kapitalizmin ruhunu beslemiş ve güçlenmesini sağlamıştır. Kapitalizm ve din zıt uçlarda görünse bile aslında kapitalizmle din bir ilişki içindedir.

Mesela, 16. ve 17. yüzyılda büyük siyasal ve kültürel savaşımalar veren kapitalizmin fazla geliştiği Hollanda, İngiltere, Fransa gibi kültür seviyesi yüksek olan ve inançları da Protestanlığın içinde yer alan Kalvanist toplumlara bakılacak olursa, bu toplumlar ilahi takdir dogmasına sahip olduğu ve bu dogmanın yıkılması hiçbir şekilde mümkün olamayacağına inandığı görülecektir. Bu dogma şu şekilde anlatılmaktadır. Tanrı insanlar için var olmamıştır, ama insanlar Tanrı için yaratılmışlardır. Onun egemen buyruğuna dünyevi adaleti uygulamak mümkün değildir, sadece onun yüceliğini zedeler. O özgürdür, hiçbir yasaya bağımlı değildir. Buyruğunu eğer isterse bize gösterir. Bireysel kaderimizi araştırmak hem küstahlıktır, hem de sonuca ulaşmayacak bir gizdir (Weber, 1999). Burada belirtilen Kalvanizmin inancına göre tanrının buyrukları kesin olduğu ve değiştirilemez olduğudur. İnsanlar yaşadıkları durumlara bazen müdahale edemezler ve buna da takdiri ilahi derler, seçilmiş olan insanlar tanrının yoluna girer ve onun yolunda ilerlerdi.

Buna rağmen toplumun ahlak ve kurallara bağlı yaşam biçiminden etkilenecek ortaya çıkan kapitalist ruhun, en önemli düşmanı gelenekselliklerdir. Toplumda var olan geleneksel yapı, kapitalizmin gelişimine zarar vermektedir. Kapitalist ruh, ortaya çıktığı toplumlarda genelde, bir önceki ekonomik politikanın değişime izin vermeyen duruşuyla karşı karşıya gelir (Weber, 1999).

Weber, kapitalist ruhu şu şekilde anlatmaktadır:

...onların hoşuna gideceğini bilerek “ucuz fiyat, geniş dönüşüm” temel ilkesini uygulamaya başladı. Bunun üzerine böyle bir “ussallaştırma” sürecinin her zaman ve her yerde görülen sonucu yenilendi. Yukarı tırmanamayan aşağı inmek zorunda kaldı. Başlayan acımasız rekabet savaşında saflar bozuldu, epeyce servet kazanıldı ve bu servet faize yatırılmayıp tekrar işletme içinde kullanıldı, eski rahat ve sakin yaşam biçimi yerini katı kuruluğa bıraktı, buna katılanlar yükseldi çünkü harcamak

değil, kazanmak istiyorlardı. Eski biçimi korumak isteyenler tüketimlerini sınırlamak zorundaydılar (Weber, 1999: 59).

İşte bu ortaya çıkan durum yeni bir ruh ortaya attı. Bu yeni ruhta “çağdaş kapitalizmin

ruhu”ydu. Fakat bu ruhun ortaya çıkması barışçıl bir şekilde gerçekleşmedi. Tersine nefret ve öfkeyi de beraberinde getirdi.

Daha sonra Protestan ahlakı, kapitalist ruhu beslemiştir. Zamanla bu süreç tersine işleyecektir. Protestan ahlakı zamanla kapitalist ruhtan etkilenerak değişime uğrayacaktır. Protestan etiğinin etkili olması ve sekülerleşmenin bu etikte bu kadar başarılı olmasının sebebi, bireyin en derininde yatan güdülenmelere yoğunlaşmış olmasıdır. Mümin tamamen dünyevi araçlar üzerinden kurtuluşa ermeye çalışırken aşkın gücün önderliğini gözden kaçırabilir. Kapitalist girişimci başta kurtuluş için çalışmalarda bulunurken, dinsel bağların gevşemesiyle birlikte araç amaç haline gelebilmektedir. Böylece Protestan etiğinin gündelik hayat üzerindeki tesiri bu yolla dinsel bir öğreti olarak Protestan düşüncesinin azalmasına katkıda bulunmaktadır. Daha sonra ise dinsel güdülerin yerini iktisadi fayda almaya başlamaktadır (Schroeder, 1997). Protestan etiğinde başta hedefi aşkın tanrıya ulaşmakken, zamanla bu hedef önemsizleşmekte ve aslında hedefe ulaşmakta araç olan dünyevi işler, zamanla asıl hedef halini almaktadır.

Bu durumu biraz açıklamak gerekirse, Protestan etiğinin etkili olduğu bölgelerde insanlar Tanrı'nın isteği üzerine çalışmakta ve yine Tanrı'nın isteği üzerine paralarını çarçur etmemekte ve saklamaktadırlar. Din hem çalışkan, hem de tutumlu olmayı insanlara emretmiştir. Bu yüzden insanlarda sermaye artmış ve insanlar zenginleşmişlerdir. Fakat zenginlik artınca gurur, kırgınlık ve dünya sevgisi de artacaktır. Bu da insanlarda yavaş yavaş din sevgisinin azaltacak ve dinin yozlaşmasını sağlayacaktır.

Ekonomik gelişmeyle birlikte dinin sekteye uğrayacağı düşüncesini Weber kabul etmemekte ve bunun tersi olacağını savunmaktadır. Reformlarla birlikte din gerçekçi değişimler yaşamış ve farklı biçimlerde yaşanmaya devam etmektedir.

Hill, Weber'in ortaya attığı Protestan toplumların kapitalizmi desteklediği görüşünü savunan bilim adamlarından biridir. Hill Protestanların hakim olduğu bir

toplumda, kişinin etrafına yardım etmek zorunda olduğunu söylemektedir. Kişinin komşusuna iyi şeyler yapması toplumdaki görevlerinden biridir. Daha sonra gelişen püritencililiğin birikim, çalışkan ve tutumlu olma gibi özellikleri buradan ortaya çıkmıştır. Protestan etiğine göre burjuva kendini geliştirmekte ve toplumun ücretle çalışan insanlardan oluşumunu arttırmaktadır. Ayrıca burjuva yoksulları düşünerek onları aptallıklarından kurtarmalı ve onlara ücretle çalışabilecekleri iş olanakları sunmalıdırlar (Hill, 1993). Protestan ahlakına göre zengin daha fazla zenginleşmekte ve yoksul, zengine bağımlı bir hale gelerek onun kölesi durumuna düşmekte ve daha fakirleşmektedir. Bu şekilde Protestan ahlakı kapitalizmin ruhunu beslemekte ve onun güçlenmesini sağlamaktadır.

Aynı konuda Sorokin ise şöyle bu yorumu yapmaktadır: “modern kapitalizmin ruhu, Protestanlığın ruhudur”. Modern kapitalizm ortaya çıkmadan önce Protestan ahlakı kendini düzeltmiş ve belli değişimlerden geçmiştir. Bu şekilde kapitalizm ruhu, kapitalizmden önce ortaya çıkmıştır. Weber’e göre ekonomik bir organizasyondan önce ideolojik faktörler ortaya çıkar (Türkdoğan, 1985: 21). Protestan mezhebi reformasyona uğramış ve şu anki uygulanan durumu almıştır ve bu reformasyondan sonra da kapitalizm ortaya çıkmıştır.

Weber, Protestan mezheplerinin kapitalist ruhunu nasıl beslediği konusunda farklı bir yaklaşımda izlemektedir. Protestan mezheplerin kendi içlerinde ne kadar güvenilir olduğu normal hayatlarında da insanları etkiliyordu. “Dinsel dernekler, özellikle, girişimci orta sınıf çevrelerine yükselmenin tipik araçlarıydı. Bunlar geniş orta sınıf tabakaları (çiftçiler dahil) arasında burjuva kapitalist iş ahlakının yayılmasına ve korunmasına hizmet etmiştir” (Weber, 2002: 391). Mesela kişi alışveriş yaparken içinde yer aldığı mezhebin üyelerinden alışveriş yapmaktaydı. Eğer o mezhepten bir kişi bankacıysa diğer üyeler paralarını onun bankasına yatırmaktaydı. Aynı şey ticaretle de geçerliydi. Mezhebin üyeleri birbirleri tarafından korunup gözetilmekteydi. Bunların haricinde hangi mezhepten olduğun ne kadar güvenilir olduğunla bağlantılıydı. Parasal konularda mezhep onlar için önemliydi. Ayrıca bir mezhebe üye olmak sosyal açıdan da önemlidir.

Hill, sınıf ayrımından dolayı ezilen insanların kapitalizmi bir çıkış yolu olarak gördüklerini savunmuştur. Ayrıca insanların yaşam tarzının da kapitalizmin

gelişiminde önemli bir etki olduğunu yadsımamaktadır. Dinde insanın yaşamını bire bir etkileyen bir etmendir. Fakat Hill'e göre din hiçbir zaman kapitalizmin çıkışının sebebi olarak görülemez sadece destekleyen bir unsurdur (Hill, 1993).

4.2.2. Weber'in Dünya Dinleri Hakkındaki Görüşleri

Weber, dünya dinleri olarak Konfüçyen, Hinduist, Budist, Hıristiyan, İslam ve Museviliğin incelemiştir. Bu dinler ve bu dinlerin ahlak sistemleri incelenmiştir. Kapitalist sistemin neden bazı bölgelerde başarısız olduğu bu şekilde daha iyi anlaşılacaktır.

Dünya üstünde var olan dinlerin tüm meşrulaştırımının nihai olarak aşkın bir kaynaktan devşirmesi gerekmektedir. Bu öte dünyasal bir kutsal varlığın var oluşuna duyulan inancın simgesidir. Weber bu açıdan dini ikiye ayırmıştır. Birinci grup (İslam, Musevi, Hıristiyanlık) kişisel kutsal varlıklar kaynaklıdır. İkincisi ise gayri kişisel varlıklı kaynaklardır (Hinduizm, Budizm gibi) (Schreoder, 1996). Weber, dini bu iki gruba ayırdıktan sonra bu iki grubun kendi içinde kapitalizmle ne kadar alakalı olduğunu ve kişisel kaynaklı ve kişisel kaynaklı olmamasının ne kadar etkilediği konusunda da fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Weber, dünya dinlerini kapitalizme uygun olup olmadıkları konusunda araştırmıştır. Weber "Religion of China" adlı kitabında Konfüçyüsçü zihniyete değinmiştir. Weber'e göre Protestan etiğinin tam karşıtıdır, Konfüçyüsçü düşünce tarzı. Çinlilerin dini, kapitalizmin gelişmesinin engellenmesi için uğraşmaktadır. Bu din tamamen büyüye kendini teslim etmiştir. Ayrıca bu dinde gayri şahsi ve değişmez bir tanrısal düzen, öte dünyada erişilecek kurtuluşa doğru bir yönelim olmaması ölçüsünde bakıldığında Konfüçyüsçü dışsal kalmıştır (Schroeder, 1996).

Konfüçyenizm, maaşlı memurları ve eğitimli akılcı zihniyete sahip kişileri desteklemektedir. Konfüçyenizme göre çalışmayan kişi önemsizdir. Bu tabakanın dinsel statü ahlakı Çin halkının sadece bir kısmını değil bunun haricinde diğerlerini de kapsamaktadır (Weber, 2002). Konfüçyenizmde eğitime ve çalışmaya çok önem vermektedir. Bu şekliyle Protestan ahlakıyla benzer görünmektedir.

Aslında bu iki inanış birbirine yakın görünse bile ayrıntıda zıtlıklar vardır. İlk bakışta ikisinin de aynı davranış tipinin gösterdiği düşünülebilir. Her ikisinin de davranış tarzı metodik ve yararcıdır. Fakat konfüçyüsçü etik, geleneksel iktisadi

düzenini sadece uygularken, Protestan etiği bu düzeni devrimcileştirmektedir. Ayrıca Protestan müminin, rasyonel ve metodik hayat tarzından dolayı ruhani yönelimi tekrar tanımlaması gerekmektedir. Bu iki etik üzerindeki asıl farklılık, manevi bir zorunluluğa karşı dışarıdan dayatılan normlar arasındaki farklılıktır. Yani Protestan etiğinde toplumsal hayatı, Tanrının istenci doğrultusunda şekillenmektedir. Bu tutum, dünyevi kusurlar üzerinde denetim sağlamak yoluyla bunlarla başa çıkmaya çalışması anlamında da rasyonedir. Buna karşıt olarak ise Konfüçyüsçü etikte, davranış tarzı, önceden oluşturulmuş biçimlere uyum göstermek zorundadır. Bu durumda amaç duyguları dışsal denetime göre sınırlandırmaktır (Schroeder, 1996). Konfüçyüsçü etikte, insan belli standartlara uyum göstermek zorundadır. Kişisel gereksinimlerini ve ihtiyaçlarını bu sınırlara göre belirlemektedir. Konfüçyenizme göre önemli olan yaşama ayak uydurabilmektir.

Konfüçyenizm, metafizik ve dinsel kalıntıların bağlarından tamamen arındığı ve faydacı olmayan bütün ölçütleri red etmesi bakımından dinsel olarak adlandırılabilir ahlaki sınırlarda bulunmaktadır. (Weber, 2002). Konfüçyenizm faydacı olmayan bütün düşünceleri red etmektedir. Rasyonel bir yapıya sahiptir. Diğer rasyonelist olan dinlerden farklı olarak duygulardan arınmış, sadece maddi anlamda düşündüğünden Konfüçyenizm akılcı bir mantık uygulamaktadır denilebilir.

Weber, Konfüçyenizm'in dini karakteristliğinin batının rasyonalist tipinde bir rasyonelizmin ortaya çıkmasını engellediğini ve bu yüzden de kapitalizmi hiçbir zaman desteklemeyeceğini söylemektedir. Konfüçyenizmin sahip olduğu gelenekselci yapı ve saf dinsel inanış, toplumsal değişime izin vermemektedir (Weber, 2002).

Taoizm ve Budizm, Konfüçyüsçülüğün hoşgörüsünden ötürü özellikle popüler dinsel biçiminde yaygınlık kazanmıştır. Bu dinlerdeki inanca göre dünyadan elini eteğinin çekmek gerekteydi ayrıca gizemli bir teslimiyetle dünyevi bağlılıkların en aza indirgenmesi gerekiyordu. Weber'e göre bu her iki heterodoksi, "kurtuluşa götüren tefekküre dayalı bir yol öğütlemeleri yüzünden varolan dünyevi güçlere uyum sağlanmasıyla sonuçlanmıştı". Taoizm ve Budizm büyüye yönelmiş, Olağanüstü güçlerin evrene ve doğaya yayıldığına inanılmıştı. Bu

yüzden Weber, Çinli'lerin dinsel dünyasını efsunlu bir büyü bahçe olarak tanımlamaktadır (Schroeder, 1996).

Ayrıca Budizm devamlı göç eden, belli bir işte çalışmak yerine dilenen keşişlerin yaygın olduğu bir dindir. Bu kişilerin dindarlıkları tartışılmaz, diğer insanlarda daha az dindardırlar (Weber, 2002). Bu açıdan bakıldığında Budizm, gelişmiş ülkelerin inanç sistemiyle zıt kutupta bulunan Budizm ile kapitalizmin bağdaşması mümkün görünmemektedir.

Doğu dinleri arasında anılan Hindistan'da ortaya çıkan İlk Hinduizm, resmi olarak görevli olmayan törensel ve manevi olaylarda danışman işlevini yapan kültürlü aydın kişilerin babadan oğula geçmiştir. Bu durum sosyal tabakalaşmanın oluşmasını sağlamış ve sosyal düzene damgasını vurmuştur. Weber Hinduizm'i şu şekilde tanımlamaktadır: "Hinduizm, kutsal kurtarıcının ateşli taraftarlığını yapıyor ve halk mutasavvıflarının öncülüğündeki alt tabakalarca temsil ediliyordu." (Weber, 2002: 341). Hinduizm kast sisteminden oluşmaktadır. Bu kastlar içinde kişinin dikey hareketliliği mümkün değildir. Bunun haricinde hayat kaideleri büyü ve tılsımla iç içedir. Bu özelliklerde Hinduizmin kapitalizmin özelliklerinden ne kadar uzak olduğunu göstermektedir.

Weber, Hindistan'a Avrupa'dan getirilen ve uygulanmaya çalışılan kapitalizmin başlangıçta sömürülmeye başlanmıştır. Bütün bunlara rağmen var olan kapitalist sistemin kast sisteminden kaynaklandığını düşünmenin yanlış olacağını söylemektedir Weber. Çünkü kast sistemi, var olan gelenekselci toplumsal yapıyı kuvvetlendirmektedir (Weber, 2002). Bu yüzden Weber, Hindistan'da var olan gelenekselci yapıdan dolayı hiçbir zaman kapitalist düzenin doğmayacağını iddia etmektedir. Sadece şu anda olduğu gibi Avrupa'da başarılı bir şekilde uygulanmakta olan kapitalist düzen getirilerek doğru bir şekilde uygulanırsa, bu sistem başarılı olabilecektir.

Weber, Hıristiyanlık, Musevilik ve İslam'ın Tanrı inancına bakıldığında Hıristiyanların Tanrı inancının diğer iki dine oranla daha gerçekçi olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Yahudilik ve ilk zamanlarında İslam dininde asketizmi red ettiğini belirtmektedir (Weber, 2002). Yahudilik ve İslam dini mistizme yakın dinlerdir. Bu özellikleri Weber'e göre kapitalizmin oluşumuna izin vermez.

Weber, Museviliğin bu zaman ki batının modern ekonomik ahlakının oluşmasında önemli bir etkisinin olduğunu söylemektedir. Dünyevileşmenin kökleri Eski Ahitte aranmalıdır. Ayrıca Weber'e göre Musevilik büyüden uzak ve dünyevi bir yapıya sahip olduğundan dolayı, Protestan ahlakına yakın bir dindir. Bütün bu özelliklerine rağmen Weber, Museviliğin seçilmiş halk olma düşüncesinin ekonomik mübadeleyi engellediğini ve seçilmişlik düşüncesinin ekonomik olarak diğer dinlere sahip toplumlarla alışverişe geçememesinin Protestan ahlakı gibi kapitalizmi desteklemesini engelleyen özellikleri olarak görür (Dolgun, 1998).

4.3. RASYONALİZM - İRRASYONALİZM

Weber sosyal değişme görüşünün temelinde rasyonalizm ve irrasyonalizm olduğunu savunmaktadır. Weber'in epistemolojisinde irrasyonalizm önemli bir yer tutmaktadır. Weber, sosyal değişmeyi tetiklediğini düşündüğü karizmanın da irrasyonelliğe bağlı olduğunu düşünür. Çünkü karizma bütün kurallara yabancı olduğu için irrasyoneldir denilebilir. Karizma hareketlerini de devrimci bir nitelik haline getiren, rasyonalizmin en kudretli kaynağı haline gelmesinin sebebi de bu olarak görülmüştür (A. Şimşek, 2008). Karizma var olduğu sürece değişimi destekler ve değişime sebep olmaktadır. Bu yapısı itibariyle Weber yukarıda da değinildiği gibi karizma kavramını irrasyonellik sınıfına dahil etmiştir.

İrrasyonalizm, rasyonalizm sürecinde şekillenen ve bu sürecin sorgulanmasında gerçek bir motiftir. Weber, amaç ve aracın ilişkisi bakımından irrasyonalizmi önemser. Çünkü bu ilişki, bağımsızlık ve rasyonalite kavramlarının temelidir. Bağımsız olarak bir araç olan şey, kendisi bir amaç olmaya ya da kendisinden amaç oluşturmaya başlar. Bu yolla araçlarda amaçlar gibi kendisini özgürleştirmeye başlar. Bu yüzden özgün amaçlarını ve anlamlarını yitirmeye başlarlar. Bu yanılğı, anlaşmaları, kuramları ve etkinlikleri iyiden iyiye rasyonalize edilen modern uygarlıkların tümünde iz bırakır. Eskiden insanlar kendilerini bu rasyonalite içinde yer edinmişken, şimdi kendilerini demir bir kafeste konuşturmuşlardır. Weber burada bir kültür probleminin yattığını söylemektedir. İrrasyonele doğru ilerleyen bir rasyonalizasyon vardır (Löwith, 1999). Burada örnekle açıklamak gerekirse toplumda burjuva kesiminin sahip olduğu dinsel bir

biçimde düzenlenmiş olan ekonomik inançların, dinsel içeriği yok edilerek içi boşaltılmış bir ekonomik düzen haline getirilmesi irrasyoneliteye dönüştürülmesidir.

Weber'in yorumuna göre büyüün irrasyonel araçlarla gerçekleştirilmeye çalışılan rasyonel amacı vardır (Schroeder, 1996). Büyüyü dinlerden ayıran önemli bir özellikleri görünüm ve bu dünyasal eğilimleridir. Müminlere göre kutsal olan kötülüklerden korur. Dünyada iyi ve güzele sahip olmak için olağanüstü güçler için içine karıştırılır. Bu anlamda Weber'e göre rasyoneldir.

Weber'e göre dünyanın irrasyonelliği sorunu, tüm dinsel evrimin itici gücü olmuştur. Hintlilerin karma öğretisi, İranlılar'ın düalizmi, ilk günah ve alın yazısı kavramları hep bu sorundan kaynaklanmaktadır. İlk Hıristiyanlara göre ise dünyayı şeytanlar yönetir ve siyasete giren, şeytani güçlerle anlaşma yapmıştır, onun eylemleri için artık iyiliğin iyilikten, kötülüğün kötülükten geldiği doğru değildir. Genellikle bunun tersi doğrudur. (Weber, 2002).

Weber'in irrasyonelite ölçütü olarak sunduğu insanlığın yorumlanması için attığı görüş, dünyevi mutluluk değildir. İnsanın kazanç veya mutlu olabilmesi için amacın para kazanmak olması irrasyonelitedir. "Weber'in kendi duygudaşlığı, mesleklerindeki gayretleri ve işlerindeki hareketli etkinlikleri onlar için yaşam gerekleri haline gelen, koyu püritenlerin duygudaşlığı ile bir arada yürür." (Löwith, 1999: 110). Weber'e göre bu gerçek anlamda uygun olan bir motivasyondur. Bu yaşam tarzı için epeyce irrasyonel görünen şeyi dolaysız olarak meydana çıkarır.

Weber'e göre bu dünyanın anlamsızlığı rasyonalizmin bir sonucudur. Dünya, sıradanlaşıp rasyonalize edildikçe, dünyanın büyüü de bozulmaktadır. "Rasyonalizasyon, inancın ve kesinliğin sihirli bahçesini yıktı ve bunların yerine de herhangi bir alternatif değerler üretmedi." (Löwith, 1999: 35) Bilim bu değerlerden biri olarak düşünülse bile onların yerini alamaz çünkü bilim amaçlarla değil araçlarla ilgilenir. Modernleşme sürecinde rasyonalizasyon, tek Tanrı'lı dinlerden insanları uzaklaştırmıştır. Bu yüzden Weber modern toplumları, çok Tanrı'lı değerler ile sosyal egemenlik arasında bir mücadelenin olduğu kültürel bir arena olarak görmektedir (Löwith, 1999). Rasyonalizm, toplumları var olan değerlerinden uzaklaştırmakta ve maddeci toplumlar oluşturmaktadır. Toplumların dini inançlarını bile değiştirebilmektedir.

Weber'e göre kapitalizm kişisellikten arınmış rasyonalitenin timsalidir; ona göre özgürlük arayışı irrasyonel duygusallık ve mahremiyet ile özdeşdir. Kurumsal rutinlerden dünyevi bir kaçış olarak "sevgi dolu arkadaşlık ve sanatın katartik deneyimi" peşinde koşmaktır. Bu da mülk sahibi ve eğitim görmüş olanların ayrıcalığıdır. Eşitsizlik bir özgürlüktür (Weber, 2002:127). Kapitalizmin maddeci bir yapıya sahip olduğu bir gerçektir. Duygularla ilişkisi yoktur. Onun için gerçek görünendir. Zaten bu açıdan Protestan mezhebiyle uyum içindedir.

Bürokrasi kendisi yönetemeyip dışarıdan konulan kurallara bağlı hareket etmektedir. Bu bağımlılık ise, parti örgütlerinin başlarındaki bireylerin karizmatik özelliklerine dayanmaktadır. Böylece modern siyasi düzende rasyonel yani bürokrasi ve irrasyonel yani karizma yan yana getirilmektedir (Giddens, 1999).

Weber bütün varlığımızın genel rasyonalizasyon sürecini anlaşılabilir hale getirmeye çalışmıştır. Bu süreçten kaynaklanan rasyonalite, irrasyonel ve anlaşılması zor olan bir şeydir. Örneğin, kendi yaşam standartlarını sağlayabilmek için çalışmak rasyonel ve anlaşılabilir. Fakat sadece para kazanmak için çalışmak irrasyoneldir. Yani radikal rasyonalizasyonun içinde irrasyonelitenin var olabileceği gerçektir. (Löwith, 1998). Rasyonalizm batı yaşam tarzında vardır. Rasyonalizasyon sadece din konusunda değil bütün sistem için gereklidir.

4.4. KARİZMA KAVRAMI

Rasyonelleşme süreci, tarihteki belli kesintiler yüzünden duraklama dönemleri yaşar. Katılaşmış kurumsal dokular ve tekdüze yaşam biçimleri, artan gerginlik ve baskı ya da acılara dayanamayıp çökebilir veya dağılır. İşte böyle buhran dönemleri için Weber bürokrasiye denge unsuru olarak "karizma" kavramına ortaya atmıştır. Sözcük anlamı Tanrı vergisi olan karizma, Weber tarafından, dertlilerin ve olağanüstü özelliklere sahip olduğuna inandıkları bir liderin peşinden gitme gereksinimi duyanların önüne geçen önderlerin kendilerini nitelemek için kullanılırdı. Dünya dinlerinin kurucuları, peygamberler, askeri ve siyasi kahramanlar, karizmatik önderin tanımındaki insan tipleridir. Mucizeler ve vahiyler, kahramanca cesurluklar ve göz kamaştırıcı başarılar, bunların büyüklüğünün işareti sayılmaktadır. Başarısızlık bu kişilerin sonu olmaktadır. (Weber, 2002). Bu kişilerin doğaüstü güçleri olduğu ve Tanrı tarafından görevlendirildiği düşünüldüğü için hata yapmaları

hoş karşılanmamaktaydı. Çünkü onlar mükemmel olmalıydılar. Ayrıca zaten bir hata yapacakları zaman tanrı onları uyarırdı. Eğer hata yapıyorlarsa doğaüstü güçlere sahip olması mümkün değildir.

Psikolojik, fiziksel, ekonomik, ahlaki, dini ve siyasi bunalımların olduğu dönemlerde ortaya çıkan önderler ne resmi görevliler, ne meslek sahipleri değildir. Bunalım dönemlerinin liderleri bedence ve ruhça özel yeteneklere sahip kişilerdir. Onlardaki bu yeteneklere başka kişilerin sahip olmadığı ve herkese nasip olmayan doğaüstü güçler olduğu savunulmuştur. Kahramanlar ve büyücüler karizmatik lider olarak görülmüştür. Tanrı düşüncesinin açıklık kazandığı yerlerde de ilahi misyon fikrine yaslanmışlardır. (Weber, 2002). Karizmatik lider kavramı irrasyonel bir olgudur.

Otoritenin karizmatik formları biçimsel rasyonel otoriteye ve otoritenin geleneksel özelliklerine terstir. Bürokratik otorite entelektüel olarak analiz edilebilir kurallara bağlandığı için rasyoneldir ve bu şekilde karizmatik otorite analiz edilebilir kurallara bağlı olmadığından rasyonel değildir (Gay, 2002).

Weber'e göre, gerçek karizmatik hakimiyet soyut kararlar, kanunlar ve biçimsel kararlarla ilgili olmadığını, Karizmatik egemenliğin tarafsız kanunu, ilahi nefret ve tanrısal kahramanlık gücünün getirdiği kişisel tecrübeden kaynaklandığını söylemektedir. Bu sayede karizmatik hakimiyet, devrimci ve egemenlikçi bir tutumla, bütün değerleri dönüştürerek geleneksel ve rasyonel normları yok eder (Gay, 2002).

Ayrıca karizmatik lider bu dünyaya ait olan şeylerle uğraşmaz. Mal, mülk onun için önemli değildir. Maddi kazançla pek uğraşmaz. Genelde rasyonel olan tüm ekonomik davranışları red eder.

Karizma sadece içsel irade ve denetim kabul eder. Karizmatik önder kendine göre olan bir işe el atar ve salt taşıdığı misyona dayanarak itaat ve yandaş kitlesi ister. Bunları bulup bulamayacağı başarılı olup olamayacağına bağlıdır. Onlara gönderildiğine inandığı kişiler onun misyonunu tanımazlarsa karizmatik iddiası çöker. Kabul edilirse onların efendisi olur. Yalnız hakkını seçimlerde olduğu gibi onların iradesi sonucunda elde etmez. Tam tersi onu karizmatik önderleri olarak tanımak misyonunu bildirdiği kişilerin görevidir (Weber, 2002). Eğer karizmatik

lider kişilere inandırıcı gelemez ve kendine yandaş bulamazsa karizmatik lider olmaktan çıkar. Önemli olan kendisini destekleyecek bir gruba sahip olmasıdır.

Geleneksel otorite geçmişten gelen davranışlara bağlılıklarını sürdürür, karizmatik otorite ise kendi mantık çerçevesi içinde geçmişi red ederek yeni insan anlayışını savunmaktadır. Bu şekilde düşünüldüğünde karizmatik otorite devrimci bir nitelik taşımaktadır. Karizmatik otorite kendi gücünden başka güç tanımaz, kişisel karizmanın varlığı ancak kabul edilirse meşrulaşır. Weber'e göre en saf şekilde kişisel karizmaya sahip olanlar peygamberlerdir. Onlar misyonlarını dinsel bir doktrin ya da ilahi emirler olarak sunarlar (Gay, 2002).

Karizmatik bir akım, ya gelenekselleşme ya da bürokratikleşme yönünde kurumsallaşır. Hangi yolda ilerleneceği konusunda izleyicilerin veya önderlerin hiçbir etkisi bulunmaz, akımın kurumsal çerçevesine, özellikle de ekonomik alana bağlıdır. Karizmanın kurumsallaşması, özünde ekonomik koşullarına yani günlük çalışma yaşamının geçerli ve sürekli rutinlerine uyum sağlamakla özdeşdir. Burada ekonomi belirleyendir. Weber bu anlamda ekonomiye önemli bir yer vermektedir. Weber'e göre karizmanın taşıdığı özgürlük uzun ömürlü olmayacaktır. Bunu da Fransız Devrimi'ni örnek vererek açıklamaktadır. Karizma kavramı, Weber'in insanların her durumda salt toplumun ürünü olarak görülmemeleri gerektiği kanısını göstermeye yaramaktadır. Weber'e göre insanın potansiyel karizmatik niteliği kurumsal yaşamın dışsal istemleriyle sürtüşme halindedir. Karizmatik önderin buhrana tepkisi, dışsal istemlerle içsel güdüleri birleştirir. Geniş anlamda, dışsallık kısıtlamalarla, karizma özgürlükle özdeşdir (Weber, 2002).

Weber, Karizmatik kahramanlara büyük önem veriyordu. Ayrıca peygamberleri ve karizmatik kahramanları tarihin gerçek devrimci güçleri olarak görüyordu. Bürokrasi ve öteki kurumlar, aile ile ilgili olanlarda günlük çalışma yaşamının tekdüzelikleri, rutinleridir. Karizma bütün kurumsal rutinlerin, gelenekten kaynaklanan ve rasyonel yönetime bağlı olan tüm tekdüze işleyişlerin karşısındadır. Bu ekonomik yaşam içinde geçerlidir. Tümüyle teknik biçimde kullanıldığından karizma kavramı her türlü değer yargılarından arınmıştır. Karizmatik liderlerdeki ortak olgu insanların onlara, olağanüstü kişisel özellikler taşıdıklarına inandıkları için itaat ettiğiidir.

Weber, dini sosyal değişmedeki olumlu ya da olumsuz veya muhafazakar yahut yaratıcı rollerini daha iyi aydınlatmak üzere dini önderlerin bir tipolojisini çıkarmaya çalışmaktadır. Bu maksatla “rahip” ve “peygamber” tipleri üzerinde önemle durmaktadır. Bu iki tipe Weber’in gözüyle inceleyecek olursak: Rahip işleyen ve yerleşmiş bir sistemin parçası olarak, onun üzerinde hiçbir yaratıcı fonksiyon icra etmeksizin yalnızca müesseseleşmiş geleneksel düzenin idamesini sağladığı halde, ikincisi orijinal tecrübesi ile yerleşmiş modellere meydan okur ve şayet başarılı olursa, yeni mesajın yaratıcılığı sayesinde taraftarlarının sosyal hayatı üzerinde köklü değişiklikleri gerçekleştirir. Weber’e göre peygamberlik karizmatik liderliğin dini bir tezahürüdür. Karizmanın alelade insanlar üzerinde etkileyici bir özelliği vardır. Bu güç sayesinde dini lider, taraftarları sayesinde yaratıcı bir zihniyeti devreye sokar. Böylece geleneksel bir çevrede liderin karizmatik etkisi en güçlü reformcu veya devrimci bir gelişme ve değişme sağlar. Weber’e göre peygamberin karizması, misyonunun ilk dönemlerinde çok güçlüdür, fakat zaman geçtikçe bu gücünü kaybetmeye başlar. Özellikle ölümünü takiben bu gücün canlılığı da yavaş yavaş azalır, müesseseleşme heyecanların azalması ve gelenekselleşmeyi beraberinde getirir. Bu duruma Weber “karizmanın rutinizasyonu” adını vermiştir (Coşkun, 2005: 68).

Karizmanın rutinleşmesi iki şekilde olur. Birincisi tipik olarak inanç sisteminin sistemleşmesidir. İkincisi ise inanç sisteminin çeşitli mümin tabakalarının çıkarlarıyla uyumlu olmasıdır (Schroeder, 1996). İnanç sisteminin sistemleşmesi, dinin bir bütün olarak günlük yaşama adapte edilecek şekilde geliştirilmesidir. İkinci maddenin bir sonucu olarak müminlerin iman etmeye zaten hazır olmaları karizma kavramını rutinleştiren olgular olarak ele alınmıştır.

Weber’in Protestan etiği konusundaki çalışmalarına baktığımızda karizma ve rutinleşme arasındaki mücadelenin üç boyuttan oluştuğunu görebiliriz. Bunlar, “...daha sonraki gelişiminin temeli olarak iş gören başlangıçtaki tanrısal anlayış; bu inancın çeşitli dinsel pratik biçimleri halinde sistemleştirilmesi; ve inanç sisteminin müminlerin ihtiyaçlarına uygun kılınması.” (Schroeder, 1996: 143). Yukarıdaki boyutlandırmaya göre Protestanlık etiğinin öteki dinlerdeki incelemelere göre farkı ikinci ve üçüncü boyutların sekülerleşme biçimidir. Yeri gelmişken belirtirsek

Protestanlık diğerk dinlere göre sekülerleşmeye daha fazla katkıda bulunmuş olsa da sekülerleşme bu bağlantılardan çok daha fazla Protestanlıkla ilgilidir.

5. MAX WEBER VE KARL MARX KARŞILAŞTIRMASI:

Weber'in sosyolojisi, bir sosyal yapıyı meydana getiren tüm kurumsal alanların karşılıklı ilişkilerini kavramaya çalışması açısından Marx'la ortak bir görüşe sahiptir. Weber'e göre askeri ve dini, siyasal ve hukuksal kurumlar işlevsel olarak çeşitli biçimlerde ekonomik alana bağımlıdır. Fakat Weber'in konudaki siyasal yargı ve değerlendirmeleri Marx'inkilerden farklılık arz eder. Çağdaş ekonomi Marx için temelde irrasyoneldir. Bu irrasyonelite, üretim güçlerindeki rasyonel teknolojik ilerlemelerle, özel mülkiyet, özel kar ve denetimsiz piyasa rekabeti gibi kısıtlayıcı etmenler arasındaki çelişkiden kaynaklanır. Sistemin temelinde "üretim anarşisi" vardır. Oysa Weber için çağdaş kapitalizm irrasyonel değildir. Tam tersi çağdaş kapitalist kurumlar ona rasyonelite olarak görünmektedir (Weber, 2002: 91- 92). Marx ve Weber'de kapitalizmin dünyada uygulanması gerektiğini söylemektedir ama bir farkla Marx, kapitalizmin dünyada uygulanması sonucunda çıkan çatışmayı sosyalizmin yok edeceği ve dünyaya hakim olacağı görüşünü savunmaktadır. Weber ise asıl uygulanması gereken sistemin kapitalizm olduğunu söylemektedir.

Weber'in rasyonel bürokrasi kavramı, Marx'ın sınıf mücadelesi kavramının karşısında yer almaktadır. Ekonomik maddecilik konusunda olduğu gibi sınıf mücadelesi konusunda da Weber, sınıf mücadelelerini ve bunların tarihteki yerini inkar etmemektedir fakat onların temel dinamik olduğunu düşünmemektedir. Üretim araçlarının da toplumsallaştırılması olanağını da yadsımaz fakat bu dileğin uzun bir süre gerçekleşemeyeceğini düşünür. Bugün için sosyalizm düşüncesini sorgular. Feodal zümrelerin ellerinden yönetim araçları alınmış ve yerlerine çağdaş bürokratik devletin maaşlı memurları gelmişti. Modern devlet silahların ve kıldığı yönetim araçlarının mülkiyetini millileştirmişti. Üretim araçların toplumsallaştırılması da, hala görece özerk olan ekonomik yaşamı, devletin bürokratik yönetimine bağımlı kılmaktan başka bir şey olmayacaktı. Bürokrasiden nefret eden Weber, sosyalizmin daha da ileri bir serfliğe yol açacağını düşünüyordu ve bugün yükselmekte olanın işçinin değil memurun diktatörlüğü olduğunu düşünüyordu (Weber, 2002).

Weber ve Marx'ın kapitalizmin evrimini açıklayan kuramlar arasında tam bir karşıtlık mevcuttur. Fakat Weber, Marx'ın materyalist düşünce tarzını çürütmek amacıyla bu görüşleri ortaya atmamıştır. Weber'in amacı, üst yapı kurumları içinde yer alan din etkeninin, ekonomik yapı ve pratik davranışlar üzerindeki etkisini göstermektir (Dolgun, 1998). İki de kapitalizmi kabul etmesine rağmen Marx maddeci bir durumu benimserken, Weber sosyal bir durumun kapitalizmi desteklediğini söylemektedir. Weber, kapitalizmde din etkeninin çok önemli olduğunu söylemektedir.

İslam hakkındaki düşünceleri Marx ve Weber'in aşağı yukarı aynıdır. İslami ülkelerdeki durumu açıklarken Weber patrimonyal yapısı üstünde dururken, Marx Asya Üretim Tarzı üzerinde durmaktadır. Marx, Asya toplumlarında halkın kendine ait toprağının olmamasına dikkat çekmiştir. Her şey devlete aittir. Marx, bu yüzden Doğu'da feodalizmin olmayacağını ve bu bölgenin gelişiminin tamamen batıdan farklı olacağını savunmuştur. Ayrıca Asya'da halkın kendisine ait toprağının olmamasını, sınıf ayrımının da olmadığını gösterdiğini söylemektedir. Avrupa'da toplumsal değişimin en önemli özelliği sınıf çatışmaları olmuştur. Marx bu yüzden Asya toplumlarında "içsel toplumsal değişme mekanizmasının olmayacağını ve batı sömürgeciliğinin dışsal değişimine bağlı olunacağını" savunmuştur (Turner, 1997b). Marx, Avrupa'da feodalizmin yıkılışının oluşan sınıf çatışmalarından kaynaklandığını söylemektedir. Asya'da bu tip bir yönetim şekli olmadığından dolayı feodalizmin hiçbir zaman ortaya çıkmamıştır ve kapitalizmin ortaya çıkması için olması gereken sınıfsal ayrımlar ve sınıf çatışmaları hiçbir zaman olmayacaktır. Bu değişimin olması Marx'a göre sömürgelerin ortaya çıkmasıyla birlikte Avrupa'nın Asya'ya gelmesi ve onlara kendi geleneklerini ve toplum yapılarını aşlamalarıyla söz konusu olabilecektir.

"Marx'ın sosyolojisi ateist ve eleştirel iken, Weber'in sosyolojisi bilinemezci ve yargısaldır. Bu nedenle, Weber'in İslâm hakkındaki yorumu bir betimlemeyi değil, Weber'in kahraman ahlâkına olan saygısının altına düşen ahlâkî bir düstur hakkındaki bir yargıyı içerir" (Kestane 1998: 86). Yine de, siyasî yapılara Weberci yaklaşım, ekonomik yapılara Marxçı yaklaşımla paralellik arz etmektedir. Ama Marx ve Weber'in asıl olarak ortak düşündükleri nokta, Doğu toplumlarının gerici bir zihniyete sahip olmalarıdır. Marx, Asya örneğinde özel mülkiyet olmadığına

değınmiş ve sadece mülkiyetin kullanımına izin verildiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Asya toplumları durağan ve Avrupa kapitalizminin kendisine sağlamış olduğu dinamizmine sahip kurumlardan ve ekonomik düzenlemelerden yoksun olduğu için, Marx, Asya toplumlarının bir tarihi olmadığını savunmaktadır. Hem Weber hem Marx, Asya’da feodalizmden kapitalizme doğru giden hiçbir sürecin olmadığını belirtirler: Asya toplumları ancak haricî güçlerce, yani Avrupa kapitalizmince dönüştürülebiliceğine inanırlar.

Weber, Marx’ın Asya üretim tarzı olarak nitelediği İslam ülkelerinin yönetim tarzını patrimonyal yönetim olarak nitelemektedir. Bu yönetim şeklinde ülkenin yöneticisi her şeyin sahibi olarak görülür. Orduda paralı askerlerin olması, gözde olanların vezirliğe veya yüksek mevkilere getirilmesi, bağımsız hukuk sistemi ve özerk şehirlerin olmaması patrimonyal yönetim tarzının işaretleridir. Weber, burada başka bir terim ortaya atar. Bu da “sultanizm” dir. Sultanizm, Weber’in tanımına göre “ Patrimonyal otoritenin, geleneksel sınırlandırmalarından bağımsız olduğu keyfi irade alanına temel bir vurguya sahip olduğu yerde sultanizm adını alır” (Turner, 1997b: 151). Sultanizm çıkmazı paralı orduları idare etmede başarısız olmuştur. Mali kaynaklar bitince parasız kalan patrimonyal yönetici, askerlerin parasını ödeyebilmek amacıyla toprakları onlara hibe etmek zorunda kalmaktadır. Bu yüzden başta asker olan kişiler sonra toprak sahibi olmaya başlamıştır. Bu şekilde bir İslam feodalleşmesi yaşanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE KAPİTALİZM

1. İSLAM VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ

Din ve kapitalizm ilişkisinin boyutları ortaya konulduktan sonra araştırmanın ana eksenini oluşturan Ülgener'in çalışmalarında önemli bir yere sahip olan İslam ve kapitalizm ilişkisine değinmenin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Araştırmanın bu bölümünde yer alan İslam ve kapitalizm olgusu yine Ülgener'in bakış açısına göre şekillenecektir.

Bu bölümde doğu toplumlarındaki kapitalist gelişmenin batı toplumlarına nazaran gelişiminin yavaş olmasının sebeplerinin ne olduğu incelenmektedir. Bu durumun sebebi, Weber'in dediği gibi "İslam dini mi?" yoksa "toplumun geleneksel yapısı mı?" bu ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.2. KAPİTALİZMİN RUHU VE İSLAM

Weber, dinleri inandıkları aşkın varlığın yapısından dolayı ikiye ayırmıştır. Birinci grupta yer alan dinlerde kişisel kutsal bir varlığa inanılmaktadır. Ayrıca bu dinler kutsal kitaba sahip olan dinlerdir. Birinci grupta yer alan dinler Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'tir. Diğer grupta ise gayri kişisel varlıklara inanılmaktadır. Bu dinlere de Hinduizm, Budizm örnek verilebilir.

Weber'in araştırmalarına bakıldığında görülecektir ki, birinci grupta yer alan batı dinleri uzun uzadıya incelenirken, doğu dinleri ve İslam yüzeysel olarak incelenmiştir. Ülgener, bu durumun sebebini yani Weber'in tek yanlılığını siyasal ya da politik durumlardan kaynaklanmadığını, problemin Weber'in metod anlayışından kaynaklandığını söylemektedir. Weber metodunda içyapılarında var olan tutarlı unsurları ele alarak bunları saf ve ideal çizgiler içinde ele almak ve sonrasında da yaşanan gerçeğe yaklaştırarak aradaki mesafeyi kapatma yoluna gitmişti. Fakat Weber bu metodu uygularken batı toplumlarında sorunsuz bir şekilde batının kendi öz varlığını ele alarak incelemiştir. Buna rağmen Weber, farklı din ve kültürler söz konusu olunca bu "öz varlığı" toplumların kendilerine özel yapılarını inceleyerek değil, batı toplumunun öz varlıklarını yine merkeze oturttükçe yapmıştır. Ülgener'e

göre bu sebepten dolayı Weber, doğu dinlerini kapitalizme geçişte başarısız olacaklarını söylemiştir (Ülgener, 2006a). Weber, doğu dinleri ve İslam dinini incelerken toplumun kendi öz yapısını göz ardı ederek batı toplumlarının öz yapılarını genellediği için doğu toplumları hakkındaki düşüncelerinin doğruyu yansıtmadığı düşüncesi mevcuttur.

20. Yüzyılın başlarında batılı bilim adamları İslam'ın ilke olarak değişmezliği benimsediği yönünde görüşlere sahiptirler. Değişmeyen İslam'ın da kalkınmaya kalıcı bir engel oluşturduğunu söylemektedirler. 1883- 1907 yılları arasında İngiltere adına Mısır'ı yönetmiş olan Lord Cromer İslam'da reform yapılamayacağını, eğer reform yapılmaya çalışılırsa İslamiyet'ten uzaklaşılacağını söylemiştir. Lord Cromer'a göre "bu özelliklere sahip bir dinin inananlarının kalkınma sürecine katkıda bulunmalarını beklemek saçma olur" (Aktaran T. Kuran, 2002: 223). Cromer, İslamiyet'in reform geçirirse benliğini yitireceğini ve İslam olmaktan çıkacağını iddia etmektedir. Cromer ve Renan gibi düşünen şarkiyatçılar, Müslümanların, Müslüman kaldıkları sürece gelişemeyeceklerini savunmuşlardır. Bu düşüncenin sebebi şeriatın hiçbir şekilde değişmeyeceği yolunda var olan yaygın kanıdır. T. Kuran bu konuda şu yorumu yapmaktadır. "... ekonomi bilimi ile İslamiyet'in hiçbir zaman bir ilişkisi olamayacağını iddia eden bilim adamları bile kabul etmektedirler ki, İslamiyet sürekli olarak genişlemekte, daralmakta ve yeniden yapılanmaktadır. Kuran'ın yeniden yorumlanabildiği bir gerçektir. Mesela, çoğunlukla her türlü faizi yasakladığı şeklinde yorumlanan Kuran ayetleri, belirli bölge ve zamanlarda sömürüye dayanmayan faiz çeşitlerine izin vermektedir." (T. Kuran, 2002: 224). İslam'ın iktisadi yönüyle ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. İslam'ın kesinlikle kapitalist düzene ayak uyduramayacağını savunanlar olduğu gibi tersini savunanlarda mevcuttur.

İslam'ın kapitalist düşünceyi desteklemediğini savunan bilim adamları şu soruyu yöneltmektedir; "Eğer İslam doğru bir dinse neden İslam devletleri başarılı değil de diğer dinlerin mensupları başarılı?" Bu soruya karşıt görüşlü düşünürlerin cevabı ise: "gerçek İslamiyet'in yaşanmadığı" dır. Eğer kapitalizmin var olduğu Avrupa ülkeleri ile uyumlu olan gerçek, katıksız ve ilk ortaya çıktığı şekliyle İslam dini yaşansaydı, İslam dünyası da batı gibi başarılı olacaktır. Saf İslam eylemci ve bu dünyaya dayalıdır (Turner, 1997a: 99). Burada savunulan teze göre İslam zamanla

çeşitli mezheplerin ya da düşüncelerin ortaya çıkmasıyla hedefinden sapmıştır. Dünya üstündeki gayri şahsi varlıklara inanan doğu dinlerinde var olan bu kavramlar zamanla İslam'ın içine de girmiştir. Ayrıca İslam toplumlarının sahip oldukları zihniyetlerde belli süre sonra İslam dininin gerekleri gibi görünmeye başlanmıştır.

İslam dinin ilk ortaya çıktığı dönemde yani saf ve katıksız İslam'ın var olduğu dönemde Ortadoğu, Kuzey Afrika ve İspanya gibi Müslüman olan toplumların ekonomileri gelişmiş ve bu toplumlar ilerleme kaydetmişlerdir. İslam hukukundan etkilenilerek getirilen ticari ve mali yasal düzenlemeler ekonomik kalkınmayı desteklemiş ve batı Avrupa'daki ekonomik gelişimi de etkilemiştir. İslamiyet ilk zamanlar ekonomik kalkınmayı desteklemesine rağmen bir süre sonra fırsatlar değerlendirilememiş ve ekonomik kalkınmadaki etkisi azalmış, İslam dininde yeri olmayan düşünceler, sanki Kuran'da yer alan emir ve yasaklar gibi algılanmaya başlanmasıyla ekonomik gelişmeyi olumsuz şekilde etkilemeye başlamıştır (T. Kuran, 2002). Bu etkileşim zamanla İslamiyet'e mal edilmeye başlanmıştır. Toplumların kendine has özellikleri ve gelenekleri İslam dinini o ilk halinden uzaklaştırmaktadır. Bu yüzden farklı dönemlerde ve farklı toplumlarda İslam değişik uygulamalara sahne olmaktadır.

İslam dini ile ilgili batılı bilim adamları yorumlar yapmış ve İslam toplumlarının genel özelliği olan kapitalist gelişmenin yavaş olmasını dine bağlamışlardır. Peki dışarıda bu şekilde yorumlar yapılırken içeride yani İslam ülkelerinde bu konuyla ilgili yorumlar neydi? Birazda bunlara bakmak uygun olacaktır.

İslam dini ve ekonomi arasındaki ilişki, Müslüman düşünürler tarafından da araştırılmıştır. Fakat İslami düşünürler arasında kesin bir fikir birliği elde edilememiştir. “Mesela Muhammed Bekir Sadr ve Mısırlı Seyyid Kutb “normlara bağlı öz denetimin devlet denetimiyle desteklenmesi” gerektiğini savunurken Mevdudi, “piyasa etkilerinin İslam'ın temel kaynaklarındaki davranış normlarına göre kısıtlanması gerektiğini” savunmakla birlikte piyasa mekanizmasına olumlu bakmaktadır. Kutb ve Sadr ekonomik eşitsizliğe karşı daha az hoşgörülü olmaları itibariyle diğerlerinden ayrılır” (T. Kuran, 2002: 16). İslam dünyasındaki düşünürlerin fikirlerinde görüldüğü gibi çeşitlilik mevcuttur. Fakat bu ayrılıklara

rağmen İslam ekonomisi hakkında çalışan aydınlar arasında kopukluk söz konusu değildir, tersine düşünürler, dışarıdan bakıldığında kesin bir birlik görüntüsü sergilemektedirler (T. Kuran, 2002).

Daha sonraki zamanlarda ise Weberci görüşün ortaya çıkmasından sonra bu görüşü destekleyen ve Gökalp'ten başlayarak Ülgener'e kadar giden bir aydın sınıfına rastlanmaktadır. Bu aydınlar, Weber gibi dinin sosyal hayatı etkilediğini ve batı'da Protestan ahlakının yaptığı işi, İslam toplumlarında da İslam püritanizminin aynı görevi yerine getirebileceklerini savunmaktaydılar (Türkdoğan, 1985).

Bu düşünceyi savunanların tersine İslam ve kapitalizmin bağdaşmayacağını savunan düşünürlerde mevcuttu. Mehmet Akgül İslam ve kapitalizmin bir arada yer alamayacağını savunmuştur. Çünkü İslam, dünya yaşantısını ahiretin tarlası olarak görür. İnsanları, Allah'ın emrettiği istikamette çalışmayı, dünya kurmayı, yasakladığı şeyleri yapmamayı teşvik etmeyen veya buna engel olmayan bir sosyal düzeni desteklenmesi mümkün değildir. İslamiyet'te sınıf mücadelesi, ırk kavgası, kölelik ve emperyalizm yoktur. Camide eşit gördüğün bir insanı camiden çıkınca farklı davranmak mümkün değildir (Akgül, 2002). Mardin ise İslamiyet'teki sınıf farkları ile ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır; "İslamiyet'te toplumun nisbi farklılaşmasının azlığı ve toplum katlarının çok fazla belirgin olmaması dolayısıyla, üstüne parmak basılması çok daha zor bir nitelik taşımaktadır. İslam toplumu, genel itibariyle, sınırları silik, katları belirsiz yaygın bir toplumdur" (Mardin, 2002: 78). Mardin'e göre insanlar camiye gelip beraberce namaz kıldıkları zaman üzerlerinden ünvanlarını bir köşeye bırakırlar ve Allah katında aynı derecede olurlar. İslamiyet'tin dini merasimlerinde de bu özellik uygulanmaktadır. Bunlar aslında insanlar arasındaki farkları kapayıcı törenlerdir. İslam dininde sınıf, ırk ve millet ayrılıklarını kapatmanın, herkesi Allah önünde eşit kılmanın, İslamiyet'in kapsayıcı inancı olduğu görülmektedir. Aynı duygunun bir diğer yönü ise, ümmetin kaynaşmış, farkları olmayan bir kitle olduğu ideolojisidir (Mardin, 2002). Aslında İslamiyet'in bu düşüncesi şu şekilde de yorumlanabilir. İşveren ve işçi arasında fabrikada bir sınıf ayrımı mutlak suretle olacaktır, fakat cuma namazında yan yana gelen işçi ve işveren arasındaki sınıf ayrımı camide yok olacaktır. Bu suretle bu iki sınıf arasında iletişim sağlanacaktır. Ayrıca dini inançlara sahip olan ve bu inançlarını uygulayan bir işveren, işçisinin hakkını gerektiği gibi verecektir. Bu suretle işçi- işveren arasında

memnuniyet oluşacaktır. Kapitalizmde işveren ve işçi arasında memnuniyet olduğu sürece de işçi daha özverili çalışacak ve daha verimli işler ortaya çıkaracaktır.

Zaten dikkat edilirse, İslam'ın temel kaynaklarının çeşitli ekonomik kurallar içerdiği fark edilebilir. Buna rağmen İslami ilkelere dayanan bir ekonomi disiplini oluşturma düşüncesi yeni yeni ortaya çıkmaktadır. Ortaçağ İslami bilginlerinin İslamın ekonomik yüzü hakkında gelişme kaydedecek bir çalışma yapmadıkları görülmektedir. İslam ekonomisi kavramı, Pakistanlı Seyyid Ebu'l Mevdudi (1903-1979) 'nin eserlerine dayanmaktadır. Mevdudi'ye göre İslam sadece ibadetlerden oluşmaz aynı zamanda eğitim, tıp, sanat, hukuk, politika ve ekonomi gibi insanoğlunun her tecrübesini kapsamaktadır. Bu savını desteklemek amacıyla Mevdudi aralarında İslam ekonomisi de bulunan birçok İslami disiplinin kurulmasına ön ayak olmuştur (T. Kuran 2002). İslam dini, sadece dini buyrukları değil, birçok alanda olduğu gibi iktisadi anlamda da toplumu yönlendiren emir ve yasakları da içinde barındırmaktadır.

Bu İslam'ın öngördüğü iktisadi buyruklar, mali düzenlemeler, sözleşme kuralları, dağıtım araçları ve davranış biçimleri ekonomik kalkınma için temel oluşturmaktadır. İslamın kapitalizmi desteklemediğini savunanlar, İslam dininin öbür dünya inancından dolayı bu dünyaya önem vermediği, bu dünyada çalışmayı desteklemediği görüşünü savunmaktadırlar. Fakat bilinen bir şey vardır ki Kuran-ı Kerim ayetlerinde çalışmayı ve ticareti teşvik etmiş, doğru bir şekilde ticaretin yapılmasını tavsiye etmiştir. Bu duruma örnek olarak Bakara Suresinin 282'inci ayeti verilebilir:

Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın). Eğer borçlu, akli ermeyen, veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adaletle yazdırsın. (Bu işleme) şahitliklerine güvendiğiniz iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa, bir erkek ve iki kadını şahit tutun. Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir. Şahitler çağırıldıkları zaman (gelmekten) kaçınmasınlar. Az olsun, çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah katında adaletle daha uygun, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Yalnız, aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa, onu yazmamanızdan ötürü üzerinize bir günah yoktur. Alış-veriş yaptığımız zaman da şahit tutun. Yazana da, şahide de bir zarar verilmesin. Eğer aksini yaparsanız, bu sizin için günahkârca bir davranış olur.

Allah'a karşı gelmekten sakının. Allah size öğretiyor. Allah her şeyi hakkıyla bilendir (Kur'an Bakara Suresi, Ayet: 282).

Yukarıda da verilen örnekteki gibi Kur'an ticareti insanlara teşvik ettiği gibi ticarete uygulanması gereken kuralları da belirtmektedir.

Aslında İslam dininin, sadece din boyutu ile değil hayat tarzı olarak ele alınması gerekmektedir. Çünkü hayatın her alanı ile ilgili insanları yönlendirici işlevleri mevcuttur. Bu yüzden dinin, insan hayatından uzak tutulmaya çalışılması mümkün değildir.

İslam dini, müminin bu dünyada emir ve yasaklara uygun bir şekilde çalışmasını emretmektedir. Mümin, çok çalışarak, para kazanmalı ve bu parayı hayır işlerinde harcamalıdır. Ayrıca muhtaç durumundaki, mümin kardeşine de kazancının belli bir kısmını vermesi emredilmektedir. Buna da zekat adı verilmiştir.

Zekat, İslam ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. İslam'ın ilk zamanlarında zekat devlet eliyle toplanıp, ayette belirtilen kişilere yine devlet eliyle dağıtılmaktaydı. Zengin malından biraz ayırarak maddi olarak ihtiyaç duyan kişilere vermek zorundadır. Döndüren'e göre, böyle bir amacın düzgün bir şekilde gerçekleşmesi için devlet eliyle yapılması gerekmektedir (Döndüren, 1992). Zekatın verilmesi gereken kişilerin kim oldukları Tevbe Suresinin 60. ayetinde belirtilmiştir. Bu ayet: "Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düskünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) isindirilecek olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir." (Tevbe: 60). Müslüman olan bir zengin kişi bu nitelikli kişileri bularak vermesi gereken para veya mali ihtiyacı olanlara vermesi farzdır.

Fakat ne olursa olsun zekat diğer sistemlerin kullandığı vergilendirmeye nazaran çok daha işlerliği olan bir sistemdir. Ayrıca inançlı bir zengin vergi kaçırma düşüncesine sahip olsa bile zekatı dinin kuralları olarak göreceği için zekatını tam olarak verecektir.

Yukarıda bahsedilenler durumlara rağmen İslamiyet'te kapitalizmin ortaya çıkmamasına sebep olarak Turner, bu toplumlarda devrim niteliğinde bir olayın yaşanmamış olmasını göstermektedir. Sömürgelerden önceki dönemdeki devrim

olarak ortaya sunulan durumlar genelde servet uğruna soyluların kendi aralarında yaşadıkları sürtüşmeydi. Sömürge sonrası ise yaşanan bazı durumlardan dolayı bürokratlaşan askerlerin soyluların yerine geçmesiyle devrim niteliğinde bir gelişme mümkün olmamıştır. Turner, İslam ülkelerinde asıl devrimin, Osmanlı devletinin yıkılıp, Avrupa ülkelerinin Türkiye’den çekilmesiyle Türkiye’de yaşanan durum olduğunu söylemektedir (Turner, 1997a). Ülkemizde yaşanan durumun devrim olarak ele alınmasının sebebi, sadece toplumun bir kısmının çıkarı için değil, toplumun hepsinin çıkarı gözetilerek yapılmış olmasıdır. Ayrıca bu durumla birlikte hükümetin siyasal etkinliği azaltılmıştır.

Avrupa’da gelişimin hızlanması İslam toplumlarındaki geri kalmışlığı daha çok ortaya çıkarmıştır. Avrupa’da var olan korsanlar ve haydutların, güvenliğin artmasıyla birlikte yok olması Avrupa’da ticareti canlandırmıştır. Ayrıca haydutların ve korsanlarında ticarete yönelmeleri ticari açıdan önemliydi. Asya’daki durum ise Avrupa’dakinden çok farklıydı, bu bölgenin tüccarı devlet görevlileri, toprak sahipleri gibi yüksek mevkideki kişilere hizmet etmekteydiler. Oral Sander bu durumla ilgili şöyle demektedir; “Avrupa’nın saldırgan, çalışkan, acımasız ve kendi kendine yeten tüccarları ile Doğudakiler arasında tam bir zıtlık vardı.” (Aktaran Güneş, 2000: 66). Batıdaki tüccar deniz ve kara yollarının güvenli bir hale gelmesiyle ticareti daha rahat yapmaya başlamıştı. Bu da Avrupa’da ticaretin hızlanmasını sağlamıştı. Fakat Asya’da ise durum çok farklıydı. Doğu’daki kanunlar, vergiler ticari açıdan insanlara ağır geliyordu. Çok yüksek vergiler alınıyordu. Eğer devlet memurları içinde korunan bir kişi değilse bazen tüccarın ticari hayatı bile engellenebiliyordu.

Ayşe Buğra Osmanlı devletindeki ticari durumu incelemiş ve tüccarların yabancılarla ticarete serbest olduklarını söylemektedir. Ayrıca Osmanlı tüccarları 15. ve 17. yüzyıllar arasında İmparatorluk dışında yoğun ticari ilişkilere girdiğini belgelerle göstermektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki Osmanlı’nın ticari hayattan kopması kültürel nedenlerle açıklanamaz. Buğra, bunun sebebinin endüstri devriminden sonra İmparatorluğun Avrupa ülkelerine bağlanması olduğunu söylemektedir. Ülkedeki geleneksel sanayi, modern sanayi karşısında güçsüz kalmış ve onunla rekabet edememiştir. (Buğra, 1995). Ayrıca modern sanayi ilk zamanlarda her toplumda görülen bir direnişle karşılaşmış, bu ülkede ticari olarak, Avrupa’yla

rekabette güçsüz kalmasını sağlamıştır. Bu duruma ülke yönetiminin de sessiz kalması sürecin ilerlemesini yavaşlatmıştır. Böylece Osmanlı, Avrupa'nın sanayisiyle baş edemeyecek hale gelmiştir.

Bununla birlikte Güneş, Osmanlı'nın batıyla kara sınırının kapanmasıyla düşünce akışının da azaldığını söylemektedir. 15. yüzyıla kadar Osmanlı, Avrupa'daki gelişmeleri takip etmekte ve kendi toplumuna uygulamaktaydı. Fakat daha sonra İslam'ı kendine göre uyarlayarak, içine kapanmış ve batıyla iletişimi kesmeye başlamıştır. Buna örnek olarak; 1591- 1592 yılları arasında Osmanlı'da kıyametin kopacağı düşüncesi yayılmıştı. Kıyamet kopmamasını, Osmanlılar kendilerine yontmuşlar, Allah'ın onlardan razı olduğunu ve Osmanlı'nın İslamiyet'i hiçbir medeniyetin ulaştıramayacağı yere ulaştırdığı düşüncesini ortaya atmışlardı. Bundan sonrada Osmanlı'nın başkalarından öğreneceği pek bir şey kalmadığı görüşü yayılmış ve Osmanlı kendi içine kapanmaya başladı (Güneş, 2000). Osmanlı'nın takındığı tavır sonucunda Avrupa ile arasındaki uçurum gittikçe artmıştı. Avrupa iktisadi açıdan ilerlemeye devam ederken, Osmanlı edindiği zihniyet yapısından dolayı yerinde saymaya başladı.

Yenileşme özlemi, yeni düzen (Nizam-ı Cedid) teşebbüsleri, halkın tüketim kalıplarındaki değişme bu dönemde başlamıştır. Üretimde büyük gelişmeler olmuştur. 18. yüzyılın ilk yarısına kadar ihracat ithalatı hala aşmaktadır. Rus Savaşı yenilgiyle sonuçlanmış ve 1774 yılında Küçük Kaynarca antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı'nın savaş alanında yenilgisi onaylanarak, yenileşme hareketlerine başlanmıştır. Yenileşme dönemi 1790 yılından Osmanlı'nın siyasi varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar devam eder. Sınai kapitalizmin başladığı 19. yüzyıl başları Osmanlı'nın modern kapitalizm karşısında enerjisini kaybederek tamamen onun etkisi altına girdiği dönemdir (Tabakoğlu, 2000).

Bu konuda Buğra ise, ticari ilişkilerin zayıfladığı dönemde Osmanlı ve Avrupa arasında köprü vazifesi kuran gayri Müslimlerin bu sayede ülkede imtiyazlı hale geldiklerinin söylemektedir. Böylece Müslüman kesim ülkenin iş hayatından ve diğer alanlardan soyutlanmaya başlanmıştır (Buğra, 1995). Bu durumu düzeltmek amacıyla ülkede çeşitli çalışmalar yapılmış ama o dönem zarfında izlenen yanlış politikalar yüzünden bir gelişme olamamıştır.

Osmanlı toplumunun özünü oluşturan Müslüman esnaf ve sanatkarlar, çeşitli etkenlerle eski güçlerini yitirmişlerdi. Ticaret gittikçe sönmekte işyerlerinin sayısı azalmakta idi. Avrupa malları piyasaya yavaş yavaş hakim olmaktaydı. Büyük servet sahipleri ticaretle uğraşanlar değil daha çok yöneticiler, mültezimler ve ayanlar arasından çıkıyordu. Ayrıca tefecilik yaparak servet edinen “madrabaz” denilen bir grup vardı. Kentlerde varlıklı kesim, mülk edinmeyi, verimli ve ulaşımı kolay toprakları satın alarak çiftlik haline getirmekteydiler. Eski döneme nazaran varlıklarını vakıf yapan insanların sayısı gün geçtikçe azalıyordu. Kredi verecek kurumların olmayışı, tefecilik ve faizciliği yaygınlaştırmış, vergi ödeyebilmek amacıyla bile geniş kitleler, borç almak zorunda kalmışlardı (Çadırcı, 1997). Osmanlı’da ekonomik durum gittikçe kötüleşmede, tüccar artık ticaret yapamaz hale gelmişti, çünkü yüksek vergileri ödemesi mümkün olamıyordu.

İslam toplumunda, geleneksel sosyal ilişkilere ters düşen yeni bir ekonomik yapının birden bire ortaya çıkması sonucu oluşan bir tepki vardır. Bu tepki Japonya ve Çin’de de gözlenmiştir. Ayrıca yerli tüccar ve esnafın karşısına çıkan engellerden dolayı geçiş aşamasında direnme söz konusu olmuştur. Mesela Osmanlı İmparatorluğu ve birkaç Müslüman ülkeye zorla kabul ettirilen ekonomik anlaşmalar ticareti bu ülkelerde engellemiştir. Bunlarla birlikte sömürgecilik hareketleri de kapitalizmin gelişmesine engel olarak gösterilebilir. Aslında en önemli neden Avrupa’nın bu ülkelere göre teknik açıdan ileri olmasıdır.

2. MAX WEBER VE İSLAM

Max Weber, çalışmalarını kapitalizmin ortaya çıkmasında etkin rol oynayan zihniyetler üzerine yapmıştır. Özellikle “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu ” adlı eseriyle kapitalizm din ilişkisi üzerine yoğunlaşmıştır. Weber kapitalizmin, batı ülkelerinde başarılı bir şekilde uygulanışını din sayesinde olduğunu söylemektedir. Weber, batı dışı toplumlarının neden batı tarzı bir ekonomik yapıya sahip olmadığını incelemiştir. Büyük dinler içinde sadece batı dini olan Hıristiyanlığın Protestan ahlakının, kapitalizmi destekler niteliklere sahip olduğunu söylemektedir. Fakat o grupta yer alan diğer din olan İslamiyet’e diğer büyük dinlere nazaran daha az değinir ve İslam dininin kapitalizmle bağlantısının olmadığını söyler.

Sadece Weber'in değil genel anlamda İslam dinin ekonomik yüzü ile ilgili araştırmalar çok kısıtlı kalmıştır. Fakat Weber'in dünya dinlerini bu konuda irdelediği düşünülürse, İslam hakkında düşüncelerinin neden bu kadar kısıtlı olduğu ilgi çekicidir. Bu durumu bazı düşünürler, Weber'in İslam'ı inceleyecek kadar ömrünün uzun olmadığına bağlamaktadırlar. Bodur'a göre ise Weber'in İslam hakkındaki tek taraflı hükümleri, İslam'a yeterince ilgi göstermemesi, ömrünün yetmediği düşüncesine sığınarak açıklanamaz. Diğer taraftan Weber ve aynı düşünceye sahip bilim adamlarının diğer dinlere göre eksik ve bilgisizce yaptıkları yorumlar, İslam'a duyulan geleneksel şartlanmışlıkla açıklanabilir. Bunun en büyük nedeni batı medeniyetini yükseltme çalışmalarında İslam'ı engel olarak görmeleridir (Bodur, 1990). Weber'in savunduğu Protestan Ahlakıyla İslam dini karşılaştırıldığında aslında İslam dinin de ekonomik kalkınmayı desteklediği görülmektedir. Fakat Weber, İslam dinin değil de uygulamadaki tersliklerini ele almış ve incelemiştir.

Weber, İslam'ın kapitalizmle bağdaşmadığını söylemekte ve bu konuda şu yorumu yapmaktadır: “rasyonel, biçimsel ya da formal hukuk, özerk şehirler, bağımsız bir şehirli sınıf ve politik istikrar İslam'da bütünüyle eksiktir” (Turner, 1997b: 38). Bunun neden kaynaklandığı ile ilgili ise Osmanlı devletinde de bulunan imparatorluğun yönetim şekli ve patrimonyal bürokrasi olduğunu söylemektedir.

Rodinson, Weber'in İslam toplumlarının gerikalmışlığı konusundaki tezinde haklıysa da, bunun sebebinin İslami kurallarda aranmaması gerektiğini söylemektedir. Bu ideolojinin temelindeki tüm öğelerde yani İslam dünyasının tüm sosyal yaşamında, Hıristiyanlık dahil önceki ideolojilerde aranması gerektiğini iddia etmektedir. (Rodinson, 2002). Rodinson, İslam toplumlarında ekonomik gelişmenin yavaş olmasını İslam dininin ortaya çıkmasından önceki ve sonraki sosyal çevrede aranması gerektiğini söylemektedir.

Demirpolat, Weber'in kapitalist oluşumun Doğu toplumlarında başarısızlıkla sonuçlanması hakkındaki yorumunu “içsel” nedenlere bağlı olduğunu söylemektedir. Weber, Doğu toplumlarının sahip olduğu geleneksel yapıya toplumun üyelerinin bağlılığının fazla olmasını şu şekilde açıklamaktadır: “Geleneksel yapı, toplumların modernleşmesinde önemli bir faktör olan kendisini değişen koşullara adapte edebilen

ve empati yeteneğine sahip yeni bir birey tipinin gelişimini engellemiştir...” (Demirpolat, 2002). Weber’e göre bu sebepten dolayı da Doğu toplumlarında kapitalizm var olamamıştır.

Weber, İslam toplumlarında ekonomik gelişimin başarısızla sonuçlanmasının sebeplerini şu dört temel özelliğe bağlamaktadır. Bunlar, feodal yapısı yüzünden bağımsız şehirler oluşturamaması, kadı tarafından verilen hukuki kararların duruma göre değişir nitelikte standart olmayan bir özellik göstermesi, İslam dininin hukukunu oluşturan şariat hükümlerinin esnek bir yapıda olması ve patrimonyal yapıyı oluşturan İslam ülkelerinde var olan “Sultanizm” yönetim şekli ve İslam’i emir ve yasakların bu dünyada yargılanmaya tabi tutulamayacağı görüşüdür. (Hanioğlu, 2009). İslam ülkelerinin bu kendilerine has özellikleri, kapitalist oluşumu destekleyen sosyal kurumların ortaya çıkmasını engellemiştir. Weber bu yüzden İslam dinini Protestan ahlakından farklı görmektedir.

Weber’in tersine Rodinson, İslam ülkelerinde erken dönemde kapitalist üretim araçlarının bulunmaması ve kapitalist üretimin hiçbir zaman yapılamadığı iddiasına rağmen, bu toplumlarda bazı kapitalist uygulamaların var olduğunu söylemiştir. Zengin iş adamları, tüccarlar, küçük esnaf, özgür, arz ve talep doğrultusunda oluşturulan bir pazara yönlüyorlardı. Bu sayede bu bölgede banka ve dürüst tüccarlar ortaya çıkmıştır. Fakat buna rağmen kapitalist hareketlenme sadece bu alanlarda sınırlı kalmıştır (Turner, 1997b). Rodinson, İslam toplumlarında kapitalist oluşumun rastlanmamasına rağmen kapitalizmin bazı niteliklerinin bu toplumlarda var olduğunu ortaya koymaktadır.

Weber “Economy and Society” adlı kitabında İslam’ı kurtuluş dini olarak görmemesini püriten ve Müslümanı karşılaştırarak anlatmaya çalışmıştır. Bu karşılaştırmada şu sonuçlar ortaya çıkmıştır; Hıristiyanlık cinsel ilişkiyi yeniden üretim için zorunlu görmüştür ve evliliği de hayvani bir içgüdünün kurumsallaşmış hali olarak nitelemiştir. Fakat İslamiyet’te ise kadınlar cinsel bir obje ve kazanılan savaşlarda ganimet olarak görülmektedirler. Bunun haricinde lükse ve ziyete Müslümanlar arasında düşkünlük çok fazladır. Weber’e göre püriten ahlakı sermayeyi yatırıma teşvik ederken, İslam’da sermayeyi lüks, zevk ve süs için harcamaktadır. Püritenlerin normal hayatta o normlara uygun hareketleri

Müslümanlarda yoktur. Müslüman tüccarlar kişisel olarak taşıdıkları lüks ve ziynet tarzı eşyaların, onlara toplumda saygınlık kazandıracağını inanmaktadırlar. Turner bu durumu şu cümlelerle açıklamaktadır: “Püritenlik, böylece kar arayışını hem akıldışı hem de ahlaki olarak uygunsuz sayan bir dizi güdüyü üretirken, İslami gelenek, dindarların lüks giysisini, kokusunu ve özenle taranmış saç ve sakallarını memnuniyetle resmeder” (Turner, 1997b: 241). Weber’e göre püriten, inancına göre aklını ve sermayesini ticarete harcarken, Müslüman ise kişisel zevklerine ve süsüne harcama yapmaktadır.

Weber, zenginliğe düşkünlüğün sadece İslam toplumlarında var olmadığını, Hıristiyanlık hariç tutulursa bütün dinlerde sağlık, uzun ömür ve zenginliğin çok önemli olduğunu söylemektedir. Zerdüştlük, İslam ve eski İbrani, Budizm ve Hindizm gibi birçok din bu dünyada sağlık ve sefayı vaad etmektedir. Sadece din ustaları, keşişler, sofular ve dervişler, bu dünyanın nimetlerinden çok öbür dünyaya ait şeylerle ilgilenmekteydiler. Weber, öbür dünyayla ilgili şeyler derken, kurtuluş peşinde olan inananın öbür dünyayı kazanmak amacıyla yaptığı hareket ve davranışları kastetmektedir. (Weber, 2002). Kişi, Allah’ın sevgili kulu olmak için kendini dünya nimetlerinden uzaklaştırır ve ibadet eder. Bunlara Protestanlar örnek verilebilir, Protestan etiği, bu dünyanın nimetlerinden kendini soyutlayarak tanrının emirlerini yerine getirerek, tanrının sevdiği kullardan olmaya çalışır.

Weber, İslamiyet’in ekonomik sisteme uzaklığını göstermeye çalışırken, ayrıca İslam’ın öbür dünyacı özelliğine de değinmektedir. İslam püriten düşüncesinin her iki dünyanın değerlendirmesi vardır ve bu dünyada mümin yaptıklarından öbür dünyada hesaba çekilecektir. Yani İslam öbür dünya ile ilgilidir. Fakat Weber’in savunduğu püritanizm bu dünyayla ilgilidir. İnsan yaptıklarından bu dünyada sorumlu tutulacaktır, yani bu dünyada yaptıklarının cezasını veya ödülünü alacaktır (Türkdoğan, 1985). Yani Müslüman mümin, bu dünyada yaptıklarının cezasını ya da ödülünü öbür dünyada alacaktır. Ama püriten yaptıklarının mükafatını bu dünyada alacaktır. Püriten çok çalışarak Tanrı’nın gözüne girmeye çalışır ve eğer zenginleşirse bunu Tanrının kendine verdiği bir mükafat olarak görür. O yüzden hep daha fazla çalışır.

Weber'e göre mümin, püriten gibi Allah'ın takdirini kazanmak için çabalamaz. Çünkü İslam dininde var olan kadir-i mutlak özelliği bunu engellemektedir. Kadir-i mutlak, "Tanrı her şeyi görmekte ve her şeye kadirdir" anlamına gelmektedir. Bu şekilde insanlar kendilerini Allah'a teslim etmekte, kendileri kenara çekilip sadece izlemekle yetinmektedirler (Bodur, 1990). İslamiyet'te, 'kişinin kaderi yada alinyazısında ne varsa, ne kadar çabalarsa çabalasın bunun dışına çıkması mümkün değildir', düşüncesi hakimdir. Sonuçta her şey olacağına varır düşüncesi hakim olduğundan mümin çabalasa da çabalamasa da aynı sonuca gideceğini düşünür.

İslam dünyasının kapılmış olduğu "alın yazısı" ya da yazgıcılık ideolojisi yüzünden umursamaz tutumları her zaman eleştirilmiştir. Bu kaderci umursamazlık ister kalıtımsal olsun, isterse Hıristiyanlık veya Hıristiyanlık ideolojisi tarafından oluşturulmuş olsun, Avrupalıların girişimcilik zihniyetine ya da eğilimine ters düşer. Bu bağlamdaki bir tezi, bilimsel kanıtlara göre sistemleştirmek, kuramsallaştırmak ve kurmak için en çok Weber uğraşmıştır. Burada özellikle vurgulanması gereken Avrupa'nın yolunu izlemeyen sadece İslam dünyası değildir. Eski Doğu'da, Yunanistan'da, Roma Dünyasında, Hindistan'da, Çin'de ve Japonya'da da İslam dünyasında görülen kapitalist sektör mevcuttu (Rodinson, 2002). Bu açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki yapılacak araştırmalarda ve açıklamalarda Müslüman dünyası ile birlikte tüm uygarlıklar hedef alınmalıdır. Weber'in tezlerinde bunun üzerinde durmadığı iddia edilmiş ve İslam konusundaki araştırmalarında da bu konu büyük bir eksik olarak görülmüştür.

Weber, İslam dünyasının kaderci tutumunu kapitalizmin gelişmemesinin nedenlerinden biri olarak göstermiştir. Müslümanların nimet vermesi için Tanrı'ya yakardığı ve bunun haricinde hiçbir çaba göstermediklerini iddia etmiştir. 18. ve 19. yüzyılda birçok Avrupalı yazar, Osmanlı İmparatorluğundaki, Fas'taki ve İran'daki durgunluğu bu kadercilik inancına bağlamışlardır. Gazali ise bu konuda şu açıklamayı yapmıştır. "Tevekkülün anlamının kesb'i (yani gerçekte, Tanrı'ya ait olan bireysel edimleri sahiplenmek iradesini) bedende bırakmak (ya da gizli güç halinde bırakmak yani kesb etmemek) kendini atılan bir paçavra gibi yere düşmeye bırakmak ya da kasap kütüğünün üzerindeki et parçası gibi salıvermek olduğu zannediliyor. Müminler buna inanıyor. Fakat böyle davranmak şeriata göre yasaktır, haramdır."

(Rodinson, 2002: 145- 148). Burada da görüleceği gibi İslam dininin hükümleri kaderi bir teslimiyet olarak görmemektedir. Fakat Müslümanlar, bu kader inancını yanlış yorumlamışlar ve bir işin başarılması için çabalamaktan vazgeçmişlerdir.

Weber, kültürel değişimler sayesinde İslamiyet'in değişime uğradığını söylemekte ve bu özelliğinden dolayı da İslam'ı eleştirmektedir. İslamiyet'te var olan kaderci yani takdir-i ilahinin öteki dünyadaki kaderi değil de bu dünyada din uğruna yapılan cihatta şehit olup olmayacağını belirlediğini düşündürdüğünü söylemektedir (Schroeder, 1996). Bu durumun bu şekilde oluşmasının sebebi İslam dininden çok, bu dini yaşayan toplumların kültürleridir.

Weber, İslam dinini kabul eden toplumların kültürlerinin İslamiyet'i etkilediğini kabul etmektedir. Weber, İslamiyet'in ilk ortaya çıktığı dönemlerde rasyonel bir özelliğe sahip olduğunu ve Protestan etiğine yakın bir özellik gösterdiğini söylemektedir. Fakat Hz. Muhammed'in Medine'ye Hicret etmesiyle birlikte, din yayılmaya ve güçlenmeye başlamıştır. Burada yaşayan Arap savaşçı kabilelerin İslamiyet'i kabul etmeleriyle başlayan süreçte İslamiyet bazı değişimler yaşamaya başlamıştır. Bu kişilerin sahip oldukları savaşçı zihniyet, İslam dinini de savaşçı bir din olarak değişimini sağlamıştır (Akça, 2003).

Weber, İslamiyet'teki ideal kişinin ise, bir bilge değil bir savaşçı olduğunu savunur. Bu durum Protestan düşünce tarzına ters düşen iktisadi bir etikdir. Bu etik, savaş veya politika sayesinde elde edilen ganimetler elde edilmesini ve bu ganimetlerle bir statü ve dünyevi güç olarak sergilenmesini desteklemektedir. Weber'e göre öte dünyadaki dinsel kurtuluş lehine dünyevi zenginlik ve lüksü değersizleştiren Protestan etiğine taban tabana zıttır (Schroeder, 1996). Weber'in düşüncesi İslam'ın bu dünya için var olan bir din olmasıdır. Bu dünyadaki var olan zevk sefa Müslümanların yaşamaları için vardır ve mümin çalışmaktansa vaktini bunlarla geçirmeyi tercih eder. Protestan ahlakıyla bu düşüncesini karşılaştıran Weber, dünyacı İslam ile Öbür dünyacı Protestanlığı birbirinden çok farklı olarak görmektedir.

Weber, İslam dinini bir kurtuluş dini olarak görmemektedir. Çünkü İslam toplumları, kitaba bağlılık yerine vergi almak amacıyla fethettikleri yerlerde oturan insanları bu kitaba bağlı hale getirmeye çalışmaktadırlar. Weber, İslam'ın bir Arap

savaşçı mantığı ve statü çıkarlarına göre oluşturulduğuna inanmaktadır (Turner, 1997b). Weber'e göre Müslümanlar, kitaplarının emir ve yasaklarını uygulamak yerine, dinlerinden faydalanmaya çalışmaktadırlar.

Weber, İslam'ın savaşlar yoluyla elde ettiği kazanç, bu toplumlarda üretimin önemini yitirmesine sebep olmuştur demektedir. Bu yüzden de savaşlar hep ön planda olmuştur. Zamanla da İslam toplumlarında mala ilgi artmış, savaşçı statü ve sınıf farklarına sahip bir topluma dönüşmüştür. Sonuçta İslam, feodal bir yapı oluşturmuştu. Bu feodal yapıda daha sonra iktisadi ahlak yapısına yansımış ve iktisadi ahlak bu şekilde gelişmeye başlamıştır (Yavuz, 2002). İslamiyetin toplum yapısı savaşçı bir yapı olduğundan dolayı, insanların ve devletin geliri de ganimetlerden olmaktadır. Bu yüzden de kişi ticaretle uğraşmaya ihtiyaç duymamaktaydı.

İslam toplumları savaş yaptıkları toplumlara dinlerini yaymak amacı gütmemelerine rağmen, dinlerini diğer toplumlara göstermektedirler. Bu Müslümanlar tarafından bilinçli ve istekli olarak yapılmamıştır. Fakat “İslamiyet ne zaman medenileşmeye başladıysa o zaman bu din önemini de yitirmeye başlamıştır. Yani bu dinde ayırt edici özellikler yorumlanmaya başladığında gerçeklikle kurulan bağı da kopma noktasına gelmiştir” (Schroeder, 1996: 104). Weber, İslam'ı daha çok kabile hayatı yaşayan savaşçıların hayatını düzene sokmaya yarayan bir program olarak görmektedir. Çilecilik duygusunun olmamasından dolayı Müslüman karşısına çıkan durumları değiştirmeye çalışmadan olduğu gibi kabullenerek yaşamaktadır. İslamiyetin bu şekilde algılanmasıyla birlikte Müslüman ülkelerinde patrimoniyal yapı oluşmuştur. (Yavuz, 2002). Weber'de kabul etmektedir ki, aslında İslamiyet Protestan Ahlakına uyumlu bir dindir fakat inanlar ve çevresel koşullarla birlikte bazı değişime uğramış ve ilk ortaya çıktığındaki özelliklerini yitirmiştir.

İslami ekonomik hayatı belirleyen tüm ögeler tamamen feodal bir yapı taşımaktadır. İslam'ın ilk dindar taraftarları bu savaş sonrası kazandıkları ganimetlerle zengin olmuşlardı. Fakat Weber, İslam dinine mensup, savaş ganimetleriyle zengin olanların püriten dinden zengin olanlardan çok farklı olduğunu söylemektedir. Müslümanlar servete iyi giyinme ve iyi yaşamaya çok düşkündürler, bu özellikleriyle püriten ahlakından ayrılmaktadırlar. İslam dininde zenginler için

şanlarına uygun giyinip, süslenmek önemlidir. Bu özelliği ile İslam dini feodal statüsüne uygun görünmektedir (Weber, 2002).

İslam'ın dininin savaşçı bir toplum olmasını sağlayan en büyük etken Weber'e göre Hz. Muhammed'tir. Weber, ortaya attığı karizma kavramı ile Hz. Muhammed ve İslamiyetin doğuşu ile ilgili yorumlarda bulunmuştur. Weber, Hz. Muhammed'i bir fırsatçı olduğunu öne sürmüştür. Bu yüzden de ilk Müslüman olan insanların ganimet ve fetih beklentileri açısından motive edildiklerini öne sürer. (Turner, 1997b). Weber'e göre Hz. Muhammed'in fırsatçı yapısı bu dinin savaşçı bir özellik kazanmasını sağlamıştır.

İslamiyet, Mekke döneminde yani ilk ortaya çıktığı zamanlarda içe dönük yapısıyla dünyadan çekilme eğilimiyle gizli ibadet toplulukları şeklinde gelişmiştir. Daha sonra Medine'deki gelişmeler sonucunda İslam'ı ilk şeklinden Arap savaş dinine döndürmüştür. Daha sonra sınıf ve statü farklarına dayalı bir din haline gelmiştir (Bodur, 1990). Bu özelliğinden dolayı, sınıflara ve statülere ayrılan İslam toplumları daha sonra feodal bir yapıya bürünmüştür.

İslam toplumlarında, modern topluma kadar feodal savaşçı bir dini ahlak yaşanmıştır. İslam ordusu başarılı olduğu sürece, askerlerin finans edilmesi kolaylaşıyordu. Ama savaş başarısız olursa ganimetler olmuyor ve bu askerler yöneticiye çok büyük yük oluyordu. Yönetici de onların paralarını ödeyemediği için siyasi bir sorun ortaya çıkıyordu. Weber bu durumun doğulu sultanlarda (Weber buna Sultanizm demektedir) genelde ortaya çıkan bir durum olduğunu söylemektedir. Weber, bu doğulu Sultanların özelliğinin feodalizmden farklı olduğunu söylemektedir. Weber'e göre, sultanlar tamamen keyfi olarak kararlar alır ve uygularlardı. Kimseye hesap vermek gibi bir zorunlulukları yoktu. Sultancılıkta tımar keyfi olarak sürdürülmeye devam etmişti (Turner, 1997b).

Savaşların üst üste kaybedilmesiyle birlikte askerlerin ücretlerini ödeyemeyen yönetici bir süre sonra tımar olarak verilen toprakları padişah, askerlere ücret karşılığı vermeye başlamıştı. Bu yüzden askerler güçlenmeye başlamış ve devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bu da haliyle bir kargaşa ortaya çıkarmıştır. Bu durum zayıflayan ve kendi iç sorunları yüzünden yenileşme hareketlerini bile gerçekleştiremeyen Osmanlı için büyük bir sorun teşkil ediyordu.

Toplumda güçlenen ve devlet yönetiminde söz sahibi olan askerler, İslam'ın ilk yüzyıllarında sahip olduğu ahlaki, sanatsal, endüstriyel açıdan kazandığı başarısını tersine döndürmüştür. Ayrıca İslam toplumlarında, patrimonyal yapının oluşması ve İslam fetihlerinin azalmasıyla orta sınıfın toplumsal statüsünün azalması da bu durumu tetiklemiştir. Bunlara ek olarak İslam toplumları Haçlı seferleri, Moğol baskınları ve ülke içindeki ayaklanmalar patrimonyal liderlik, ortodoksluk, doktrinleşme ve toplumsal kontrol için çabalamaya başladı (Kestane, 1998). İslam'ın ilk ortaya çıktığı dönemlerde, ki bu dönemlerin Hz. Muhammed ve dört halifeyi kapsadığı kabul edilmektedir, çok başarılı olduğu ama zamanla toplumsal değişimler ve gereklilikler İslamiyet'in değişmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda da İslam ülkeleri gelişimde batıya nazaran geride kalmışlardır. Bu dönemde patrimonyal yapı oluşmuş, sultanizm ortaya çıkmış, bu da siyasi alanda çalkantılı bir döneme geçişi desteklemişlerdir. Yöneticinin kendi çıkarlarını devlet çıkarlarından üstün tutmasıyla da ülke ekonomik açıdan gerilemeye başlamıştır. Ayrıca İslami savaşların azalması da ya da savaşların kaybedilmesi de ekonominin gerilemesini tetiklemiştir.

Bunların haricinde İslam toplumlarında ekonomik gelişimini engelleyen unsurlar arasında topluma hakim olan askeri ve bürokratik sınıflar ile bunların karşısında yer alan tüccar sınıfının varlığı olduğunu söylemektedir. Weber, İslam'ı ahlaki yapısındaki antikapitalist yapısının yanında hanedanlarının siyasi ve ekonomik yapılanmaların da gelişimi engellediğini söylemektedir. İslam dini diğer dünya dinlerinden farklı bir yapı sergilemektedir. Bunun sebebi de İslam dini ile devletin ilişkilerinin iç içe olmasıdır. İslam bu sayede çok hızlı ve erken gerçekleşen siyasi bir yapıya sahip olmuştur. (Dolgun, 1998). İslam dini diğer dinlerden farklı olarak, devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Bunun sebebi de İslam dininin sadece din gibi değil de bir yaşam şeklinde bir özellik taşımasıdır. Bu yüzden de bu toplumlarda var olan sınıflar diğer toplumlara göre değişiklik arz etmektedir. Bu durumda ekonomik kalkınmayı etkilemektedir.

İslam toplumlarında siyasi ve ekonomik belirsizliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte yönetsel burjuva tarzı gelişmemiştir. Patrimonyal yönetimi altında, adam kayırmaca yoluyla bazı insanlar hak etmedikleri konumlara gelebilmişlerdir (Turner, 1997b). Bu dönemde ticari alanda kişilerin çalışarak bir yere gelmeleri çok zordu

daha çok torpille insanlar bir yerlere gelebiliyorlardı ve patrimonyal yönetim tarzı da durumun bu şekilde gelişimine olanak veriyordu.

İslam dini diğer dinlerden farklı bir özellik taşımaktadır. Bu özellik, İslamın belli başlı buyruklarının tamamına damgasını vurmaktadır. Başka hiçbir dinde dünya görüşü, politika ve din arasında bu kadar yakın bir bağlantı yoktur. Diğer dinlerde de bu tür bağlantılar mevcuttur. Fakat İslamiyette bunu farklı kılan iki şey vardır. Bunlar dünya görüşü düzeyinde ve İslamın toplumsal hayat üzerindeki etkisi çerçevesinde tayin edici özelliğe sahip olmasıdır (Schroeder, 1996). Şeriatın bu dünya üstünde uygulanabilir hükümlerinin olması, hatta devletin yönetiminde ihtiyaç olan hükümlere sahip olması bu durumun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

“Şeriat, hem kendi yaşamında müslümanlığı gerçekleştirme için bir davranış örüntüsünü, hem de devletin ona emrettiklerini içeriyor. Bu yaklaşıma göre bir müslüman toplum dinî kurallara riayet ettiği ölçüde İslami bir toplumdur ve bir Müslüman devlet de, o dinî kurallara desteklediği ölçüde İslami'dir” (Robinson, 2002: 351). Robinson'a göre eğer şeriat bir ülkede uygulanmıyorsa İslam toplumu formuna sahip değildir. İslam toplumu olarak değerlendirilmesi için öncelikle şerii hükümlerin uygulanıp uygulanmadığına bakılmalıdır.

Şerii hükümlerin uygulanmadığı İslam toplumlarında Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte patrimonyal yapının ortaya çıkmıştır. Çünkü Hz. Peygamberin vefatından sonra İslam toplumlarına hangi konuda nasıl davranacakları konusunda bir yaptırım bulunmamaktaydı. Sadece vahiyler, Medine vesikası ve İslamiyet kabul edilmeden önceki gelenekler vardı. Yani açık bir siyasi formül yoktu. Bir süre sonra da Arap gelenekleri diğer normların önüne geçmiş ve patrimonyal yapının doğmasını sağlamıştır. Patrimonyal yapı Osmanlı'da doruk noktasına ulaşmıştır. Daha sonra da patrimonyal yapı İslami değer olmaktan çıkıp siyasi bir kavram olmaya başlamıştır. Patrimonyal yapının özelliğine bakarsak ulema ve askerinin hepsinin devlet memuru olduğunu görürüz. Devlet dışındaki siyasi kurumlara sıcak bakmayan sultanlar ve padişahlar özerk kurumlar ve toplumsal tabakaların gelişmesine izin vermemişlerdir. Bu yüzden patrimonyal yapı kapitalizmin gelişimini engellemiştir (Dolgun, 1998). Patrimonyal yapının bu şekilde gelişmesi kapitalizmin ortaya çıkmasında önemli bir

etken olan burjuva sınıfının ortaya çıkmasını engellemiş, bunun sonucunda da kapitalizm, İslam toplumlarında ortaya çıkamamıştır.

Siyasi bir kavram haline gelen patrimonial yapı, İslam toplumlarının gelişmesini engelleyen önemli bir etkidir. Daha sonraları modern dönemde de Osmanlı İmparatorluğunda devletin küçük küçük devletlerden oluşması ve patrimonial yönetimin hizmetindeki paralı askerlerin yönetimi ele geçirmiş olmaları kapitalizmin gereği olan kurumların burada ortaya çıkmasını engellemiştir (Turner, 1997b). Askerlerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte bu grup, çıkarları doğrultusunda ülkeyi yönlendirmeye başlamışlardı. Bu da devletin güçlenmesinden çok zayıflamasını ve güçsüzleşmesini sağlıyordu. Zaten bir süre sonra da bu askeri sistemin tasfiyesine gidilecekti. Fakat yine de istenilen toparlanma ve güçlenme toplumda hiçbir zaman sağlanamamıştır.

Weber, askerlerin bu durumunu “görevi satın alan kapitalistler” olarak anlatmaktadır. Bunun statü gruplarının arasındaki farkın azalmasına ve para ekonomisine bağlıyordu. Her kaybedilen savaş sonucunda parasız kalan yönetim, askerlere para veremediği için memuriyetleri satıyordu. Bu durumun düzelmesi çok zordu. Çünkü ortaya çıkan “Sultanizm” bu düzenin bozulmasını sağlıyordu. Akılcı bir düşünüşün ortaya çıkışı engelleniyordu. O yüzden de Sultanizmin olduğu ülkelerde kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlayan durumlar olgunlaşması mümkün değildi (Weber, 2002: 543- 547). Sultanizm babadan oğula geçen ve yönetimde bütün hak sahibinin sultana ait olduğu bir sistemdir. Halkın ülkenin yönetiminde ya da yönetsel faaliyetlerde hiçbir hakkı yoktur. Weber, Osmanlı'nın tipik yönetim şekline sultanizm demek ve kapitalizmin engelleyicileri arasında büyük bir yere sahip olduğunu söylemekteydi. Bu özelliğinden dolayı Weber, İslamiyet'i akılcı olmamakla suçlamaktadır.

Rodinson, Weber'in yaklaşımının kendi içinde çelişkili olduğunu savunmakta ve şu açıklamayı yapmaktadır:

Weber modern kapitalizmi Avrupa'nın getirdiğini, zira Avrupa'nın diğer uygarlık alanlarından daha ussal olduğunu öne sürüyor. Fakat, bu Avrupa ussalcılığına ilişkin olarak verdiği örneklerin çoğu, batı Avrupa'nın modern kapitalizme kararlı bir biçimde kesin olarak girmiş olduğu dönemden sonrasına aittir. Dolayısıyla, mantıksal olarak, burada kısır döngü bulunduğunu, bu ussal niteliklerin pekala kapitalist yönde ekonomik gelişimden de ileri gelmiş olabilecekleri kendisine karşı öne sürülebilir. Aynı ussallamanın, Weber'in modern kapitalizmin kökenini

Protestan aktöresinde gören daha özel tezine karşı, inandırıcı biçimde, ileri sürülmüş olduğu biliniyor. Ekonominin, modern anlamda, aktörebiliminin bu ekonomik yönelişe bağımlı olmadığı hiçbir biçimde kanıtlanamamıştır, ve durumun bunun tersi olduğunu gösterici nitelikte belirtiler bile vardır. Ne olursa olsun, bu tezler, bu konuyu ele alanların, gerçekte Müslüman ideolojisinin düşüncesinin ussal bir biçimde yönlendirilmesine elverişsiz olup olmadığını, kadercı umursamazlığı olumlu karşılayıp karşılamadığını, modern anlamda kapitalist gelişime Orta-Çağ Hıristiyan ideolojisinden daha güçlü bir engel oluşturmuş olup olmadığını yakından incelemeleri gerektiği ortaya çıkmaktadır. (Rodinson, 2002: 111).

Yukarıda bahsedilen durumlara ek olarak Weber, İslam toplumlarında prebendal feodalizm (Weber, İslam ülkelerindeki toprak rejiminin, batının düzeninden farklı olduğunu söylemektedir. İslam'ın toprak düzeninde var olan ikta, timar, zeamet gibi sistemlerini prebendal feodalizm olarak nitelemektedir) ve patrimonyal bürokrasi sebebiyle rasyonel kapitalizmin gerçekleşmesini, sağlayacak olayların ortaya çıkamadığını söylemektedir (Turner, 1987). Weber'e göre İslam toplumlarındaki var olan toprak siyaseti kişinin toprağa sahip olmasına engel teşkil etmekteydi. Mal devletindi ve halk bu toprakları devletin izin verdiği oranda kullanabiliyordu. Bu durumdan dolayı da kapitalist oluşumu sağlayan toplumsal düzen doğu toplumlarında ortaya çıkmamıştır.

Weber, İslam'ın kapitalizmle bağlantısının olmadığını açıklarken, İslamiyet'i akılcı olmadığı yönünde eleştirmiştir. Weber modern topluma geçişin olabilmesi için batının ussal karakterine sahip olunması gerektiğine dikkat çekmektedir. Weber'e göre yapıları ve düzenleri korumak, sorunları çözmek için gerekli olan özelliklere sahip devlet yapısı batıya özgüdür. Weber ayrıca ussal devlet yapısının ussal tüze bağlı olduğunu savunmaktadır. Rodinson'a göre ise İslam zaten ussal bir karaktere sahiptir. Sahip olduğu düşünce sistemi de akılcı bir mantık çerçevesindedir. Ayrıca batının feodal yapıdan çıktıktan sonra kapitalizme geçişi sırasında ortaya çıkan ve dolayısıyla bağlantılı olduğu bu yönelişi açıklayamayan bir devlet tipine sahip olduğunu söylemektedir. Ama hukuki anlamda batının gelişimine bakıldığında Roma hukukunun şu anki batının hukuki sisteminin temelini oluşturduğu görülmektedir. Buna rağmen Rodinson modern devletin, son derece ussal temellere dayanan Roma tüzmesini ne kadar uyguladığının tartışmalı olduğunu söylemektedir. Weber'in kendisi de kabul etmiştir ki modern kapitalizmin tüm karakteristik kurumları Roma tüzesisinden gelmemektedir (Rodinson, 2002). Weber, batının akılcı bir plan

çerçevesinde geliştiğini iletmiş ve Roma hukukuna dayalı olarak sistemin oluşturulduğunu, İslam'da ise hukukun kişisel kararlara bağlı olduğunu söylemiştir.

Doğu devletlerinin tüzecinin kişisel kararlara bağlı olmasını Weber şu şekilde açıklamaktadır: İslamiyet'te hukuki konularda kadılar istedikleri gibi hukuku yönlendirmektedirler ve olaylar karşısında haklı ile haksızı kendi kişisel deneyimleri sonucunda karar vermektedirler. Weber bu şekilde yorumladığı doğu tüzecini batı tüzecisiyle karşılaştırmakta ve Avrupa ülkelerinin hukukunun daha akılcı temellere oturtulduğunu ve hukuk sisteminin Roma hukukundan geldiğini söylemektedir. Weber, bu yüzden Avrupa'nın hukuku akılcıdır demektedir.

Weber, İslam'da hukuk yapısının batının hukuk yapısı kadar profesyonel olmadığını, kadıların keyfi kararlar verdiğini söylemektedir. Bu durumda kapitalizmin gelişmesi açısından Weber'e göre olumsuz bir durumdur. İslamiyet'te kadılık sisteminin kuralları uygulayıcı ve benimsetici özelliğine rağmen alınan kararlarda bireysel etkinliğin öne geçmesi, böyle bir evrimin oluşumuna olumsuz etkiler sağlamıştır. Ortaçağ Avrupa'sında Roma tüzecisi uygulamaya başlanması 11. Yüzyıldan itibaren aşama aşama olmuş ve 12. Yüzyılda ticaretin canlanması ve ticari kentlerin gelişip büyümesi ile doğrudan alakalı olarak uygulama artmıştır. Ayrıca bu geçiş zaman zaman ve kısmen olmuştur. Bununla birlikte kapitalizmin doğduğu ve geliştiği bir ülke olarak anılan İngiltere'de Roma tüzecisi hiçbir zaman kabul edilip uygulanmamıştır. (Rodinson, 2002). Bu paragraftan da anlaşılmaktadır ki, Roma tüzecisine göre hareket eden batılı hukuk adamları, doğunun fıkıh bilgisine dayalı olarak hareket eden kadıdan pek de farklı durumda değildir.

Weber, ilk ortaya çıktığı zamanda İslam'ın asketizmi açıkça red ettiğini söylemiştir. asketik yapıyı destekleyen derviş inançları da Allah'a olan bağlılık anlayışından çok farklı kaynaklarda doğmuştur. Doğduğu yer mistik ve coşkulu bir havaya sahiptir ve batıdaki asketik yapıdan da farklılık arz eder (Weber, 2002). Zaten Weber'e göre İslam, dünyaya karşı asketik bir tavır geliştirmek amacı taşımamaktadır. İslam, batı kapitalizmini geliştiren entelektüel ve hukuksal prosedürleri de bünyesinde barındırmayı başaramamıştır. İslam'ın taşıyıcıları her zaman dinin teklif ettiği mesajı, ilke olarak dünyevi asketik etikle uzlaştıramayacak bir şeye dönüştüren savaşçı bir topluluktur. Böylece İslam'ın monoteistik yapısı,

sonraları İslam'ın ilk dönem örgütlenmesindeki rasyonel ögeye tekabül eden sufilik tarafından ruhsal bir istikamette dönüştürülmüştü (Çiğdem, 1997). Weber'in İslam hakkındaki ana düşüncesi, İslam'ın hiçbir zaman Protestan etiğinin özelliklerine sahip olamayacağı ve kapitalizme bu yüzden yakınlaşamayacağıyla ilgiliydi. Asketizm, Protestan etiğinin olmazsa olmazıdır. İslamiyet'te insanlar bu dünyada zevk, sefa ve lüks içinde yaşamaya çalışmaktadırlar. Fakat tasavvufu uğraşanlar çile çekerek Allah'a ulaşabileceklerini düşünürler. Kendilerini bu dünyanın nimetlerinden esirgeyerek, nefislerini terbiye etmeyi amaçlarlar. Bu şekilde hareket ederek Allah'a yaklaşacaklarına inanırlar.

Weber, İslamiyet'in ilk ortaya çıktığı dönemle, Protestan ahlakının karşılaştırıldığında aslında birbirlerine benzediğini ve aralarındaki tek farkında cinsel yasaklamalar olduğunu söylemektedir. Zamanla İslam dininin tasavvuf ve sufiliğe doğru kaymasıyla bu özellik de görülmeye başlamıştır. Ayrıca Weber, tasavvuftan burjuva tekkelerinin ortaya çıktığını da iletmektedir (Weber, 2002).

Fakat Weber, İslam dini ile tasavvuf ve derviş dindarlığının birbirinden farklı olduğunu iddia etmektedir. İslam dininin başlangıçta bu dünyasal bir özellik taşıdığını ama zamanla tasavvuftan da etkilenerek öbür dünya ile ilgili bir forma büründüğünü söylemektedir (Akça, 2003).

Weber, ayrıca İslam toplumlarında büyü ve mistizmin var olduğunu, bu yüzden ekonomik hayatın olumsuz etkilendiğini söylemektedir. Ayrıca Weber, tefekkürü ve coşkulu bir yapıya sahip olan dinlerin, ekonomik hayata düşmanca bakış açısına sahip olduklarını iletmektedir. Mistik ve coşkulu, doğal olmayan haller psişik durumlardır, bu yüzden de kişiyi günlük hayattan ve onun gerektirdiği durumlardan uzaklaştırmaktadır (Weber, 2002). Mistik haller insanı olmayan bir duruma, hayal dünyasına götürür. Bu yüzden de kişi normal hayatta karşılaşılan sorunlarla ilgilenmez. Nasılsa büyü ya da mistik güçler sayesinde bu güç durumlardan kurtulacaktır. Weber'e göre İslam dininde de büyü ve mistik güçler görülmektedir.

İslam toplumlarında mistik ve coşkulu, doğal olmayan hallerden dolayı ekonomik gelişmenin yavaşlaması kapitalizmi engellenmektedir. Weber, İslam'da Allah inancının kuşatıcı bir role sahip olmasından dolayı her türlü durumda ahlaki

durumları kapsayıcı bir özelliğe sahip olduğunu söylemektedir. Bu dinin temel özelliği: şehirlerin yokluğu, keyfi hukuk ve ticarete devlet müdahalesidir (Bursalı, 2007). Weber, İslam toplumlarında var olan kültürel ve geleneksel normlarının kapitalist oluşumu engelleyici bir rolünün olduğunu savunmaktadır.

Weber, İslam toplumlarının kapitalist oluşumu hakkında bilgi edinmek amacıyla şehirleri de incelemiştir. Zaten köyleri dine bağlı olmayan ve mülkü olmayan insanlar topluluğu olarak görmektedir. Kapitalizmin çıkış yerinin şehirler olduğunu ve ekonominin kalbinin şehirlerde attığını söylemektedir. Weber'e göre şehirlerin gelişmesini engelleyen ve düşük orta sınıfın şehirleşmesini sınırlayan durum savaşı bir dindarlık ve patrimonyal yapıydı. Ortaçağda İslam şehirlerinin yapısı ulema tarafından kontrol edilen garnizon şehirlerdir. Şehirlerden uzak bölgeler ise siyasi olarak boşluk içindedir. Şehirli bu yüzden çöle askeri ve dini bir tehlike olarak bakmaktadırlar (Turner, 1997b). Bu şehirleşme biçimi ile Weber bu ülkelerde kapitalizmin gelişmesinin mümkün olmadığını düşünmektedir. Weber'e göre İslamiyet feodal bir yapı taşıdığından dolayı özgür şehirlerin oluşumunu engellemektedir.

İslamiyet feodal bir yapıya sahip olmasına rağmen İslam şehirleri ticari alanda, Avrupa şehirlerindeki gibi ticari loncalar oluşturulmuştur. Bu loncalar aynı mesleğin üyelerini bir araya toplayarak rekabeti ve rekabet ortamında kar gütmeyi sınırlıyordu. Bu sayede de loncalar burjuva rasyonalizmini geliştirmekteydi. “ Bunu da asgari geçim politikası ve gelenekçilik yoluyla gerçekleştirmekteydi” (Weber, 2002: 410). Buna rağmen, İslam ülkelerinde ticarete fazla önem verilmemiş, devlette ticareti destekleyici bir işlev taşımamıştır. Şehirler, hükümet işinin icra edildiği ilk ve son yerlerdir.

Bu ticari birliklere örnek olarak Selçuklular zamanında kurulan fütüvvet ve bir süre daha sonra kurulan ahilik verilebilir. İslam ülkelerinde “fütüvvet” adı verilen ve 9. yüzyılda ortaya çıkmış olan esnaf birliklerinin oluşturduğu bir teşkilat oluşturulmuştur. Bu teşkilattaki insanlar, 12.- 13. yüzyıldan itibaren bu teşkilatlara ahi adı da vermeye başlamışlardır. Bu esnaflar, herkesin bir işi olmasını, çalışıp para kazanmasının zorunlu olduğunu düşünürler. Kendi aralarında yardımlaşma ön plandadır (Yavuz, 2002). Ayrıca bu gruptaki esnaflar düzenli olarak fütüvvet

teşkilatına para vermek zorundaydılar. Bu paralarla, ihtiyacı olanlara yardım edilir ya da yeni işyeri açacaklara buradan karşılıksız olarak para verilir.

Daha sonra bu Ahilikler Lonca adını almış ve daha dar alanda çalışmalarını yürütmeye devam etmiştir.

Weber'in İslam hakkındaki kısıtlı olan görüşleri yukarıda verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu görüşler, diğer yazarlara ait kitaplardan da derlenmiştir. Amaç tarafsız bir şekilde Weber'in İslam hakkındaki düşüncelerini doğru bir şekilde ortaya çıkarabilmektir.

Weber'den sonra da İslam hakkında önemli araştırmaları bulunan batılı düşünürler olan Maxime Rodinson ve Bryan Turner'ın görüşlerine bakmak, İslam ve kapitalizm arasındaki ilişki hakkında farklı fikirlerin neler olduğu konusunda aydınlatıcı olacaktır.

3. MAXİME RODİNSON'A GÖRE İSLAM VE KAPİTALİZM

Maxime Rodinson, bir oryantalist olarak nitelendirilmektedir. Fakat eleştirel bir Marksist analiz yöntemini İslam ülkelerine uyarladığı için diğer oryantalistlerden ayrılmaktadır. Rodinson, tarihin belli dönemlerinde başarılı olan İslam ülkelerinin sonra neden gelişme gösteremedikleri konusunda araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarında farklı bakış açısı kullandığı için önemlidir. Weber'in İslam hakkındaki görüşlerine ve "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu" adlı kitabında anlattığı görüşlere karşı çıkmaktadır.

Rodinson, Weber'in İslam hakkındaki düşüncelerini eleştirmiş ve Weber'in kapitalizmin sadece Avrupa'ya has bir düzen olduğu konusundaki görüşüne karşı çıkmıştır. Kapitalizmin, İslam ülkeleri içinde de geçerli olduğunu söylemiştir. Rodinson'a göre bu sebepten dolayı İslam ve kapitalizm arasında olduğu varsayılan zıtlık görüşü, gerçeği yansıtmamaktadır. Teorik açıdan İslam dininin, kapitalizme karşı hiçbir itirazı yoktur (Türkdoğan, 1985). İslam dininin ortaya çıktığı dönemlerdeki yapısı, toplumların geleneksel yapılarıyla karşılaştığında geleneksel yapıdan etkilenmiş ve var olan İslam düşüncesinde bazı değişiklikler yaşanmıştır.

Rodinson, bu yüzden kapitalist düzeninin İslam ülkelerinde yerleşmesi, bilinçsizce engellemiş olduğunu savunmaktadır.

Rodinson bu amaçla İslam'ın ilk ilan edildiği dönemdeki toplum yapısını incelemiştir. Rodinson'a göre İslamiyet'in ilk ilan edildiği dönemde dünyada genel olarak ekonomik duruma bakılacak olursa üretim ve satış ile ilgili o çağlarda fazla bilgi edinilememesine rağmen Avrupa'da da müslüman ülkelerde de o dönemde geçim ekonomisinin önde geldiği görülecektir. Fakat dış pazarda satılan ürünlerin pazarı incelendiğinde üretimin çok gelişmiş olduğu sonucuna varılabilir. Geçimini çevre yerleşim yerlerinde sağlayanların çokluğu ve çeşitli belgelerin gösterdiği mesleki uzmanlık göz önüne alınırsa bu gelişmenin gayet normal olduğu görülebilir (Rodinson, 2002). Bu dönemde İslam ülkeleri çeşitli ticaret yollarıyla diğer ülkelerle ticari ilişkiler içine girmişlerdi. Bu dönemde kullanılmakta olan ünlü ticaret yollarının İslam ülkelerinden geçmesinden de anlaşılacağı gibi (İpekyolu gibi), Rodinson'a göre İslam'ın ticarete izin vermediği düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. Fakat bu dönemde ticaret yollarının pek güvenli olmaması, buralarda yol kesen korsanların bulunması sebebiyle, tüccarlar kendilerini ve mallarını koruyamamaktaydılar. Bu da ticareti olumsuz yönde etkilemekteydi.

İslam'ın ilk ortaya çıktığı dönemde, İslam'ın doğduğu şehir olan Mekke'nin durumu incelendiğinde bu şehirdeki insanların ticaretle geçimini sağladığı ve ticaretten zenginleşen birçok insanın bulunduğu görülmektedir. Bu zenginler toplumda yıkıcı bir üstünlüğe sahipti. Bunu engellemek amacıyla, Hz. Muhammed Mekke'deki ilk vaazında zenginliğe ve zenginlere karşı çıkmış, servetin insanı Allah'tan uzaklaştırdığını söylemiştir. Zenginlerden alınacak vergi ile topluluğun başkanı ihtiyacı olanlara dağıtacaktır (Rodinson, 2002). Rodinson, bu durumu, o zaman için reformcu bir hareket olarak gördüğünü söylemektedir.

Rodinson bu dönemde Arabistan'daki durum hakkında şunu söylemektedir. Bankacı sayısı az olmasına rağmen Mekke'de faizle ödünç alıp -verme ve mali sermaye işletip geliştirme işlemleri iyi biliniyor ve uygulanıyordu. Kur'an-ı Kerim yasaklamış olsa da ribanın ya da faizin daha sonra da uygulandığı ortadadır. İslamiyet'ten önce Mekke'de ribanın çok yaygın olduğu bilinmektedir. İslamiyet'in ilanından sonra da riba devam etmiştir. Fakat çok daha sonraları İslamiyet ribayı

yasaklamıştır. Hatta ribayı yasaklayan ayet en son gelen ayettir. Yalnız Mekke, ticaretle uğraşan bir şehir olduğundan dolayı burada yaşayan tüccarlar para ihtiyacı yaşadıklarında ya da sermayelerini yatırmak istediklerinde ne yapacaklardı? Bunun içinde İslam ülkeleri şöyle bir çözüm yolu bulmuştu. Ayet, emek harcanmadan, riske girmeden yapılan kazancı haram kılmaktaydı. Bu sebepten dolayı bankacılıkta yeni düzenlemeye gidilmiş ve kar- zarar ortaklığı uygulanmaya başlanmıştır (Rodinson, 2002). Kişi parasıyla bankaya ortak oluyor, kar ve zarar oranına göre işlem yapıyordu.

Burada anlatılanlardan da görüldüğü gibi Mekke önceden beri kapitalistimsi ticaretin merkeziydi. Mekkeliler sermayelerini ticaret yaparak ve faizle ödünç vererek işletiyorlardı. Dinsel ya da başka amaçlar onların bu kazanç yollarını değiştirmekte etkili olamamıştı. Mekke özellikle de Arap yarımadasında Pazar için pek az üretim yapıyordu daha çok amaç geçimin sağlanabilmesiydi. Arabistan'dan geçen baharat yolu özellikle Kureyşliler gibi nakliye işleriyle uğraşanlara ve kervanların geçtiği yol üstündeki kabilelere nakit kazanç sağlıyorlardı. Bu da Arabistan'daki geleneksel yaşamı sarsmıştır. Bunu Arapların muazzam bir imparatorluğun efendileri haline geldikleri ve ele geçirmiş oldukları topraklardan ve bu topraklar üzerinde yaşayanlardan aldıkları dolaylı ve dolaysız vergilerden büyük kazanç sağladıkları bir geçiş dönemi izlemiştir. Bazı Kureyşliler ise ataları gibi ticaretle uğraşmaya devam etmektedir. Abbasi devrimi ile birlikte toplumsal grupların eşitliği, İslam'ın daha büyük topluluklara yayılmasını sağlamıştır. Böylece müslüman imparatorluğunun klasik ekonomik kalkınma, özellikle de ticari gelişme dönemi başlamıştır. Bu gelişme dönemi 14. Yüzyıla kadar devam etmiştir. Tüccarlar Weberci kapitalist etkinlik ölçütlerine uyuyorlardı. Kazanç sağlamanın tadına varıyorlar, giderlerini, gelirlerini ve kazançlarını parasal ögelerle hesaplıyorlardı (Rodinson, 2002). İslam'ın ilk ortaya çıktığı toplumlarda ekonomik hareketlenme fark edilmektedir. Hatta Rodinson bu hareketlenmeyi Weber'in kapitalist özellikleriyle uyumlu olduğunu söylemektedir.

Fakat Turner, Rodinson'un yukarıda da bahsettiği İslam dünyasında var olan tüccar sınıfının, toplumdaki kapitalist sistemde yerinin tartışmalı olduğunu söylemektedir. Ayrıca Turner, farklı toplumlarda çok farklı ekonomik şartlar altında tüccar modelleri görüldüğünü ve bunun bir kapitalist modelle ilişkisinin olmadığını

iddia etmektedir (Turner, 1997). Tüccar sınıfın her dönemde görüldüğü bir gerçektir ama Rodinson'un yukarıdaki paragrafta anlattığı gibi tüccar profilinin özellikleri çok önemlidir. Bu profil hangi dönemdeki tüccar profiline yakın olduğu incelenmelidir.

O zamanki ekonomik durumu en iyi o dönemin büyük sosyolog ve tarihçisi olarak adlandırılan İbni Haldun şu şekilde anlatmaktadır:

Bilmek gerekir ki, tecim malı ucuz alıp (alış fiyatından) pahalıya satmak ve böylece başlangıç sermayesini artırarak bir kazanç sağlamanın peşinde koşmaktır, bu mallar ise köleler (esirler), hububat (gıda maddeleri), hayvanlar ya da kumaşlardır. Bu sağlanan artışa kar denilir. Bu kar, ya mallar istiflenip pazar fiyatlarında bir yükselme beklenerek elde edilir, fiyatlardaki bu yükselme büyük bir kar bırakır; ya da söz konusu mallar talebin yüksek olduğu bir başka bölgeye nakledilip (orada satılır), bu da büyük bir kar bırakır. Tecimin özü (ya da doğası) nedir diye kendisine soran birine yaşlı bir tecimen şu yanıtı verir: bunu sana iki sözcükle yanıtlayayım: ucuz al ve pahalıya sat işte tecim budur. Bizim açıklamış olduklarımızı o böyle ifade ediyordu. (Rodinson, 2002: 58).

İbni Haldun'un tanımları ile kapitalizm arasında bir fark yoktur. Yukarıdaki cümleden çıkabilecek anlamların biri de İslamiyet ve kapitalizmin çatıştığı değil, örtüştüğüdür.

İbni Haldun ticareti tanımlamakla kalmamış, tüccarların kusurları ile ilgili de yorumda bulunmuştur. İbni Haldun'a göre tüccarlar arasında namuslu insan çok azdır. Borçlarına sadık değildirler. Borçlular ancak hırçın ve hır-gür çıkaran alacaklılara olan borçlarını ödememektedirler. Bu meslekte ister istenmez düzenbaz, kurnaz, kötü, kavgacı, boşboğaz olmak gerekir. Yalnızca pek az tüccar kendini bu tip kötü alışkanlıklardan uzak tutabilirler. İbni Haldun'un bu anlattıklarından da anlaşılmaktadır ki normal tüccar her zaman ve her yerde tüm olanaklarıyla para kazanmaya odaklanmış kişidir (Rodinson, 2002).

Bunların yanı sıra İslamiyet'in kapitalizme karşı görüş içermediğinin bir kanıtı olarak Mozabit'leri örnek verebiliriz. Mozabit'ler Cezayir'in güneyinde vahada yaşayan Müslümanlardır. Mozabitler İslami kurallara sıkı sıkıya bağlı olan bir grup olarak bilinmektedirler. Weber'in kapitalizmin doğmasında katkısı olan kalvanistlere birçok bakımdan benzemektedirler. Mozabitler çölde hurma ağaçları yetiştirmişler ve ticaretle uğraşmışlardır. Cezayir ve Cezayir'in dışında alım-satım yaparak ve faizle ödünç para vererek çok büyük servetlere sahip olmuşlardır. Mozabitlerin yaşam biçimine bakarak İslam'ın ekonomik yaşama ya da genellikle insanın davranışlarına ilişkin görüşleri kapitalist yönde hiçbir etkisi olmadığı

söylenbilir (Rodinson, 2002). Yani Mozabitlere bakılarak şu sonuç çıkarılabilir: İslam dini ekonomik düzeni kapitalist düzeni etkileyecek bir yapıtıma sahip değıldir.

Mozabitler, Weber'in kapitalizmin doğmasında katkısının çok olduğunu düşündüğü kolonistlere birçok açıdan çok benzemektedirler. Rodinson, Mozabitleri İslamiyetin püritenleri olarak nitelemektedir. Rodinson'a göre, bu İslam püritenlerinin tüccar oluşları, ve faizle ödünç para alıp- vermeleri ve bu sayede muazzam sermaye yapmalarını, çok güçlü birliğe sahip olmaları özelliklerinden dolayı önemlidir (Türkdoğan, 1985). Rodinson, Mozabitleri örnek göstererek aslında İslam dünyasında da kapitalizmin başarılı olabileceğini kanıtlamaya çalışmaktadır.

Rodinson, İslam dininin ticari gelişmeyi desteklediğini ve bunun en iyi şekilde olması için bazı önlemler aldığını söylemektedir. Mesela Hz. Muhammed'e ait olduğu düşünülen bu hadis örnek verilebilir. "Şeriat arz ve talebin özgür oluşumunu bozabilecek uygulamaları kınamaktadır" peygambere ait olduğu düşünülen bu hadiste fiyat tarifelerinin empoze edilmesi, fiyatların, azami fiyat tavanının otoritelerce belirlenmesi yerilmektedir (Rodinson, 2002). Peygamberin kendi söylediğı sözler içinde de doğru ticaretin yapılması gerektiğı konularında, insanlara, birçok teşvik niteliğinde hadisleri vardır.

Bu ticari gelişmeyi destekleyici nitelikteki Kura'n-ı Kerim'deki ayetler ve hadisler, Müslümanlar için çok önemli bir yere sahiptir. Emir ve yasaklar insanlara bu şekilde iletilmektedir. İslam dünyasında Kuran ve sünnet aracılığıyla ticari ve mali sermaye alanında önemli gelişmelerin yaşandığı ve üretici sermayenin verimlendirilmesi görünümü altında, kapitalist üretim biçiminin de var olduğu görülmektedir (Rodinson, 2002). İslamiyet kapitalizmin gelişmesi için engelleyici bir durum değildir. Rodinson tersine İslam dini doğru bir ticaretin yapılabilmesi için belli yasak ve kurallar ortaya koyduğunu söylemektedir.

İslam dininde Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin izin verdiği ve yasakladığı şeylere uyulması zorunludur. Ayrıca Müslümanların Hz. Peygamber'in yaşadığı gibi yaşamaları gerektiğı, onu taklit etmeleri istenmekte, hadislerle riayet edilmesi gerektiğı vurgulanmaktadır. Tüccarlığı özendiren birçok hadis vardır. Bu hadislerde yasaklardan, yalanlardan ve hileden uzak bir şekilde ticaret yapılması konusu işlenmektedir. Bunlara örnek olarak şu hadisler verilebilir: "Sabah namazını

kıldığınız zaman rızık talebini bırakıp uykuya varmayınız”, bu hadiste Müslümanlar çalışmaya sevk edilmektedir,“Cennete evvela girecek olan gayet doğru tacirdir” (Eğrelti, 1967) bu hadiste de doğru şekilde ticaret özendirilmeye çalışılmaktadır,

“Korkak tacir fazla kazançtan mahrumdur...”, “İzin verilmiş olan şeyden kazanç sağlıyorsan senin yaptığın cihattır.” (Kandehlevi, 1978: 1538; Eğrelti, 1967: 115- 118). Bu şekilde dürüst tüccar olmanın önemi vurgulanmaya çalışılmaktadır.

İslam dininin kitabı olan Kur’an-ı Kerim kapitalizmden bahsetmez. Fakat mülkiyete yönelik kısıtlamalar İslamiyet’te yoktur. Sadece çok aç insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan yiyeceği sahibinden izin alarak alması istenmiştir. Bu tür kısıtlamalar diğer dinlerde de görülmektedir. Müslüman’ın yasal, dinsel, töresel kısıtlamalara uğramaksızın, mallarını en yasal biçimde kapitalist tarzda değerlendirmesine engel getirmez. Fakat İslam dini, kişi mülkiyeti hakimiyeti konusunda tek sınırladığı nokta malın kullanımında tefeciliği yasaklanma ve zekatı zorunla tutmadır (Rodinson, 2002). Bu kısıtlamaların konmasının sebebi de insanların zor durumunda yardımcı olmak ve ticaretin ezici özelliklerini yok etmektir.

Kuran’ı Kerim, ayetlerinde önceki diğer dini kitaplara gönderme yapmaktadır. Ayrıca Kuran kendi içinde tutarlı bir yapıya sahiptir. Rodinson’a göre diğer kitaplarla karşılaştırıldığında Kuran akıl, ölçü ve hesap olarak ön plana çıkmıştır. Kurandaki akıl, ticari hesaplamalarla saf akıldan pratik akla geçmektedir. Pratik akılla beraber, müminin yaptığı şeylerde hesaplanmaktadır. Ama bu hesap sadece mümine yönelik değildir, tüm kainat için geçerlidir. Tanrının hesaplılığı bütün evrene yöneliktir. Müslümanın yaşam tarzı da bu hesabı etkiler. Eylemler bu dünyada ve öbür dünyada kişinin yaşamını oluşturacaktır. Eylemlerin hepsi teker teker değerlendirilecek ve sonucunda karşılığı verilecektir. Bu hesap görücülüğü müslümanın hayatında yer etmektedir (Tanyaş, 2007). Eski Ahit’te görülen akılcılık aynı zamanda Kuran’da da görülmektedir. Zaten Kalvanizmde yoğun olarak eski ahitten etkilenmiştir. Weber’de kapitalizmin ruhuna cevap veren dini Kalvanizm olarak kabul etmiştir.

Ayrıca İslamiyet’te ücretli işçi çalıştırmak tümüyle normal olarak kabul edilmektedir. Getirilmiş kısıtlamalar törel, dinsel ya da tüzel tipteki başka ilkelere

dayalı değerlendirmeler sonucu ortaya çıkmış olan alışagelmış kısıtlamalardır. Ayrıca talih oyunları yasaklanmıştır. Bir rastlantıya, bir belirsizliğe bağlı olan her türlü kazanç Müslümanlara yasaktır (Rodinson, 2002). Fakat ücretli işçi çalıştırırken de kişinin haklarının tam olarak verilmesi gerektiği İslamiyet tarafından özellikle vurgulanmaktadır. Kişi çalıştırdığı işçinin maddi durumundan sorumludur. İslam dinine göre işçiye hakkının verilmemesi günahdır.

İslam dini talih oyunlarını yasaklayarak alınteriyle çalışmayı ve kazanmayı müminlere emretmektedir. İslam dininde çalışmak önemli bir kavramdır. Hatta İslam toplumları tarafından ulaşılmaz, elit bir tabakada olarak görülen tasavvufla uğraşan kişiler bile gerektiği zaman geçimlerini sağlamak için çeşitli işler yapmaktaydılar. Hatta bazıları ticaretle uğraşıyorlardı, bazıları ise çiftçilik yapıyorlardı. Üstelik içlerinden birçoğu bu dünyadaki yaşantıdan vazgeçilmemesi gerektiğini ancak abartılmaması şartıyla yeryüzündeki yaşamın farklı bir anlam alacağını ifade etmektedir. Doğu'daki bazı tarikatlarda ise el emeğini onurlu bir iş olarak kabul edilmekteydi. Hatta bazı tarikatların 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik gelişimine katkıda bulunduğu tarihçiler tarafından da kabul edilmiştir (Rodinson, 2002). İslamiyet insanların çok çalışmasını öngörmüştür. Hatta "hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için çalış" hadisi de bunu doğrulamaktadır. Bazı tasavvuf ehilileri dünyadan elini eteğini çekerek kendini sadece dine veren kişi ve dünya işleri ile uğraşıp hem de dini gerekleri yerine getiren Müslümanların bir olmadığını savunmaktadır. Çünkü dünyadan elini eteğini çeken kişi kendince dinini yaşamaktadır. Onu dinden uzaklaştıracak, harama itecek hiçbir durumla karşı karşıya gelmeyecektir. Fakat ticaretle uğraşan bir Müslüman İslamiyet tarafından yasaklanan işleri yapmadan ticari hayatını sürdürdüğü zaman diğerine göre daha iyi bir Müslüman olarak görülecektir. Çünkü bu kişi İslam dinine göre yasak olan şeyleri, inancından dolayı yapmayarak, Allah'a olan inancını göstermektedir. İşlerini yerine getirirken de öbür dünyayı düşünerek, işlerini en iyi şekilde yapmaya çalışacaktır.

Bu konuyla ilgili Hekimoğlu İsmail bir kitabında şöyle demektedir (1990): "İslamiyet bütün olarak ele alınmazsa, İslami tabirle ifrat ve tefritlerle gidilir, yanlış sonuçlar alınır. Mesela 'kendimizi ibadete vermeliyiz, başka şeylerle uğraşmamalıyız, fani dünya...' ibarelerini kullanan şahıs, helal kazancın ibadet olduğunu anlamamıştır." Hekimoğlu'nun da belirttiği gibi İslamiyet çalışmayı teşvik

etmektedir. Bu dünyada hiç ölmeyecekmiş gibi çalışılması gerektiği vurgulanmaktadır. Zaten kendini dünyadan tamamen soyutlayıp sadece ibadet eden kişi, hem çalışıp, hem de ibadetlerini gerçekleştiren kişiden üstün değildir. Hatta diğeri dünyevi işleri arasında Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirdiği için de ödüllendirilir.

Burada belirtmek gerekir ki, İslamiyet'te ticaret birinci plandadır. Sonra ziraat ve benzeri işler gelmektedir. Memuriyet ise en son düşünülecek işlerden biridir.

Rodinson'a göre Müslüman dünyası sadece kapitalistlik bir sektörü, Avrupa'dan çok daha önceleri tanımakla kalmadı, aynı zamanda bu sektör, batı Avrupa burjuvazisinin oluşturduğu dünya pazarı ortaya çıkmadan önce, en yaygın ve en gelişmiş olandı. Batı Avrupa bunu 16. Yüzyılda aşabildi. İslam ülkelerinde burjuvazisinin gelişmesi Hicret'ten sonra yavaşlamıştır. Bunun sebebi, askeri hiyerarşi ve aristokratların egemen olduğu devletler, burjuvazinin siyasal iktidarda hak iddia etmesinin engellemesidir (Rodinson, 2002). O dönem itibariyle ülkeler arası çeşitli çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu yüzden Müslüman ülkeler önceliği askeri alana vermişlerdir. Ticaret ikinci plana atılmış, sermaye ülkenin güvenliğine harcanmıştır.

İslam toplumlarının ekonomik gelişiminin yavaşlamasının sebepleri olarak ayrıca kentin, köye yeterince hükmedememesi ve imalatçı sermaye Avrupa'daki ya da Japonya'daki kadar gelişmemiş, ilk sermaye birikimi Avrupa'daki düzeye hiçbir zaman erişememiş olması verilebilir. Bunların sebebini direk olarak İslamiyet'e bağlamak doğru olmaz. Bunların nedeni birden fazladır. Mesela teknik gelişmeler oluşturmaya yönelmeyi gerektirmeyen temel ve sürekli öğeler ki bol ve ucuz iş gücü sağlayan görece nüfus yoğunluğu gibi, bunlara neden olabilir. Orta Asya'dan kopup gelmiş olan istila dalgaları da bu geri kalmışlıkta önemli rol oynamaktadır (Rodinson, 2002).

11. yüzyıla doğru çoğunluğu Türk kökenli olan köle- asker kastının tüm Orta Doğu'da egemen duruma gelmesiyle burjuvazi siyasi açıdan daha da ikincil bir role düşmüş ve kapitalist sektörün yavaşlamasına sebep olmuştur (Rodinson, 2002). Köle asker kastının bu bölgeye gelmesiyle, devlet, askeri devlet olmaya bir adım daha yaklaşmıştır. Devletin savaştan kazandığı ganimetler yüzünden, ticarete gerekli önem

verilmemiştir. Fakat daha sonra savaşların kaybedilmeye başlanmasıyla birlikte, devletin parası azalmış, askere ücretini ödeyememeye başlamış ve bu zincirleme olarak duraklama dönemine kadar gitmiştir.

Bu duraklamanın sonucunda 19. yüzyıl öncesi İslam dünyası kapitalist üretim biçimi küçük ticari üretim denen basit üretim biçimi şeklini almıştır. Bu üretim biçiminde kendi üretim araçlarına sahip olan tüccar kendi tüketimi için değil de pazarlarda satmak için, yani diğer tüketim mallarıyla değiş-tokuş etmek için mal üretir. Endüstriyel üretimin büyük ölçüde bu tarzda sağlandığı toplumlarda küçük ticari mal üreticilerinin bir kısmı yanında ücretli adam çalıştırırlar ve bunlara karşı tıpkı klasik kapitalistler gibi davranırlar. Yani kişileri para karşılığı, kendilerine ait olan iş aletleriyle çalıştırırlar. Bu ücret karşılığı çalışan kişinin üretilen malda, üretim aletlerinde hak iddia etme hakkı yoktur (Rodinson, 2002). Rodinson, bu duraklamaya rağmen küçük üretim biçimlerinde de kapitalist düzenin görüldüğüne dikkat çekmektedir.

Yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı gibi Rodinson, İslam dininin kapitalizme karşı bir din olduğu görüşüne katılmamaktadır. Weber'in İslam dini hakkındaki düşüncelerine karşı tezler ortaya atmıştır. Marxist bir düşünce tarzına sahip olan Rodinson, İslamiyet'ten önce bu bölgelerde ticari hareketlenmelerin yaşandığını ama daha sonra bu hareketlenmenin azaldığı hatta bazen durduğunu söylemekte ve bunun sebebini araştırmaktaydı. Rodinson'a göre İslamiyet bu ticari hareketlenmeyi durdurmuş olamazdı, çünkü Kuran'ı Kerim ve ayetlerden de görüldüğü gibi İslamiyet ekonomik gelişmeyi destekliyor ve ekonomik gelişmeyi doğru bir şekilde yönlendirmek için emir ve yasakları sünnet ve ayetlerle insanlara iletmekteydi. Peki sorun neydi de İslam ülkelerinde kapitalist gelişme durağanlaştı? Rodinson'a göre sorun İslam dininin belli bir süre sonra toplumların geleneklerinden etkilenecek olumsuz değişimlere sokulması ve İslam ülkelerinde başarısız yönetimlerin aldığı yanlış kararlar sonucunda, askerin güçlenmesi ve yönetimde söz sahibi olmasıydı.

Rodinson, Müslüman dünyada büyüünün varlığını kabul etmektedir. Günlük yapılan işlerde, ekonomik etkinliklerde belli dönemlerde büyü var olmuştur. Fakat İslam'da büyü ögesi hiçbir zaman Ortaçağ Avrupasına göre daha fazla değildir. Ortaçağ Avrupasında büyü Tanrısal yargı olarak kabul edilmekte ve tüzede uzun bir

süre egemen olmuştur. İslam'da buna benzer bir şey hiçbir zaman kabul edilmemiştir. Burada da görülmektedir ki Ortaçağ Avrupasında büyüün gelişimi hiçbir zaman sınai devrime yönelişe temel olan bazı yeni teknikleri kabul etmesini ve keşfetmesini hiçbir zaman engellemedi. Büyü İslam dünyasında olduğu kadar Avrupa'da da etkiliydi. Her şeye rağmen bu tarihten itibaren doğu dünyasındaki teknik Avrupa'daki teknikten geri kaldıysa bunun sebebi İslam dinine bağlanması yanlış olacaktır (Rodinson, 2002). Büyü İslam'dan önceki Arap toplumlarında varlığı bilinen ve toplum tarafından önem verilen bir konuydu. İslam dininin benimsenmesiyle toplumda yer eden büyü, İslam'ın gereklerinden biri olarak görünmeye başlanmıştır.

İslam dünyasında kapitalizmin gelişmemesinin nedenlerinden biri olarak kaderci tutum gösterilmektedir. Müslümanların nimet vermesi için Tanrı'ya yakardığı ve hiçbir harekette bulunmadığı iddia edilmektedir. 18. ve 19. yüzyılda birçok Avrupalı yazar, Osmanlı İmparatorluğundaki, Fas'taki ve İran'daki durgunluğu bu kadercilik inancına bağlamışlardır. Gazali ise bu konuda şu açıklamayı yapmıştır. “Tevekkülün anlamının kesb'i (yani gerçekte, Tanrı'ya ait olan bireysel edimleri sahiplenmek iradesini) bedende bırakmak (ya da gizli güç halinde bırakmak yani kesb etmemek) kendini atılan bir paçavra gibi yere düşmeye bırakmak ya da kasap kütüğünün üzerindeki et parçası gibi salıvermek olduğu zannediliyor. Müminler buna inanıyor. Fakat böyle davranmak şeriata göre yasaktır, haramdır.” (Rodinson, 2002: 145-148).

İslam toplumlarında içi kapanma olduğu ve ekonomik gelişimi desteklemediği savunulmaktadır. Fakat görülmektedir ki, Kapitalizmin motorunu oluşturan sürekli kar peşinde koşmaya ideolojik yönden gösterilen direnç, İslam toplumlarında batıya göre daha azdır. Aslında her iki dinin de din adamları Tanrı'yı aramayı bırakıp, bu dünyanın nimetlerine bel bağlamayı, kazanç hırsını eleştirmektedir. Fakat Hıristiyan din adamlarına göre gerekli olandan daha fazla servet edinmek için uğraşmak günah sayılmıştır, ancak İslam din adamları ise daha çok serveti iyi şekilde ve yerinde kullanmak, ussal bir biçimde harcamak ve cömertçe dağıtmak gerektiğini savunmaktadır. Bu iktisadi yayılmayı, Hıristiyan din adamlarının tutumlarına göre kolaylaştırıcı bir tutumdur (Rodinson, 2002). İslam dininde “hiç ölmeyecekmiş gibi çalış” sözü mevcuttur. Yani para kazanmak İslam dininde günah değildir, asıl günah olan cimrilik yapıp bu paraları harcamayıp

saklamaktır. İslamiyette kazandığın paranın en az belli bir kısmını muhtaçlara vermek şartı vardır.

4. BRYAN S. TURNER'E GÖRE İSLAM VE KAPİTALİZM

Bryan S. Turner, sosyoloji bölümünde dinsel mensubiyetle ilgili doktorasını yapmış, kalkınma ve din sosyoloji alanında üniversitelerde dersler vermiştir. Bu konuda da yayınlanmış eserleri mevcuttur. Turner, İslam dini hakkında araştırmalar yapmış ve İslam'ın kapitalist oluşuma bakış açısını incelemiştir. Turner, eserlerinde İslam dinine yaklaşımı bakımından oryantalist eleştirmiştir. Hatta "Weber ve İslam" adlı kitabında Weber'in görüşlerini eleştirmiş, Weber'i oryantalist olarak nitelendirmiştir. Turner, Weber'in doğu modeli olarak belirlediği patrimonyal yapıyı eleştirmekte ve bunun oryantalist bir önyargıyla yaptığını savunmaktadır. Weber'in İslami devletlere karşı taraflı olmasının sebebini de buna bağlamaktadır (Turner, 1997b). Turner, Weber'in İslam hakkında yaptığı araştırmaları da kısıtlı bulmaktadır.

Turner, Weber'in araştırmalarında, diğer İbrahimi dinlerle benzer özelliklere sahip olan İslam dininin daha az incelenmesini eleştirmiştir. Turner, İslamiyet'in diğer İbrahimi dinlerle güçlü bağlantısının, peygamberi, dünyevi ve kurtuluşçu olduğundan dolayı Weber'in din ve kapitalizm tezine uygun dinler arasında olması gerektiğini söylemektedir. (Turner, 1997b).

İslam dini hakkında bu kadar kısıtlı kaynağın olmasının sebepleri batılı İslam bilimcilere göre; İslam'ın kendine has bir özelliğinin olmaması, başka dinlerden türemiş olması ve bu yüzden de İslam'ın ilmi bir geleneğinin hiçbir zaman gelişmemesi ayrıca buna bağlı olarak da fazla araştırma yapılamamasıdır. Başka bir ihtimal olarak da İslam'ın bir din olmadığı ya da kendisine özel durumlarının bulunduğu ve bu yüzden sosyologların ilgilerinin dışında kaldığını söylemişlerdir. Ayrıca Weber'in İslam'la ilgili araştırmalarının bitmeden ölmüş olması ve bununla birlikte Marx ve Durkheim'in İslam'la ilgili çok az ya da hiçbir şey söylememiş olmaları sebep olarak gösterilebilir. Turner, bu yüzden İslam'ın öncelikli olarak incelenmesi gerektiğini söylemektedir (Turner, 1987). Turner, İslam dinini inceleyen kaynakların eksikliğini bir an önce giderilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Turner, İslam dininin ortaya çıkmadan önce Arap yarımadasındaki duruma dikkat çekmektedir. Sınır ülkeleri ile yapılan mücadeleler ve çöl ile şehir arasında kalan bedevi kabileler arasındaki çatışmalardan bahsetmektedir. İmparatorluklar veya devletler güçlü olduğu sürece bu çatışmalara cevap verebiliyordu. Fakat imparatorlukların yıkılmasıyla ya da güçsüzleşmesiyle tampon devletlerin toplumsal organizasyonları da buna bağlantılı olarak bozulmakta, çöl ve bozkır sakinleri, ticaret yolları tehlike altına giriyordu. Bu yüzden yerleşik toplumunda güvenliği sarsılmaktaydı. Mesela bu bölgede yer alan Yemen'in çöküşü ile birlikte Mekke bir ticaret merkezi olmuş, göçebeler kuzeye göç etmişlerdir (Turner, 1997b). Bölgede göçebe yaşam toplumunda önemli bir yer ediyordu ve göçebeler, şehir hayatını olumsuz yönde etkilemekteydiler.

Göçebe bedevilerin grup hissi çok yüksekti, fakat develerin güdülmesi gerektiğinden dolayı göçebe yaşama zorunluluğu vardı. Ancak İslam şehirlerinde grup hissi tam oturmamıştı. Bu yüzden bireyleri koruyacak kurumların oluşması da başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bedevi kavimler, şehirler baskınlar yapmaya, ticari yollarını engellemeye ve bazen de şehirleri yok etmeye başlamışlardı. İlginç olan taraf ise bedevilerin şehirde yaşamaya başlamalarıyla birlikte birbirlerine olan bağlılıkları yok olmaya başlıyordu. İslam şehirlerinde uygulanan şeriat, Müslümanları bir arada tutmuş ve belli kurallar ortaya koymuş, toplumun her katmanına nüfuz etmiştir. Buna rağmen şeriat kabilelerin toplumsal bağlılığını şehirlerde oluşturamamıştır (Turner, 1997b). Şehirlerinde toplumsal anlamda var olması gereken birbirlerine bağlılık, İslam toplumlarında özellikle Arapların ilk zamanındaki şehirlerinde rastlanılmamıştır.

İslam'ın ilk zamanlarında, Hz. Peygamber'in ölümüyle belli başlı kuralların belirlenmemiş olması İslam şehirlerinde kaosların yaşanmasına sebep olmuştur. Yönetime kimin geleceği ve toplumun ne şekilde yürütüleceği konusundaki belirsizlikler sorun oluşturmuştur. İlk halifenin başa geçmesiyle birlikte bu sorunlar ortadan kalkmıştır. İlk halifelerin, halifeliği demokratik bir şekilde seçilerek gerçekleşmiştir. Ama Emevilerin döneminde halifelik miras yoluyla olmaya başlamıştır. Halifelik Muaviye'den itibaren karizmatik liderlikten, patrimonial bürokratik baskı yönetimine doğru bir geçiş olmuştur (Turner, 1997b).

1200'lü yıllardan sonra halifeliğin Memlukluların eline geçmesiyle birlikte, patrimoniyal yapıya sahip olan Memluklu hanedanlığı, memurlara hizmetleri karşılığında, halkın sahip olduğu topraklardan vergi alıyorlardı. Ayrıca bu memurlar belli sayıda askere bakmakla yükümlüydüler. Tımarlar soydan gelme değildi. Bu dönemde, emirler toprakla uğraşmalarına rağmen şehirlerde oturmaktaydılar. Şehrin eşrafı Memlukululara bağımlı haldeydi. Çünkü Memlukulular şehrin hem güvenliğini sağlıyor hem de şehrin bakımını yapıyorlardı (Turner, 1997b). İslam şehirleri toplumsal olarak birleşmiş cemaatlerin yerine alt cemaatlerin birleşimleriyle oluşmuştur. Mahalle, sokak ve caddelerin birleşimiyle şehirler oluşmuştur. Şehirlerin kendilerine has homojen bir yapıları ve küçük pazarları mevcuttu. Her mahallenin kendi içinde toplumsal dayanışması mevcuttu.

Memlukulular'da tüccarları Turner şu şekilde anlatmaktadır;

Memluklu eliti ile ortalama halk arasındaki güç dolayımında temel unsuru oluşturan soylular, Kabaca tüccarlar ve ulema şeklinde bölünmüştü. Servetleri çoğu kez emirlerinkine eşit olan asilzade tüccarlar, uluslar arası finans, bankacılık ve toptancılıkla ilgileniyorlardı ve lüks eşyalar ile kölelerle ilgileniyorlardı. Pek çok tüccarın toprağı olduğu halde, servetleri Memluklu feodal düzenlemelerince sınırlanıyordu. Bu yüzden kentte mülkiyeti olan tüccarlara rastlamak daha olağan bir durumdu (Turner, 1997b:180).

Tüccarlar bu dönemde İslam şehirlerinde ticaret yapmaları sıkıntılıydı. Sermayelerini başka ticari işlerle uğraşmak için kullanamıyorlardı. Fakat buna rağmen yine de tüccarlarla devlet bürokrasisi arasında yakın bir ilişki mevcuttu. Mısır ve Suriye'deki Memlukuluların hakimiyetinin azalmasıyla birlikte halk arasında yaşanan kargaşalar sonucunda devlet finans ihtiyaçları artmış ve ekonomide devlet, özel sektörü tekelleştirmeye başlamıştır. Bunun sonucunda da tüccar tabakası şehir soyluları içinde aşamalı bir şekilde çöküş yaşamıştır (Turner, 1997b). Memlukulular döneminde patrimoniyal bürokrasi uygulanmaya başlanan İslam toplumlarında feodal yapı görünmeye başlanmıştır.

İslam dini feodal yapıya bürünmesiyle birlikte, bu dinde mistik ve doğüstü güçlere doğru bir kayma yaşanmıştır. Aslında İslam dininin özüne bakıldığında büyüye karşı çıktığı görülebilir. Hatta Hz. Muhammed, peygamberliğinin ilk yıllarında diğer karizmatik lider olarak adlandırılan peygamberlerden farklı olarak peygamberliğini ispat amacıyla büyü yapmamış, mucizeler göstermemiştir. Mucize

istenildiğinde ise Kuran-ı Kerim’i göstermiştir. (Turner, 1997b). Büyünün İslam dini ile bağdaştırılmasının sebebi İslam’dan önce Arap toplumlarının yapısıdır.

Turner, İslam’dan önce Arap yarımadasındaki her kabilenin gayb dünyasıyla ilgilendiğini ve her kabilede mutlaka bir kişinin bu konuda eğitildiğini söylemektedir. Bu kişiler cinler aracılığıyla gelecek hakkında tahminler yürütmektedirler. Hatta öyle bir hale gelmişti ki kabile yapacağı bir harekete karar vermeden önce bu kişilere sormaktaydı. Daha sonra İslamiyetin yayılmasıyla birlikte ortaya çıkan durumu Turner şu şekilde anlatıyor: “Allah’ın aşkın ve tevhidi bir Tanrı olarak rasyonelleştirilmiş bir yorumunu sunarak, bu dünya görüşünü yeniden yapılandıran bizzat Hz. Muhammed’in peygamberi mesajıydı” (Turner, 1997b:106). Bu durumun gerçekleşmesiyle önceden var olan mistik büyü bozulmuştur. Cinlere verilen değer eskiye nazaran azalmıştır. Bu şekildeki oluşumlar yok olmaya başlamıştır. Yani Weber’in dediği gibi İslam büyü ve mistik güçlerden oluşmamaktaydı. Turner’ın belirttiği gibi bu inançlar İslam öncesi toplumda zaten mevcuttu. İslamiyet bu mistik havayı dağıtmaya çalışmıştır.

İslamiyet’in tek Tanrılı, bir peygamberinin olması ve kaderciliğe dayanması gibi özelliklere sahip bir din olarak kapitalizme yakın olması gerektiği düşünülmektedir. Fakat tersine kapitalizmin ruhunun ortaya çıkmasına katkıda bulunmamıştır. Bu durumun neden böyle olduğu konusunda Weber iki ayrı sav ortaya atmıştır. Birincisi Hz. Muhammed, Kur’an-ı Kerim’in öğretilerini, tek Tanrıçılığı insanlara sunarken savaşçı toplum tarafından benimsenmesi sırasında bozulduğunu savunmaktadır Weber. Burada Turner Weber’in düşüncesini eleştirmektedir. Çünkü Turner’a göre İslami ülkelerin savaşçı yönleri abartılmaktadır. Turner İslami ülkelerin kültürlerinin gelişmesinde tüccarların ve ticari değerlerin etkisinin daha fazla olduğunu savunmaktadır. Weber’in İkinci savı ise İslam toplum yapısının patrimoniyal özellik taşımasıydı. Yani toprak mülkiyeti devlet tarafından el konulmuştu, bir hizmet karşılığı olarak kazanılan toprağın kullanım hakkı ise miras olarak bırakılmıyordu. Bu şekilde merkez, tımarlı sipahilerden oluşan soylulara karşı toprağı, emperyalist orduyu ve transit ticareti kontrol ederek ekonomik ve siyasi gücü tekelleştirmeye çalışmaktaydı. Bu şartlar altında bağımsız şehirler gelişemediğinden ordunun bir kampı halinde kalmışlardır. Bu yüzden şehirli çevre emniyetsiz kalmıştır. Bundan dolayı da şehirlerde özerk ve

girişimci orta sınıfın ortaya çıkması imkansız hale gelmişti. Ayrıca İslami loncalarda devletin denetimi altındaydı. İslam dinine mensup kişilerin ortaçağda ticaretle uğraştığı görülmüştür. Fakat şeriat hükümleri ticaretle uğraşanları korumamaktaydı. Bu sebeple tüccarların bazı dini vakıflara yardımlar yaptığı görülmektedir. Bu tip mülkiyetler şahsi elde edilmiş değil kiralanma şekildedir. Böyle bir toplumda merkezi devletin ihtiyaçları savaşlardan kazanılan ganimetlerce karşılandığından sürekli bir krize maruzdu (Turner, 1997a). İslam ülkelerinde kişilerin kendilerine ait mülklerinin olmaması ticaretin gelişmesini engellemiştir. Ayrıca devletinde ticareti desteklemek yerine engelleyici tavırları da tamamen insanların ticaretten uzaklaşmasını sağlamıştı.

İslam'ın başarılı olamamasının sebeplerinden birisi olarak da, İslam'ın patrimoniyal yapısının sonucunda İslam ülkelerinin hiç birinde orta sınıfın olmayışı gösterilebilir. İç ve dış ticaret azınlıklar yani bu ülkelerde yaşayan Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından yapılmaktadır (Turner, 1997a). Orta sınıfın olmaması bu ülkelerde burjuva sınıfının ortaya çıkmasını engellediği düşünülmektedir. Ticaretle ilgilenenlerin azınlıklardan oluşmasının birkaç sebebi vardır. Bu yüzden İslam ülkelerinde burjuva sınıfı hiçbir zaman ortaya çıkmamıştır.

Hekimoğlu İsmail, İslam ülkelerinin geri kalmışlığından sıyrılmak için, Avrupa ülkelerinin teknolojisini ve gelişmişlik düzeyini örnek alması gerektiğini savunmuştur. Fakat Hekimoğlu İsmail, Avrupa'nın zararlı alışkanlıklarının örnek alındığını söylemiştir. Tabii bu şekilde Müslüman ülkeler, batı ülkelerinin gerisinde kalmışlardır. Eğer ekonomik gelişme ve teknolojik ilerlemeden ders alınırsa İslam ülkeleri Avrupa'nın gelişmişlik düzeyini geçecektir (İsmail, 1990). Hekimoğlu İsmail, doğunun genel özellikleri dikkate alınarak eksik tarafları batının gelişmesini sağlayan özellikleri dikkate alınarak, doğu toplumuna uygulanması gerektiğini söylemektedir.

Bu iki toplum arasında ekonomik gelişmeyi etkileyen özelliklerin farklılıklarına rağmen Turner, aslında İslam'ın birçok özelliğinin Hıristiyanlıkla örtüşüğünü söylemektedir. Mesela Hıristiyanlık'ta var olan aziz kavramı İslamiyet'te yoktur. Fakat İslam dininde de var olan Sufiler, azizlere benzetilebilir. "Nefsi terbiye etme, çilecilik, derin tefekkür, ayinsel raks ve zikirden oluşan uzun bir

süreden sonra sufi vecde gelmeyi beklerdi” (Turner, 1997b: 123). Bu sayede sufi Allah’a ulaşacaktı. Bu durum batı düşünürleri tarafından tanrılaşma olarak yorumlamıştır. Aslında Allah’a ulaşma, onu tanıma anlamına gelen bir düşüncüdür. Ayrıca Sufilerin Hacc’a gitmeyi red etmeleri de yarı- putperest bir ibadeti kabul etmemek olarak algılanmıştır. Bu özelliklerinden dolayı sufiliği Hıristiyanlıktaki Ortodoks mezhebine benzetilir. Fakat sufiler hiçbir zaman bu benzetmeyi kabul etmemişler ve kendilerini İslam toplumlarının özgün tarafları olarak nitelemişlerdir. Turner, batı düşünürlerin fikirlerine katılmamaktadır. Turner’a göre sufilerin Allah’a ulaşması kendi nefsinden kurtularak Allahın emrine girmeleri anlamında algılanmalıdır. İslam dini kurallarla yönetilme konusunda bir kurumlaşma yaşayamamış ve bu durum hiçbir zaman gerçek olmamıştır (Turner, 1997a). Ayrıca komşuluk konusunda da aşağı yukarı aynı düşüncelere sahiptir iki inançta. Komşu çok önemlidir ve onun zor anında destek olmak gerekmektedir.

Turner İslam’ın Hıristiyanlık gibi başarılı olamamasının sebebini islamın kendisinde aranması gerektiğini söylemektedir (Turner, 1997a). Turner’a göre İslam toplumlarının sorunu çevresel faktörlerde araması yanlış olacaktır. Sorunun kaynağını kendi içinde aramalıdır.

Turner, İslam toplumlarının kapitalist oluşumun içinde yer alamamasını, İslam’ın kendisinden kaynaklandığını söylemektedir. Batılı bilim adamları da bu konuda bazı yorumlar yapmıştır. Bunlardan birkaçına değinmek gerekirse; Montesquieu, despotik yönetime örnek olarak Asya imparatorlukları ve Türkiye’yi göstermektedir. Fakat bazı düşünürler Montesquieu’nun bu düşüncesini doğru bulmazlar. Montesquieu’nun tersine Anquetil-Duperron kendi izlenimlerine dayanarak İran ve Hindistan’da özel mülkiyetin ve statik antlaşmaların varlığını göstermişlerdir. Hegel, Montesquieu’nun düşüncelerini desteklemektedir. Hegel’e göre Asya’da dinler arasında ayırım olmasına rağmen, Doğu’da benlik bilincinin gelişmesi engellenmektedir. Doğu’da kişisel özgürlük ve insanın bireyselliği konusunda hiçbir gelişme olmamıştır. Hegel, Asya’da bölgesel farklılıkların olduğunu söylemektedir. Hindistan ve Çin statik bir yapıya sahipken, İslami toplumlar durağan bir yapıya sahiptir (Turner, 1997a). Turner Çin ve İslam ülkelerini aynı ekonomik yapıda olduğunu söylemektedir. Bu ülkelerde devletin devamı için

bünyesindeki milli devletçiklerden vergi toplamaktaydı. Bu yüzden de artı değer sermaye birikimine yol açmıyordu.

Bodur, İslam'ın durağan bir yapıya sahip olduğu görüşünü kabul etmemektedir. Bodur'a göre İslamiyet'in istismar ve sömürüyü engelleyici tedbirleri, tekelciliği yasaklaması, mal ve servetin zenginler arasında dolaşmasına karşı çıkararak sermayenin belli kişilerin tekellerinden çıkarmıştır. Dayanışmacı özelliklerin kazanılması için Müslümanlara bu konuda vaazlar verilmiştir. Ayrıca zekat ve fakirlerin geçimini sağlama gibi ekonomik özellikleriyle sosyal hayatı temelinden değiştirmesi onun aktif bir din olduğunu göstermektedir (Bodur, 1990). Bu özellikleri ile batı dünyasının dinlerinden tamamen farklı bir özellik sergileyen İslamiyet'te sınıf mücadelesi, ırk ayrımı gibi özellikler hiçbir zaman mevcut olmamıştır.

4.1. TURNER'IN WEBER ELEŞTİRİSİ VE ORYANTALİZM

Turner, Weber'in kısıtlı olan İslam hakkındaki araştırmalarını incelemiş ve bunlar hakkında yorumlar yapmıştır. Bunlardan bir tanesi de Weber'in İslam'ın ahlaki yönüyle ilgili yaptığı eleştirisidir. Turner, Weber'in bu eleştirisine karşı çıkmaktadır. Weber'in bu şekilde yaptığı açıklamayı da, 19. yüzyıl ve öncesinin ideolojik önyargıları olduğunu söylemektedir. Turner, bu dönemde İslam'ın Hıristiyanlık için askeri ve ahlaki olarak bir tehdit oluşturduğunu iletmektedir. İslam'ın yayılmasını da Hıristiyan teoloji, Müslümanların şiddete, şehvete düşkün, hileye başvurmalarının sonucu olduğunu öne sürmektedir. İslam ve Hıristiyanlık arasındaki ekonomik ve askeri ilişkiler daha sonra değişmiş, bununla birlikte İslam'ı ortaçağdaki karalama politikası da değişmiştir (Turner, 1997b). Turner, Weber'in bu açıklamaları tarafsız bir şekilde yapmadığını amacının İslam'ın ekonomik alanda başarısızlığının sebeplerini ortaya çıkarmaktan çok Hıristiyanların gözünden düşürmek olduğunu savunmaktadır.

Turner, Weber'in İslam'la ilgili olarak yaptığı araştırmalarda kendi metodolojisini kullanmadığını söylemektedir. Mesela Weber, olgusal bilgilere ve çağdaş Kuran-ı Kerim yorumlarına hiç girmemiştir. Weber, Hz. Muhammed'in İslam'ın savaşçı kabilelerin maddi çıkarlarına dayandığını, ayrıca İslamiyet'e ganimet beklentisiyle bağlanıldığını iddia etmektedir. Turner ise bunun tam tersi

olduğunu Hz. Peygamber ve çevresindeki insanların dine menfaat amacıyla bağlanması konusunda çok hassas davrandıklarını söylemektedir. Hatta İslam dininin inanan, inanamayan ve ikiyüzlü yani münafık olarak insanları üç şekilde incelediğini söylemiştir. Burada münafık, Hz. Muhammed'i kabul etmemiş fakat kendi çıkarı için dini kabullenmiş gibi davranmıştır. Bu kişilerin en büyük zaafı, ufak bir sorunda kafaları karışması ve bunun sonucunda da dinden çıkmaları mümkün olmaktadır. (Turner, 1997b). Weber, İslam dinini kabullenen herkesin ikiyüzlü olduğunu ve savaşlar konusunda ganimet elde etmek amacıyla bu dini kabul ettiklerini söylemektedir. Turner'da Weber'in bu görüşünü eleştirmekte ve çıkar için İslam dinine geçen kişilerin zaten çok kısa sürede tekrar geri dönüşler yaşadığını söylemektedir.

Ayrıca Turner, Weber'in İslam'ın savaşçı bir din olarak kapitalizmin ruhuna uyum göstermediği düşüncesine de karşı çıkmaktadır. Turner'a göre Ortaçağ'da İslam'ın patrimonial yapısı bu durumu gerektirmekteydi ve o yüzden İslam bu dönemde savaşçı bir karakter ortaya koymuştu (Turner, 1997a). Turner'a göre Ortaçağ'da İslam dininin siyasi ve politik ilişkilerinde savaşların yapılması gereklilikti. Bu amaçla savaşlar yapılmıştı, o yüzden bu dönemde İslam dini savaşçı bir özellik göstermişti.

Turner, Weber'in İslam ülkelerinin savaşçı bir olguya dayalı olduğu konusundaki düşüncesine karşı çıkmaktadır. Turner'a göre Weber'in dediği gibi İslam ülkelerinin şehirleri gelişmişti. Ticaret ve eğitim şehre ait kavramlardı. İslamiyetin en önemli kentlerinden biri olan Mekke, Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki ticari yollar üzerinde kurulmuştu. Hz. Muhammed'in dahil olduğu Kureyş kabilesi, ticaretle ilgilenmekteydi. Hz. Peygamberin kendisi de şahsen ticaretle uğraşmış ve Bizans'tan gelen malları Mekke'ye getiren kervanlarda çalışmıştı. Hatta Turner Kuranı Kerim'in kendisinin de ticari terminolojiye dayandığını iddia etmektedir. Örnek olarak da Fatır Suresinin 29. ayeti verilebilir: “Şüphesiz, Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden, gizlice ve açıktan Allah yolunda harcayanlar, asla zarar etmeyecek bir ticaret umabilirler.” Bu duruma Saf Suresinin 10. ayeti de verilebilir: “Ey iman edenler! Sizi elem dolu bir azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi size?” Aslında ticari bir olay anlatmayan bu surede ticaret kelimesi farklı anlamda kullanılmıştır. (Turner,

1997a). Ticarete karşı olan bir dinin yayıcısı olan Peygamber'in de ticaretle uğraşmaması gerekmektedir. Ama tersine İslam dininin peygamberi ticaretle ilgilenmekteydi. Peygamberinin hal ve hareketlerinin sünnet olduğu bir dinde ticaretinde ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca ticari birçok emir- yasak Kuran-ı Kerim ve de sünnetlerde yer almaktadır.

Weber'in İslam hakkındaki görüşleri oryantalizmin önyargılarından kaynaklanmaktadır. Turner'a göre Weber bu yüzden tutarsızlık göstermekte ve kendi sosyolojik metoduna ters düşmektedir. Weber'in İslam toplumlarının patrimonial bir yapıya sahip olduğu görüşünü de oryantalizmden kaynaklandığını söylemektedir (Dolgun, 1998). Turner, Weber'in İslam hakkındaki düşüncelerinin temelinde oryantalist bakış açısının yattığını söylemektedir.

Turner oryantalizmin savunduğu görüşleri kabul etmez ve Weber'in de tipik bir oryantalist olduğunu düşünür. Oryantalizmin ana tezinin altında yatan epistemoloji, İslamiyet'in atıl, Hıristiyanlığın ise dinamik olarak karakterize edildiği bir epistemolojidir. Peki Turner oryantalizmi nasıl tanımlıyor, ona göre oryantalizm nedir? Turner'a göre oryantalizm: "İslami düşünce yapısını ve sosyo- kültürel durumunun incelenmesine, batılı bilim adamlarının bakış açıları ve vardıkları sonuçları belirlediği bir perspektif oluşmuştu. Bu perspektife oryantalizm denmektedir" (Turner, 1997a:16).

Turner, oryantalist bakış açısının yanlış olduğunu savunmaktadır. Çünkü, Osmanlı toplumunun yapısı oryantalistler tarafından dinin özüne inilerek açıklanmıştır. Ayrıca klasik oryantalistler, islamiyetin yönetim aygıtlarının, şahsi teşebbüsleri yok ettiğini söylemektedirler. Ayrıca İslami yönetim yukarıdaki paragrafta da belirtildiği gibi durağan ve gerileyen bir uygarlık olarak nitelendirilir. Yönetim ile kullar arasında hiçbir kurum olmaması diğer uygarlıklardan ayıran önemli bir özelliktir. Osmanlı toplumunda meydana gelen değişimler uluslararası konumuna ve dış sınırlamalara başvurulmadan anlaşılabilir (Turner, 1997a). Oryantalist düşünce tarzına göre Osmanlı yönetimi, ekonomik düzeni destekleyici niteliklere sahip değildir. İslam yönetiminin yanlış hareketleri bu toplumları durağan ve gerileyen bir hale sokmuştur.

Bu yüzden Turner, oryantalist düşünceyi ve oryantalistleri eleştirmektedir. Turner, Weber'in sosyolojisinde, İslam'ı incelerken Müslümanların kendi dünyaları hakkındaki, Kuran'ın Müslümanlar veya indiği dönemin diğer karakterleri hakkında tavırları göz ardı ettiğini söylemektedir. Protestan ahlakı tezinde ise Hıristiyanlıkla ilgili açıklama yaparken, müminlerin kendileri hakkındaki tasavvurlarını hesaba kattığını iddia etmiştir. Turner, Weber'i sosyolojik ilkelerini İslam'a uygulamadığı için eleştirir. (Turner, 1997b).

Oryantalistlere göre İslam dini, toplumları feodal bir yapı içine sokmuştur. Bu dini yapı değişmedikçe de bu feodaliteden kurtulamayacaktır. Fakat Turner'a göre zaten kapitalizmin doğuşundan önce genel anlamda birçok ülkede feodalizm yaşanmaktaydı. İslam ülkelerinde de patrimonyal yapı feodalizmin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Feodalizm'de toplumsal yapı, tarımsal üretim biçimini desteklemekteydi. Toplumun büyük bir kısmı da tarımla uğraşmaktaydı. Ayrıca insanlar toprak beylerine bağlı olarak çalışmakta ve emeklerinin karşılığının büyük bir kısmını bu toprak beylerine kaptırmaktaydılar. Kapitalizmin gelişile birlikte tarımsal üretim azalmaya başlamış sanayi toplumu olma yolunda ilerlemeler kaydedilmiştir. Fakat bu geçişte geleneksel yapı ile modern yapı birçok toplumda çatışmış ve sıkıntılara yol açmıştır. Turner bu sıkıntıların daha çok Müslüman olmayan ülkelerde yaşandığına dikkat çekmektedir. Turner'a göre İslam ülkelerinin hiçbirinde bu geçiş aşaması bu kadar sıkıntılı olmamıştır. Hatta geleneksel inanç sistemleri zayıflama yaşarken bu dönemde İslam'da zayıflama değil tersine güçlenme gözlenmiştir. İslamiyet toplumsal ve siyasi hareketleri güçlendirici bir rol oynamıştır. Diğer inançlar modernizm ve popülerizmle karşılaştıklarında eriyip tükenmişlerdir. Fakat İslamiyet toplumsal canlılığını korumuş ve ilerletmiştir. Hatta bugün muhafazakar ve radikal rejimler İslamiyet'e başvurmaktadır (Turner, 1997a). İslamiyet'in diğer dinlerden farklı özellikleri mevcuttur. Bu özellikler değişime ve toplumun gelişimine izin vermesidir. Bunun sebebi de İslamiyetin katı kurallar ağıyla kurulmuş bir din olmayıp, esnek olmasıdır. Bunların haricinde İslam'ın kitaba dayalı teolojisi de bu gelişmelerin problemsiz yaşanmasını desteklemiştir.

Turner'a göre İslami toplum yapısının incelenmesinde oryantalizm birkaç önermeye dayanır. Bunların birincisi statik tarihtir. Yani Hıristiyan toplum yapısının dinamik özelliğinin tersine İslam toplum yapısı statik, durağan bir özelliğe sahiptir.

Hıristiyanlık türdeş ve aynı tarzda ilerici ve dinamiktir. Müslümanlık, İslami fetihlerin başlamasıyla birlikte durağan hale geçmiştir. Bu da İslamiyetin gerilemesine sebep olmuştur. İkincisi ise, bu durağanlaşmanın sebepleridir. Bu sebepler, özel mülkiyetin olmaması, genel bir köleliğin olması ve despotik yöneticilerdir. Despotik yönetici ile toplum arasında İslam ülkelerinde hiçbir kurum mevcut değildi. Bu yüzden insanlar yöneticiye köle gibi bağımlıydılar. İnsanlar mal ve mülk sahibi olamamaktaydılar. Her şey yöneticiye aitti. Bu yüzden Doğu'da özerk örgütler ve kurumlar kurulamamıştı. Toplumsal ve ekonomik hayatı oluşturan şartlar güvenilmezdi. Keyfi olarak yürütülen siyasi faaliyetler, orta sınıfın malına el koyabiliyordu. Bu durum sınıfların gelişmesini engellemektedir. Üçüncü durum ise, Müslüman psikolojisi olarak adlandırılabilir. İslamiyette yönetici Tanrının vekili olarak insanları yönetmektedir. Bu da halka yöneticinin emirlerine sorgusuz ve sualsiz uymayı gerektirmektedir. İslam inancı toplum düzenini değişimini engellemekte ve despotizme karşı ayaklanmayı desteklememektedir. Despotik toplumlarda orta sınıfın başarı isteği, yenilik, otorite karşıtlığı gibi özelliklerin bulunmaması orta sınıfı başarısızlığa götürmektedir (Turner, 1997a). Turner'a göre oryantalistlerin üstünde durduğu bu üç özellik İslam dinini, benzerlikleri olan Yahudilik ve Hıristiyanlıktan ayırmaktadır. Bu özellikler yüzünden İslam dinini benimseyen ülkeler ilerleyen devletlerin gerisinde kalmış ve gelişimini tamamlayamamışlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SABRİ F. ÜLGENER

1. SABRİ F. ÜLGENER HAKKINDA

Sabri Ülgener 1911 yılında doğmuş, Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, daha sonra da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne (İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü) asistan olarak başlamıştır. 1936 yılında İstanbul Üniversitesi İktisadi ve İdari bilimler kurulmasıyla bu fakülteye geçiş yapmıştır. Ülgener, iktisadi meselelerin iyi anlaşılabilmesi için öncelikle toplum zihniyetinin ne olduğunun öğrenilmesi gerektiği düşüncesini savunmuştur ve bu konuda eserler yazmıştır.

Ülgener'in araştırmalarını etkileyen iki önemli etken vardır. Bunlardan birincisi ailesinde yer alan ünlü ilim, din ve siyaset adamlarının varlığıdır. Bu kişilerle Ülgener, sohbet ederek doğu ve İslam dünyasını yakından tanıma fırsatına sahip olmuştur. İkincisi ise, Almanya'dan gelmiş Alman hocaları tanınmasını ve onların birikimlerinden faydalanmasını, onlarla fikir telakkisinde bulunmasını sağlamıştır. Bu sayede farklı bakış açılarıyla olaylara bakma imkanına sahip olmuştur. Bunun sonucunda da zihniyet konusu dikkatini çekmiş ve zihniyetle ilgili çalışmalarına başlamaya karar vermiştir. (Ertüzün, 1987). Ülgener, doğu ve batı kültürüne sahip bilim adamlarıyla fikir alışverişi yaparak, iki kültüre de kendi penceresinden bakma imkanına sahip olmuştur.

Ülgener, sahip olduğu bakış açısının sayesinde, batı Avrupa'da ortaya çıkan ve değişimi de yanında getiren kapitalizmin neden Osmanlı'da gelişemediği üzerine gerçekçi fikirlere değinmektedir. Batıda kapitalizm gelişimine son hızla devam ettiği yıllarda Ülgener'in tanımıyla Osmanlı "ortaçağı" yaşamaktaydı. Başlangıçta Osmanlı'da batıyla birlikte atılıma geçmiş ama daha sonra ne olduysa tekrar gerilemeye başlamış ve ortaçağa geri dönmüştür. Bundan sonra da Osmanlı, iktisadi yönden çözümlene devrine girmişti. Ülgener, bu çözümlenin yaşandığı dönemin zihniyet yapısını incelemiştir. İktisadi ahlak ve iktisadi zihniyetin Osmanlıdaki durumunu incelerken Ülgener "batini tasavvufun rasyonel bir iktisadi bireyin oluşmasına mani" olduğu düşüncesini savunmuştur. Ayrıca loncalar üzerinde de durmuş, loncaların esnaf birliği oluşturarak zamanla şartların gereği ve ticaretin

devamı için kendi içine kapandığını ve bunun da uzun soluklu olamayacağını söylemiştir. Bu da Osmanlı'da ekonomik rasyonalizmin oluşumuna engel olmuştur. Ülgener, Melamilere de değinmişti. İslam toplumlarında da ekonomik kalkınmayı destekleyici zihniyetlerin var olduğunu Melamileri örnek vererek anlatmaya çalışmıştır. Fakat Melamiler'in kapitalizmi destekleyen zihniyetleri, toplumda baskın olmadığı için Melamilik tam olarak rasyonelleşmenin gerçekleşmesinde katkısının olmadığını görmektedir (Sayar, 2007). Osmanlı'da var olan zihniyet yapısı iktisadi anlamda gelişimi engelleyecek boyutlara ulaşmıştır. Dini açıdan da aynı düşüncedeki insanların oluşturduğu loncalar, başta ticareti ve iktisadi hayatı desteklerken zamanla nüfusun artması ve buna bağlı olarak da işsiz sayısında çoğalmasına rastlanmasından dolayı kendi bütünlüğünü koruyabilmek için kendi içine kapanmıştır. Yani batıda kapitalizme doğru hızlı bir gidiş varken Osmanlı'da tam tersi ortaçağ zihniyetine doğru bir gidiş mevcuttu.

Ülgener'in düşüncelerinde Alman Tarih Okulunun izleri görülmektedir. Ayrıca Ülgener'in Türkiye'deki iktisadi yapının bozuk olmasından dolayı rahatsız olması sosyolog kimliğinin etkisi sonucudur. Ülgener'e göre ülkemizde bugün var olan iktisadi geriliğin sebebi eskiden beri süre gelen zihniyet yapısıdır. İktisadi kalkınmayı engelleyen zihniyet yapısı hiçbir zaman yok edilememiştir. Sabri Ülgener, Max Weber'in Protestan ahlakını Türk toplumu üstünde uygulamaya çalışmıştır. İslam ahlakının Osmanlı'nın kapitalistleşmesine izin vermemesinin haricinde Türk insanının hesap ve kitap adamı olmasını engelleyen zihniyet yapısının açık etkisi olduğunu ortaya çıkarmıştır (Sayar, 2006).

Ülgener, Osmanlı ve doğu toplumlarının bu iktisadi geriliğe sebep olan zihniyet yapılarını araştırırken Sombart ve Weber'den etkilenen, özellikle Max Weber'in düşüncelerini ele alıp inceleyen ve en iyi şekilde tahlil ve tenkit eden bir akademisyendir. Weber'in düşüncelerini, İslam dinine uyarlamaya, kapitalizmin neden İslam ülkelerinde yavaş bir gelişime sahne olduğunu anlamaya ve doğu zihniyetini açıklamaya çalışmıştır. "Batı ülkelerinde 15. yüzyıldan itibaren başlayan teknolojik yeniliklerle birlikte iktisadi kalkınma gerçekleştirilirken niye doğu toplumlarında benzer gelişmelere rastlanmamıştır?" (Ertüzün, 1987). Sorusunu sormuş ve bunun cevabını vermek amacıyla çalışmalar yürütmüştür.

Bu soruyu cevaplamak amacıyla, Sabri Ülgener, araştırma hayatı boyunca Weber'in ve Sombart'ın savunduğu düşünce tarzını İslam dinine uygulamaya çalışmıştır. Böylece Osmanlı'nın iktisadi sisteminde zihniyet ve ahlak normunu oluşturan ideoloji önemli bir yer edinmiştir. Ayrıca Sombart'ın iktisadi olayları açıklarken, daha önceden oluşan sosyal olaylara değinmesi ve onlarla bağlantı kurması da Ülgener'i etkilemiştir. (Türkdoğan, 1985). Ülgener, Weber'in görüşlerinin Türk düşünürler tarafından ele alınmasında öncü bir rol oynamış, sadece yazdığı kitaplarla değil, çevirdiği kitaplarla da bilime büyük katkıları olmuştur.

Ülgener, zihniyet açıklamalarını yaparken, kapitalizmin gelişme teorisini Rönesans ile birlikte başlatır. Bu yüzden kapitalizmin gelişme teorisi daha geniş ve uzun bir alanı kapsamaktadır. Bu durumdan dolayı açıklamaları, içsel tek faktörlü değil, çok faktörlü, aşamalı, dönemsel ve döngüsel teorilere bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında, kapitalizmin aşamalarının belirlenmesinde Sombart'ı, endüstri kapitalizminin belirlenmesinde de Weber'in görüşlerini kendine baz almıştır denilebilir (Zorlu, 2007).

1.2.ÜLGENER'İN METODOLOJİK YAKLAŞIMI

Ülgener araştırmalarında konuları genel ve teorik açıdan ele almıştır. Ardından özele inerek Osmanlı ve sonrasında da Türkiye modelini incelemiştir. Ülgener, tümelden tikele, soyuttan somuta bir yöntem izlemiştir. İktisadi hayat ve toplumsal yapı arasındaki ilişkiyi çözmeye çalışmıştır.

Ülgener, iktisat araştırmalarında insanın görmezden gelmenin mümkün olmadığını ve klasik iktisatçının sermaye, meta, para gibi iktisadi durumları insandan soyutlayarak incelemeye kalktığını söylemektedir. Klasik iktisatçı, fizik alanında olduğu gibi araştırmalarından insanı çıkararak müsbet ilimlerin seviyesine ulaşılacağını düşünmektedir. Burada klasik iktisatçıların atladığı bir nokta vardır. Fizik, insan faktörünü ele alınmadan inceleme yapabilir ve sağlıklı sonuçlar elde edebilir. Fakat iktisat, direkt insanla iç içe, insanı etkileyen ve ondan etkilenen bir bilimdir (Ülgener, 2006d). Ülgener, iktisat bilimini incelerken insan faktörünü her zaman göz önünde tutmuştur. Ayrıca insanın zihniyetinin iktisadi gelişmeyi direkt etkilediğini söyleyerek, Türkiye'deki iktisadi durgunluğa farklı bir bakış açısıyla bakılmasını sağlamıştır.

İnsanla iç içe bir kavram olan iktisat incelenirken, bu kavramın insanın dışında cansız ve etkisizmiş gibi incelenmesi araştırmacıyı doğru sonuçlara götürmez. İnsanın istek, duygu ve düşünceleri araştırılarak, iktisadi durum hakkında daha aydınlatıcı bilgiler elde edilebilir. “Yalnız dış görünüşü değil, başkalarının fiili hareketlerine yönelik olarak kişinin güttüğü maksat ve manaya göre belirlenir ve açıklık kazanır” (Ülgener, 2006b: 12), sözleriyle Ülgener, İktisat zihniyetinin önemini vurgulamaya çalışmıştır. Ülgener, araştırmacının görevinin içindeki motifleri göz ardı etmeden, hareketleri yorumlayarak iktisat zihniyeti hakkında bilgi sahibi olabileceğini söylemiştir.

Ülgener, örnek aldığı Alman Tarih Okulu'nun yöntemi o dönem için kullanan nadir insanlardandır. Diğer yöntemsel gelişim ve değişimler Ülgener'in metodunda değişiklik yapmamıştır (M. Yılmaz, 2007). O dönemde ülkenin gelişmemesini diğer düşünürler somut varlıklara bağlayarak açıklamaya çalışırken, Ülgener, toplumun iktisadi zihniyet yapısını incelemiştir. Diğer düşünürlerden farklı olarak yaklaştığı bu durum insanların ilgisini çekmiştir.

2. SABRİ ÜLGENER'DE ZİHNİYET

Öncelikle zihniyet konusunu kısaca açıklamanın doğru olacağını düşündük. Zihniyet, sosyal davranışların sonuçlarına, dışsal görüntüsüne ve sayısal göstergelere takılmaktansa öznenin kasıt ve niyetinden oluşan manevi durumlar ki bunlar içsel, araştırılabilir ve yorumlanabilir bir kavramdır. Zihniyet sosyal davranışın içsel güdüsüdür. Ülgener, sosyal davranış ile zihniyet arasında ilişki kurmaya çalışır. Bu sayede içeride kalmış ve dışarıya hiçbir etkisi olmamış zihniyetler, diğer zihniyetlerden ayrı değerlendirilir. Her çağın ve toplumun kendine özgü zihniyet yapısı vardır. Zihniyet dünyaya, eşyaya, çalışmaya, geleceğe ve servet gibi çeşitli niteliklere bakış açımızı şekillendirir (Evkuran, 2007). Ülgener, Zihniyetin özellikle toplumun iktisadi durumunun şekillenmesini etkilemesi yüzünden zihniyet üzerinde durmaktadır.

Zihniyet açıklamalarında Weber'in geliştirdiği çalışma yöntemini ve çerçevesini benimseyen Ülgener, Weber'in Avrupa'da kapitalizmin gelişim aşamalarını araştırdığı metodu Osmanlı'da neden kapitalizmin gelişemediğini ortaya

çıkarmak amacıyla kullanmıştır. Ülgener, İktisat, sosyoloji ve tarih bilimini bir arada inceleyebilen nadir insanlardandır. “Ülgener, zihniyet kavramını esas alarak çözümlene devri Osmanlı toplum yapısını, sınıf ve toplumsal tabakalaşmasını çalışmalarının asıl alanını seçer” (Özkiraz, 1999: 1). Ülgener, Türkiye’de bu konuda çalışmalarında zihniyet kavramını kullanan ender kişilerdendir. Ülgener’in çalışmaları bu yüzden önem arz etmektedir.

Bir toplumda insanların kişisel veya grup olarak şartlar dahilinde sahip oldukları düşünce, davranış ve normlar, zihinde oluşan bütün içerikler, zihnin ürünü olan bütün eser ve eşyalar, kültürün temelini oluşturur. Bu kültürün temelleri de zihniyetin özelliklerinden oluşmaktadır. İnsan zihni yüksek bir niteliğe sahip olması ben, yani egonun oluşmasını sağlamaktadır. Kendinin ne olduğu hakkında fikir sahibi olan, kendini düzenleyen ve iç bakışla eleştirebilen kişi zihniyetin farkına varmış ve kültürün iyi bir şekilde düzenlenmesinde yardımcı olmuştur. Zihniyet bir düşüncenin toplumdaki örf ve adetlerle birlikte görülmesidir (O. Şimşek, 2007: 204-205). Zihniyet toplumun var olan kurallarından bire bir etkilenecek şekilde şekillenmekte ve daha sonra da o kuralları etkileyerek değişime sürüklemektedir.

Ülgener, zihniyet yapısını araştırırken iki önemli nokta üstünde durmanın gerektiğini düşünmektedir. Bunların birincisi, incelenen toplumun var olduğu dönemin ve çevrenin iktisat ahlakını ve zihniyetinin iyice araştırılması gerektiğidir. Bu durum ortaya çıktıktan sonra ikinci olarak zihniyetin belirmesinde etkili olan dinsel ve kültürel özelliklerin ortaya çıkmasına sıra gelir (Ülgener, 1981). Ayrıca bu sırada zihniyet bu duruma gelirken hangi aşamalardan geçti, hangi durumlardan etkilendiği sorularına da cevap bulunması gerekmektedir. Bu sayede toplumun zihniyet yapısı çözümlenmiş olur.

Ülgener, toplumların zihniyet yapılarının içinde farklı farklı sınıflardan oluştuğunu ve aynı toplum zihniyetinde farklı davranış tiplerinin yer aldığını söylemektedir. Ülgener, bu durumun göz ardı edilmesiyle zihniyetin yeterince anlaşılamayacağına dikkat çekmektedir. Ayrıca toplumdaki farklı sınıfların farklı sosyo- kültürel sistemindeki toplumsal zihniyetlerinin anlaşılabilmesi için öncelikle aradaki farklılıkların belirlenmesi gerektiğini söylemektedir ve bu farklılıklar belirlendikten sonra sınıfların bir arada olmasını sağlayan benzerliklerin ortaya

çıkarılması gerektiğine dikkat çekmektedir. “Ülgener toplumdaki zihniyetlerin ortak ve farklı yönlerini ortaya koyarken Weber’in kültür sosyolojisi temelli zihniyet-inanç eksenli bir yaklaşımdan etkilenmiştir” (O. Şimşek, 2007: 208). Aynı zaman zarfında farklı zihniyet yapıları içinde tüccarlar içinde farklılıklar ve benzerlikler görülebilir. Zihniyet çözümlemesi yapılabilmesi için benzerliklerin ve ayrılıkların belirlenmesi gerekmektedir.

Zihniyeti sadece kişinin duygu ve davranışsal özelliklerine bağlayarak incelemek de doğru bir durum değildir. Olması gereken, var olan temel özellikler üstüne oturtulmuş olan duygu ve düşüncelerin oluşturduğu kültürel boyutunun incelenmesidir.

Zihniyetin belirlenmesi yapılırken zihniyetin çeşitli özelliklere sahip olduğu unutulmamalıdır. Zihniyet içinde birçok unsur bulundurmaktadır. Bu açıdan baktığımızda zihniyetin kapsamının bütünlükçü olması, olaylara kendine has bir biçimde bakması, yaşama tarzı ve kültür ile yoğun ilişki içinde olması, değişme unsurundan dolayı çok yönlü unsurları birlikte ele aldığı ve onları bir noktada birleştiren bir çözümleme yeteneğine sahip olduğu gözden kaçırılmaması gerekir (O. Şimşek, 2007).

Ülgener, bu noktalar üzerinde durarak Weber ve Sombart’ın ortaya koydukları batı toplumlarının kapitalizm öncesi ve sonrası zihniyet toplumları hakkındaki araştırmaları, ülkemizdeki durumla karşılaştırmış ve ülkemizde kapitalist düzenin eksiklerini irdelemeye başlamıştır (Ülgener, 1981). Ülgener iki farklı toplumun aynı zamanlarda farklı özellikler gösterdiğini söylemiştir. Mesela Avrupa’da kapitalist zihniyetin ortaya çıktığı dönemlerde toplumumuzda ortaçağ zihniyetinin oturmaya başladığı gözlenmektedir. Avrupa’da ekonomik bir aydınlanma yaşanırken, bizim ülkemizde ise ticaret tam bir sekteye uğramakta ve esnaflaşma gözlenmektedir.

Ülgener’e göre zihniyet, din, iklim, coğrafya, tarih vs. gibi birçok etkenin bir araya gelerek oluşturduğu kültürel bir etkidir. Osmanlı’da bu şekilde oluşmuş bir zihniyetin yol açtığı durgun, atıl hayat anlayışı ve para kazanma hırsının rasyonel yollar dışında ve hayal mahsulü yollarla tatmini etkileri Cumhuriyet’in ilanı ile azalmış olmakla beraber tamamen ortadan kalkmamıştır (Özkerem, 1999).

Osmanlı'nın sahip olduğu zihniyet yapısı, ülkeyi ortaçağlaşmaya sürüklemiştir. Cumhuriyet'in ilanı ve yeni devletin kurulmasıyla toplumun zihniyet yapısında değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Fakat zihniyetlerin birden bire değişmesi tabii ki beklenemezdi. Bu yüzden bu durumun oluşması için belli bir sürecin gerçekleşmesi gerekmektedir.

Bu araştırmalarına Ülgener, 1940'lı yıllara doğru başlamıştı. Amacı, bu dönemde var olan “başıboş ve sistematik bütünlükten yoksun” bir iktisat anlayışını bozmaktı. Ülgener'in bu düşünce tarzına sahip olmasında mülteci Alman hocalarının etkisi çok fazla olmuştur. Alman hocalarla yaptığı sohbetler sonucunda Weber'e ilgi duymaya başlamış ve Weber'in Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhunu benimsemişti. Bu bakış açısıyla Osmanlı'da kapitalist düzenin ortaya çıkışını engelleyen etmenleri araştırmaya başlamıştı. Ülgener için bu “onun hayat boyu sürdüreceği akademik bir proje” olarak ortaya çıkacaktı (Ülgener, 2006a). Ülgener, bu sayede Türkiye'de adını yazdıracağı iktisat zihniyeti araştırmalarına başlamıştı.

2.1. İKTİSAT ZİHNİYETİ

İktisat hayatı, klasik iktisatçıların işletme ve teşebbüs şekilleri, üretim hukuki gibi kelimelerle açıklanabilecek kadar basit bir kavram değildir. İktisat hayatını görünen anlamda bunlar etkilediği gibi buz dağının görünmeyen kısmında da çok fazla etken vardır. Bu etkenler bir araya gelerek, toplumun zihniyet dünyasını oluşturur. Mesela ekonomik açıdan geri kalmış ülkelerin batıdaki yapıyı olduğu gibi alıp kendi toplumuna uygulamaya çalıştığında çok farklı sonuçların çıktığı görülecektir. Bu durumu direkt olarak etkileyen toplumun zihniyet yapısıdır (Ülgener, 1981). İktisadi meselelerde üretim, hukuk vb. durumları ele alıp, toplumun zihniyet yapısını görmemezlikten gelinse de o, iktisadi hayatı istediği gibi şekillendirecektir.

Kapitalizm içinde aynı şey söz konusudur. Kapitalizmin ortaya çıkmasında sadece para, sermaye ya da bunların aktığı kuruluşlar değil, o çağda yaşayan insanın tercihleri, yaşayışları da etkili olmuştur. Bu sadece kapitalist toplum için değil, bütün toplumlar için söylenebilir. Prekapitalist dönemde ortaya çıkmasında maddi imkanlarla birlikte insan faktörü de önemlidir (Ülgener, 1981).

İktisat zihniyetini açıklamaya başlamadan önce Ülgener'in iktisat zihniyeti tanımını vermek uygun olacaktır. Bu tanıma göre iktisat zihniyeti;

İktisat suje ve şulelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısından bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı! Daha kısası dünya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış! (Ülgener, 2006b: 14).

Ülgener zihniyeti, iktisat ahlakının zamanla geniş kitlelere yayılarak, kendine has özelliklerini yitirmesi olarak tanımlamaktadır. Ülgener, iktisat zihniyetini sadece din tarafından etkilenip değişikliğe maruz kaldığı bir olgu olarak görmez. Dinle birlikte, siyasi yapı ve bazı kültürel gelişmelerde iktisadi yapıyı etkilemektedir (Ayan, 2007).

Ülgener'in amacı Osmanlı'dan günümüze toplumsal yapıda var olan iktisat zihniyetini etkileyen durumların neler olduğunu araştırmaktır. Bu yüzden iktisadi zihniyetin kültürel boyutunu incelemeye çalışmıştır. Ülgener, öncelikle iktisat zihniyetini etkileyen etkenler arasında dinin yerini ortaya çıkarmaya çalışır. Bu yüzden Ülgener, araştırmalarında dine çok değindiği konusunda eleştirel almıştır. Ülgener'in asıl amacı ise İslam dininin toplum üzerinde bıraktığı büyük etkiyi incelemektir (Evkuran, 2007).

Yaşanılan dönemdeki iktisat zihniyetinin ne olduğu konusunun belirlemek zordur. Bu yüzden yukarıda da bahsettiğimiz gibi öncelikle toplumun kültürel mozağine bakmak gerekir buna ek olarak da iktisadi yapının, çevrenin ve insan davranışlarının dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca çeşitli gruplardan, coğrafi durumdan da faydalanılabilir. İktisat zihniyetinde asıl zor olan nokta geçmiş zamanda yaşanılmış olan bir dönemin zihniyetinin belirlenmek istenmesidir. Bu durumlarda dönemin şiir, roman, hikaye gibi edebi eserlerden yararlanılabilir. Ayrıca o dönemde kurulan işyerleri, bu işlerle uğraşan insanlar, vakıflar da aydınlatıcı olabilir. Bunların haricinde dönemin hukuki ve ahlaki kuralları da iktisadi zihniyeti belirlemede faydalı olmaktadır. En son mesleklere verilen değerler, toplumda önemsenen ya da küçümsenen mesleklerin belirlenmesi zihniyet tahlillerinde önemli bir yer eder (Köksal, 2007). Ülgener de İslam ülkelerinde ve Osmanlı'daki zihniyet yapılarını ve iktisat zihniyetini açıklamak amacıyla bu yöntemleri uygulamıştır.

“İktisat zihniyeti, zihniyetin iktisadi niteliklerle ilgilenen yönüdür” (Köksal, 2007: 278). Ülgener, iktisat zihniyetini incelerken sadece dışsal etkenleri ele almanın doğru olmayacağını, özellikle toplumların zihniyet yapılarının da incelenmesi gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Ülgener, “bütün bu tavırların arka tarafında kültürün kendine özgü ürettiği tavır ve davranışlar ile insan gerçeği bulunmaktadır” (O. Şimşek, 2007), demektedir. Çünkü iktisat zihniyeti madde dünyasına has bir kavram değildir. İnsanın davranışlarından, kültüründen ve geleneklerinden de etkilenmektedir. Toplumlar sahip oldukları zihniyet yapıları ile girişimcilik, üretim ve sermayenin oluşumuna yön vermektedir. Ayrıca toplumların zihniyet yapıları maddi dünyaya bakış açılarını da etkilemektedir. Her toplumun bu özellikleri benzerlik ve ayrılıkların olmasına rağmen kendine hastır. Toplumda bu algılanış da ekonominin rasyonelleşmesini ya destekler ya da engeller.

Bu yüzden Ülgener, İktisadi zihniyeti açıklamalarını yaparken, toplumda eşyaya ne gözler bakılıyor?, çalışmak insanda nasıl bir düşünce oluşturuyor?, yabancıya toplumda hangi gözle bakılıyor? Gibi sorulara toplumun verdiği cevapların zihniyetin ortaya çıkmasını sağladığını vurgulamaktadır (M. Yılmaz, 2007). Bu sorular cevaplandığı zaman toplumun iktisadi yapıya bakış açısı ortaya çıkacağını savunmaktadır. Ülgener olaylara bu açıdan baktığı düşünülürse, iktisat zihniyetinin temelini sadece dine bağlamadığı görüşünün doğruluğu ortaya çıkmaktadır.

Ülgener, iktisat zihniyeti incelenirken deyimlerden, atasözlerinden, edebiyattan, sanattan bazen de hadis ve ayetlerden faydalanmaktadır. Çünkü toplumun genel yapısı hakkında karar verirken önem verdiği düşüncelerinde irdelenmesi gerekmektedir. Ayrıca deyimler, atasözleri o toplumun gelenekleri hakkında bilgi vermektedir. Ayet ve hadisler ise toplumun üyesi olduğu dinin izin verdiği ve vermediği durumlar hakkında bilgi verdiğinden bu kavramlar zihniyetin analizinde önemli yerlere sahiptirler. Bu yüzden Ülgener, dönemin deyimlerini, sözlerini ve bazen de beyitlerini örnek vererek genel durumun analizini yapmaktadır.

Özellikle Ülgener, kitaplarında durumu açıklamak amacıyla Divan edebiyatından örnekler vermiştir. Zaten Ülgener’in kitaplarına bakıldığında, olayları bu eserlerle örneklendirdiği görülmektedir. Mesela tasavvufun amacından

saptırılarak, kişilerin çıkar elde etmek amacıyla yakınlaştığı bir kurum haline gelmesini Aşık Paşa Zade'nin beyitleriyle göstermektedir:

“Kılur namaz ider niyaz hakka,

Varur beğ kapusuna hem timar umar!” (Ülgener, 1981: 113).

Sınıflar arasında yukarı doğru geçiş sağlayan kişilerle ilgili olarak da Nabi'nin mısralarını kullanmaktadır:

“Mülk durmaz eğer olmazsa rical,

Lazım amma ki ricale emval!” (Ülgener, 1981: 104).

Ayrıca ortaçağ ahlakının en belirgin özelliğini Marifetname'den alıntı yaparak anlatmaktadır:

“Acele kalbi muztarip eder bir bela-i azim ve bar-ı girandır ki sıfat-ı şeytandır!” (Ülgener, 1981: 73).

Ülgener için iktisat zihniyetini belirleyen etkenler arasında sanatın yeri daha farklıdır. Özellikle edebi sanatlar ve sanat tarihi bu açıdan çok önemlidir. Edebiyatta özellikle divan edebiyatının terki-i bend'de denilen yani yönetimi ve toplumsal yapıyı eleştiren nesir tarzındaki yazılar bu konuda önemli bir yer tutar.

Bu nesir örneklerini kullanarak yazdığı kitaplardan bir tanesi de ülkenin iktisadi zihniyet yapısının irdelendiği kitap olan ve 1951 yılında yayınlanan “İktisatî İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri” adlı eserinde iktisat ahlakının tarihi süzgeçte sapma göstererek var ettiği iktisat zihniyetinin boyutlarını anlatmaktadır. (Ülgener, 2006a). Önemli bir eser olmasına rağmen yeterli ilgiyi görmemiş olması düşündürücüdür. Ülkenin gelişmesi ve Avrupa'nın düzeyine gelmesi için yapılan çalışmalar genelde yüzeysel kalmıştır. Ülkenin zihniyet yapıları görmezden gelinmiş, farklı zihniyetler oturtulmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda da beklenen gelişmeler sağlanamamıştır.

Bu kitapta bahsettiği Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk devletinin iktisadi maddesinde var olan “savruk ve adamsendeci tavır” devam etmiştir. Buradan da görülmektedir ki Ülgener'in saptamaları çok doğrudur. Tanzimat döneminde ufak ufak hareketlenmeler yaşansa da daha sonra iktisadi açıdan dışarıdan bilgi alışverişi

ve bunun ülkede uygulanması mümkün olmamıştır (Ülgener, 2006a). Cumhuriyet'in ilanından sonra ülkede devletçilik düşüncesi hakim olmuştur. Daha sonra ise 2. Dünya Savaşının yaşanmasıyla ülkede ekonomik bir çöküntü yaşanmış ve bu yüzden kapitalist bir düzen ortaya çıkamamıştır. Zaten ülkede var olan iktisadi düşünce sistemi de buna müsaade etmemiştir.

Ülkede var olan iktisadi sistemde gelir arttıkça bu duruma paralel olarak tüketimde de artma yaşanmıştır. Gelişmiş ülkelerde gelir arttıkça, tüketim azalmasına rağmen, ülkemizde bu şekilde olmasının sebebinin Ülgener şu şekilde açıklamıştır. İktisadi anlamda milli gelir yükseldikçe, tüketim harcamaları da artacaktır, fakat bu çoğalma diğer alanlardakine oranla daha kısıtlı olacaktır. Yani geliri artan toplumun tüketim standardı üstündeki gelir fazlası tasarruf yoluyla gündelik harcamaların dışına kaymıştır. Bu yüzden tüketim, gelirin altında ve yatay olarak ilerlemektedir. Gelişmiş ülkelerde profil bu şekilde oluşurken, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde profil çok farklıdır. Bu ülkelerde gelir oranı yükseldikçe tüketim oranı azalacağı yerde artmaktadır. Bunun sebebi de gelişmekte olan ülkelerde harcamaların kısılması yüzünden mahrum kalmışlıkların yaşanmasıdır. Gelir seviyesi yükselir yükselmez insanlar dizginledikleri tüketim güdüsünü bırakmaktadır. Bu yüzden bazen gelirden çok tüketim yapılmaktadır. Savaştan çıkan ülkelerde de bu tip olaylar yaşanmaktadır (Ülgener, 2006d). Bu duruma örnek olarak savaşlar sonrasında Türkiye'yi verebiliriz. 1. Dünya Savaşı'nı yaşayan Osmanlı daha sonra ise 2. Dünya savaşının yokluklarını yaşayan Türkiye kendini sınırlandırmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda da savaş sonrası rahatlamayla birlikte, insanlar dizginledikleri harcama isteklerini ortaya çıkarmışlardır. Bu da tüketimin artmasını sağlamıştır.

İktisat zihniyetini etkileyen diğer niteliklerden farklı olan bir etkende insandır. İnsanlar yaptıkları işlerde ya da hareketlerde farkında olmadan kendilerinden iz bırakırlar. Yaptıkları işlerin meşru olduğunu ortaya çıkarmak isterler ve bu meşrulaştırmayı da kendi manevi varlıklarından bir şey katarlar. İnsanların iktisadi faaliyetlerine tesir eden tasavvurların, ideallerin, ahlak düsturlarının tümü iktisadi zihniyeti oluşturur. Bazı insanlar geleneklere bağlı olarak, kendi içine kapalı, derin uyuşuk bir rehavet içinde yer almakta, bazıları ise tersine geleneklerden uzak, hareketli, amacını en iyi şekilde gerçekleştirmek için sürekli çalışmaktadır. (Ülgener, 2006d). Bu insanların iktisadi faaliyetlerinin aynı olması tabii ki beklenemez. Bu

yüzden iktisat ahlakı konusunda araştırma yaparken, insan faktörünün göz ardı edilmesi mümkün değildir. İnsanların sahip oldukları zihniyetleri toplumun şekillenmesini sağlamaktadır.

İnsan faktörünün haricinde prekapitalist dönemde oluşan gelenekçi yapı zihniyeti belirlemede önemlidir. Gelenekçi toplumun özellikleri arasında değişime karşı olması, teknik ilerleme ve mesleki değişime uzak olunması sayılabilir. Geleneksel toplum yapısında iyi ve kötü bazı yönler mevcuttur. Mesela iyi yöne bir örnek verecek olursak, prekapitalist dönemde insanlar yaptıkları mesleğe bağlı bir hayat yaşamaktaydılar. Zorluklarda hemen pes etmeden, çabalıyorlardı. O dönemde el emeği ile bazen senelerce süren eserler ortaya çıkarmışlardı ki bu eşyalar, maddi ve manevi değerlere sahip olmuşlardı. Kötü olan tarafı ise, nüfusun artmasıyla iş sıkıntısının çekilmesi neticesinde meslek grupları kendi içlerine kapanmış ve toplumda hareketsiz bir yapı oluşmasını sağlamışlardı. Zamanla sanayinin gelişmesiyle, uzun zamanda özenerek ve emekle yapılan işin yerini hızlı ve daha az zahmetle gerçekleştiren iş almıştı (Ülgener, 1981). Ortaçağ döneminde yaptığı metaya kişinin bağımlılığı mevcuttu. O, onun özene bezene yaptığı bir eseriye, manevi bir bağlılığı vardı. Daha sonra sanayileşmeyle birlikte üretilen meta makineler sayesinde hızlı ve çok sayıda yapıldığından manevi duygu yerine soyut kavramlara bıraktı.

Ortaçağ döneminde var olan usta- çırak ilişkisi de geleneksel bir yapı içinde yer almaktaydı. Uzun yıllarca usta hünelerini ve kendine has özellikleri çırağına aktarmaktadır. Bunun sonucunda da çırak usta olabilmektedir. Bu durumun yaşanması çok uzun seneler alırdı. Ortaçağ zihniyetinden rasyonalist ekonomi zihniyetine geçerse, durumun ne kadar farklı olduğu göz önüne serilecektir. Rasyonel ekonomik zihniyette, kendi serbest akıl ve ihtiyaçları doğrultusunda bir hareket görülmektedir (Ülgener, 2006d). Ortaçağ döneminde kişi yaptığı işle bütünleşir ve o işi ne kadar sürerse sürsün en iyisini yapmaya çalışır. Ayrıca o dönemde her ustanın kendine has iş yapma stili vardır. O kişi o stilden farklı şekilde işini yapmazdı. Yapılan iş kişiselleştirilmekteydi, iş kişinin imzası mahiyetindeydi. Fakat kapitalist dönemde yapılan bir işin değeri yoktur. Zaten yapılan iş soyuttur. Somut olarak varlığı ortada yoktur. Gözle görülmez elle tutulmaz, önemli olan fiyatıdır.

Bu yüzden, kapitalist öncesi ve kapitalist dönemde kişilerin genel yapısal özelliklerine ayrıntılı olarak bakmak, onların iktisat zihniyetinin anlaşılması konusunda yardımcı olacaktır. Öncelikle Prekapitalist kişiye değinecek olursak, bu dönemde kişi, maddi eşyayı haz ve tüketim aracı, gösteriş ve övünme vasıtası, kendince o kadar benimsemiş ki maddi malın ondan koparılıp alınması mümkün değildir. Ayrıca prekapitalist insan köy ya da küçük kasabada yaşayan “cemaat” toplum yapısının hakim olduğu bir grupta yer almaktadır. İleri dönük rasyonel bir zaman şuuru prekapitalist insanda mevcut değildir. O sadece kısa bir gelecek kavramını önemser, gerisi onun için önemli değildir. Modern çağın insanı ise prekapitalist döneminin insanının tam tersi olarak görünmektedir. Maddi eşyaya içten bir soğukluk taşır. Ama alım satım gücü olan maddeye bir yakınlık hisseder. Eşya format yönünden önemini yitirmiş sadece soyut rakamlardan oluşmaktadır. Bu soyut kavram ve sınırsızlık sadece meta için değil çevre içinde geçerli hale gelmiştir. Türlü sözleşmelerle çepeçevre kuşatılmış soğuk ve soyut bir ilişki yakınlığı mevcuttur. Zaman ölçüsünde ise modern insan yaşadığı anı dolu dolu geçirmeye çalışır. Ayrıca planlayabildiği kadar uzak geleceğini planlar ve düzenler. İleriye dönük yatırım düşüncesiyle bugünden yarınını planlar. Yukarıdaki prekapitalist ve modern insanın maddi, çevre ve zaman boyutları hakkındaki davranışlarını ortaya çıkardıktan sonra, diyebiliriz ki iktisat ahlakı, hangi zamana ve çevreye ait olursa olsun, ihtiyaç tatmini yolunda maddi, çevre ve zaman ilişkisi ile içten doğru bir hesaplaşmanın ifadesidir (Ülgener, 2006a). Kişiler, ait oldukları toplumların değer yargıları ile yoğurulurlar. Farklı zamanda ve farklı çevrede aynı toplumun yapılarında değişiklik görülür. Kişilerde, buna göre şekillenirler. Yukarıda da görüldüğü gibi farklı dönemlerde yaşayan insanların iktisat zihniyetleri de yaşadıkları döneme göre değişiklik göstermektedir. Bu sayılan özelliklerin içerdiği durumları tekrar tekrar sıralamak yerine Ülgener, hepsine birden “dünya” demektedir.

Ülgener, ortaçağ insanının her türlü kazanç düşüncesinden uzak olduğu düşüncesinin yanlış olduğunu söylemektedir. Fakat kapitalist dönemdeki kazanç düşüncesinden farklı bir özelliğe sahip olduğunu da eklemektedir. Kapitalist dönemde kar etmek güdüsü yerine durup dinlenmek bilmeyen bir çalışma ihtiyacı vardır. Asıl önemli olan kapitalist dönemde budur. İhtiyaçları gidermek ve kar etmek

amacıyla yapılan çalışma ile kapitalist sistemin gereği olan durmadan çalışma isteği arasındaki zihniyet farklılıkları mevcuttur. İlki durağan, sabit bir zihniyet yapısına sahipken diğeri atılğan- dinamik bir zihniyete sahiptir. Eğer ortaçağın esnaf yapısı ile kapitalist dönemin müteşebbis yapısına bakılırsa bu zihniyet farklılıkları görülebilir. İlki kendi içine çekilmiş, zaman ve mekandan kendini tecrit etmiş, ayrıca kendini dış dünyadan soyutlamışken, diğesinde ise hayatını sadece çalışmaya adanmış bir insan yapısı mevcuttur (Ülgener, 2006d). Ortaçağda yaşayan insanın iktisadi zihniyet yapısı, yaşamak için çalışmak amacına yöneliktir. İhtiyacı kadar çalışan ortaçağ insanı fazlası için çalışmayı bile ayıp olarak görmüştür. Fakat kapitalist dönemin insanı sürekli çalışma isteği ile doludur. Amacı çalışmaktır ve sadece çalışmak için yaşar.

Kapitalist dönemde yaşayan modern insan sermayesini geleceğini düşünerek biriktirme yoluna gider, hiçbir şey garanti olmadığından dolayı sürekli çalışmak ve hesap yapmak zorundadır. Ama gelenekselci yapıya sahip insan ise, kendini mutlak bir gücün ellerine bırakmıştır. Zor duruma düştüğünde ona mutlak (süprem) güç tarafından yardım geleceğine inanır. O yüzden rahattır ve planlama ya da hesaplama ihtiyacı hissetmez. Mesela köyde tarlalarda çalışarak geçimini sağlayan ve gizli işsiz olan gruptaki kişiler, ümidini tarla sahibine ya da mutlak gücün hikmetine bırakır. Tarlada fazla verim olursa onun da karnı doyacaktır. Tarla sahibi içinde aynı şey geçerlidir. O da kendini mutlak gücün kollarına bırakmıştır. Bu mutlak gücü sadece aşkın bir varlık olarak düşünmemek gerekir, bazen devlette mutlak güç olabilir. Mesela devlet zor anında çiftçiye kredi kullanır ya da afetlerde karşılıksız yardımda bulunur. Kişi bunu bildiğinden daha rahat davranır, önlemini almaz. Geleneksel yapının bir diğeri özelliği de kişi yaptığı işin doğrultusunda değil de kişisel olarak önem arz eder. Mesela tarlada çalışan işçi, orada düzgün ve güzel çalıştığı için değil de o kişi olduğu için çalışır. Burada daha çok kişisel özellikler önemlidir. Malın kendisi rengi, sertliği, hoşluğu ile mevcuttur. Fakat modern insan için meta soyut bir kavramdır. Onun rengi, kokusu yoktur. Sadece kağıt üstünde vardır. Aynı şekilde çalışanın kim olduğu önemli değildir. Önemli olan işini ne şekilde ve verimde yapıldığıdır. Bu anlamda gelenekçi ve modern insanın eşyaya bakışı çok farklıdır (Ülgener, 2006b). Ülgener, burada özeleştiri yapmakta ve

toplumumuz için malın soyut kavrama dönüştürmenin biraz sıkıntılı olduğunu söylemektedir.

Ülgener, kapitalist öncesi döneminde aslında dünya nimetleriyle ilgilendiğine dikkat çekmektedir. Fakat durum kapitalist dönemdekinden biraz farklıdır. Bu etkilenmeye rağmen, kazanma ve zenginleşme gayreti kapitalist düzenden farklı olduğu için anlamlı değildir. Ayrıca ülkemizde sermayenin değerlendirilmesi kapitalist düzenden farklı bir durumdadır. Kapitalist düzende sermaye ekonomik olarak yatırım yapılarak değerlendirilirken, ülkemizde eskiden toprak altına gömme, günümüzde ise yastık altında saklama şeklinde değerlendirilmektedir (Ülgener, 2006b).

Kapitalist ve prekapitalist dönem arasındaki bir diğer farkta sermayenin hareketidir. Gelenekçi toplumlarda sermaye belli bir yerde kalmayarak, bir işten ötekine atlamaktadır. Kapitalist düzende sermaye belli bir işte başladıktan sonra fazla değişim yaşamaz, fakat prekapitalist dönemdeki ülkelerde sermayenin birinden öbürüne atlamasıyla oluşan hareketlenme ekonomik durumu olumsuz etkilemektedir. Bunun haricinde kapitalist düzenin oturmadığı toplumlarda sermaye farklı yerlere aktararak kısa zamanda çok kar etme amacı güdülmektedir. Bu durumun güvensiz ortam ortaya çıkardığı bir gerçektir. Sermayenin yatırıldığı yerin uzun zaman tutulmayacağı ve en kısa zamanda oradan çekilerek başka yatırımlara yönlendirileceği bir gerçektir. Bu da diğer yatırımcılar için güvensizlik arz eder. Kapitalizmin geliştiği ülkelerde ise yatırım yapıldığı alanlarda normal bir ilerleme modeli görüldüğü için sermayenin yer değiştirmesi de pek bir şey ifade etmez (Ülgener, 2006b). Gelenekçi toplumlarda belli standartların var olmayışı, güvensiz bir ortamın ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Kişilerin kısa yoldan zengin olma düşüncesi sermayeyi değişik yatırımlara yönlendirilmiştir. Bu durumda ayrıca piyasaların durumunu da etkilemekte ve yatırım yapacak olan kişilerin sermayelerini riske atmaktansa yastık altına yönelmesine sebep olmaktadır.

Gelenekçi toplumların bir diğer özelliği ise, az para kazanan kişinin daha çok paralar kazanmak için farklı coğrafi alanlarda başka işler araması, diğer modern toplumlara oranla daha sık rastlanmaktadır. Kişi, kazandığı parayla yetinmeyip, daha iyi işler aramaktadır. Bu yüzden bu bölgelerde göçlere fazlaca rastlanır. Bu da belli

bölgelerde yığılmaya ve o bölgelerde daha fazla işsizliğe sebep olmaktadır. Asıl önemli olan konu bu kuvvetin disiplinli bir şekilde çalışma hayatına sokulamamış olması ve kuvvetin savruk, dağınık bir şekilde ortada kalmasıdır. Batı bu savruk ve disiplinsiz kuvveti, göçe başlamadan önce belli alanlarda istihdam ederek, işe yarar ve kontrollü bir sisteme sokmuştur (Ülgener, 2006b).

Peki prekapitalist toplumların değişmesi ve modern toplumların seviyesine yükselmeleri için ne yapmak gerekmektedir? Ülgener'e göre var olan kıymet anlayışının değişmesi gerekmektedir. Onun içinde kişisel bir gücün simgesi olarak görünen paranın piyasa ekonomisine eklenerek, kuytu- köşede beklemesine son vermek gerekmektedir. Ayrıca kazancı herkesin görmesi için harcamaya ya da gereksiz yatırımlara yönlendirmektense, profesyonel yöneticiler gibi analizler yapılarak verimli işlere sermayeyi kanalize etmek ve sonuncu olarak da bu faaliyetleri belli bir plan, program ve hesap- kitapla yapmak gerekmektedir (Ülgener, 2006b). Ülgener, bu durumların gerçekleşmesinde bazı sorunlar yaşanacağını söylemektedir. Fakat ülkemizin bu konuda belli aşamalar kaydettiğini de dikkat çekmektedir. Fakat ülkemizde piyasa ekonomisine olan güvensizliğin, kuytu köşelerde yatırım amaçlı bulundurulmuş sermayenin tam olarak dışa açılımını sağlayamamıştır. Ayrıca piyasalara olan güvensizlik ve paranın kıymetinde olan alçalmalar ekonomiye katılacak olan sermayenin geri çekilmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte işlerin şahsi ilişkilerle çözülebileceği düşüncesinin varlığı ileri yönelik plan, program yapmayı engellemekte ve kişinin sadece bugünü düşünerek ona göre işlerini yürütmesini sağlamaktadır. Bu durumlar ülkemizde var olan, Ülgener'in fikirlerinin uygulanmasını engelleyen unsurlardır.

Ülgener, var olan bu sorunları göz ardı etmemektedir. Bu sorunların çözümünde asıl halkın bilinçlenmesi gerektiğini düşünür. Yukarıdan zorlama ile hiçbir gelişmenin sağlanamayacağını üstünü vurgulamaktadır. İktisadi gelişme gerçekten uygulanacaksa halkın bunu öğrenmesi, sonuçlarını görebilmesi ve desteklemesi gerekmektedir. Başka türlü sorunun çözüme ulaşması söz konusu değildir.

Dünya ile hesaplaşmaları doğrultusunda dinlerin hepsini aynı şekilde değerlendiremeyiz. İnsanı yaşadığı çevreden bağımsız bir varlık gibi gören dinleri bu

değerlendirmeden çıkartabiliriz. Sadece kuruluş dönemlerinde de olsa büyük dinlerin dünya ile ilişki halinde olduğu görülebilir. Dünya ile hesaplaşma dünyanın dışında olmakla değil, hem dünyanın hem de ahiretin eşit olarak kabul edildiğinde gerçekleşebilir. (Ülgener, 2006a). Dünyanın ne çok içinde ne de çok dışında olması değil de her zaman denge dahilinde yer alması gereklidir. Ülgener, imanlı bir müslümanın Allah'a yakarırken hem bu dünyasının, hem de öbür dünyasının yer alması gerektiğini söylemektedir. Yalnız bunun haricinde uçlarda vardır. Mesela, kişi her türlü işi Allah'ın mutlak gücüne bırakmıştır. Teslimiyetle, kendi iç dünyasına çekilir ve orada sadece ibadet eder. Diğer uç ise, dünyanın her türlü kusurlarına karşı göğüs gererek, Allah'ın hikmetini kazanacağını düşünür. Her iki tip Weber'e göre, sivri uçlardaki iki insana götürür. Biri Uzakdoğu'nun vecd ve huzur yanı ile içe dönük ve münzevi bir insan, diğeri ise, batının disiplinli iş ve vazife adamıdır. İlk durumu kabullenmiş insana göre Allah'a ulaşma, fiili harekette değil, insanın huzur ve güvenden geçer.

Diğer durumda ise, dünya kötülükleri, hırs ve ihtirası barındıran bir düşmandır. Kişi bu dünyayla savaşıp başarılı olursa Allah'ın rızasını da kazanacağını düşünür. Fakat bu iki zıt kutbun ortak olarak gördüğü bir durum vardır. Bu iki insan profili de dünyaya karşıdır. Fakat mistik ve riyazetçi karşı oluş birbirinden farklıdır. İlki huzur ve selameti hareketsiz kalarak ve dünyayı dışlayarak bulmaya çalışırken, diğeri ise kurtuluşu dünyaya karşı yapılacak bir savaşta görmektedir (Ülgener, 2006a). Ülgener ise, bu iki zıt kutbun birlikte var olamayacağını savunmaktadır. Çünkü biri kendi iç dünyası içinde huzur ararken diğeri, maddeci bir yapı içinde, soğuk, duygusuz bir durumdadır. Asıl olması gerekenin ise, Ülgener, hem dünya hem de ahiret hayatının dengeli bir şekilde ortaya atılmasıyla olacağını savunmaktadır.

Ülgener, yaşadığı dönemdeki zihniyet yapısının ne olduğu ve yukarıda da bahsettiğimiz geçmiş zamanlardaki zihniyet yapısından farkının ne oldu üzerinde de durmuştur. Zihniyet, değiştirilmesi zor olan kavramlardan biridir. Şu anda sahip olunan zihniyet yapımız ne eskisine ne de modern toplumların zihniyet yapısına benzemektedir. Kültürel değişimlerin yaşanmasıyla, zihniyetin bu renklerden etkilenecek, yeni bir formata bürünmesi söz konusudur.

2.2. ÜLGENER VE İKTİSAT AHLAKI

Ülgener, iktisat ahlakı ile uyulması gereken ya da umulan kurallar ve hareketleri kastetmektedir. (Kestane, 1998). İktisat ahlakı, hukuk ve kaidelerle çevrelenmiş dış hükümler olmadığı gibi din adamlarının söylediği dini kurallar çerçevesinde de değil, asıl gündelik hayatta olması gereken pratik değer ve tercihlerin tümüne denmektedir.

Ülgener'e göre iktisat ahlakı; "gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine normatif yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütündür" (Ülgener, 2006a: 19). Weber'de kişinin dini dogma ve teori yanı değil de söz ve hareketlerinin biçiminden etkilendiğini söylemektedir. Yani iktisat ahlakı, insanın yaşam biçiminden, değerlerinden direkt olarak etkilenmektedir. İnsan hayatında yer alan her şey iktisat ahlakını da etkiler. Bu yüzden bir toplumda iktisat ahlakının şekillenmesinde din çok önemli bir yere sahiptir.

Ülgener, iktisat ahlakına dinin etkisi üzerinde dururken, çelişik unsurların var olduğunu söylemektedir. Bu durumu Ülgener'in kendi sözleri ile iletmemiz daha uygun olacaktır.

Bir yanda, dünya malının insanı Tanrı katında saptırma tehlikesi ve ona karşı zühd ve riyazed! Diğer yanda, hayatı velev en mütevazî çizgide sürdürmenin vazgeçilemez aracı olarak mal, mülk edinme ve o yüzden de yine vazgeçilmez olarak dünya malı ile ilgi ve ilişki; iktisat ahlakı, din açısından, iki unsurun kah birine kah öbürüne ağırlık vermek suretiyle aralarını bulma yolunda harcanan gayretlerin bütünü olarak anlaşılabilir. İki kutup arasında gidip gelmeler, kültür ve zihniyet tarihinin bir anlamda kader çizgisini tayin edecektir (Ülgener, 2006a: 20).

Ülgener, iktisat ahlakının iki zıt kutbu içinde barındırdığını biri olmadan diğerinin kendi başına bir anlam ifade etmeyeceğini söylemektedir. Bu iki farklı unsur birbirilerini dengelemektedir.

Ayrıca iktisat ahlakı sadece tabanın veya tavanın değil geniş bir gruba, toplumun çoğunluğunun değer yargılarını hedef almıştır. Bu yüzden mesajın iletileceği grubun geniş toplum olması gerektiği açıktır. Eğer iktisat ahlakı sadece tabana veya sadece tavana hitap ederse, yeterince sesini duyuramaz ve amacında başarılı olamaz.

Bir dinin ekonomik hayat üstündeki etkilerini görebilmek için iktisat ahlakına bakmak gerekmektedir. İktisat ahlakı dinin istediği ve insanlara bu düşünce tarzlarını kabul ettirdiği davranış biçimlerinin tümüdür (Yavuz, 2002).

İktisat ahlakının çözümlenmelerinden sadece biri dindir. Zaten din de coğrafi, politik, sosyal ve milli sınırlar içinde ekonomik ve politik faktörlerden doğrudan etkilenmiştir. Weber ise, iktisadi ahlakın oluşturmada sosyal tabakanın da önemli olduğunu vurgulamıştır. Weber'e göre, hemen hemen her dinde, toplumun yaşama şeklini ve iktisat ahlakını belirleyen tabakalar olduğunu söylemiştir. Mesela, Yahudiler sürüldükleri yeni yerleşim bölgelerinde daha çok orta sınıftan kurulu parya halkının din ve ahlak anlayışı oluşturmuşlardır. Aynı şekilde Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde gezginci esnaf ve zanaatkar dindarlık vardı. İslam'da savaşçılık ve arkasından ise tasavvufla beraber tekke ve tarikat mensubu küçük esnafın ya da burjuvanın yaydığı ve yaşattığı inançlar, bu dinlerin iktisat ahlakını oluşturmuştur. (Ülgener, 2006a). Tabi ki dinleri temsil eden sosyal tabakalarda bir değişim içindedir. Toplumlar değişip, farklılaştıkça zamanla değerlerde değişime uğrayacak ve sosyal tabakaları da değişime zorlayacaktır.

Ülgener, iktisat ahlakının dayandığı ilke ve prensipleri dinden ya da dini anlayıştan aldığını söylemektedir. Ülgener'e göre iktisat ahlakına bu açıdan bakıldığında dünyevi ilişkiler açısından kulluk görevi ve yükümlülüğünde olan kişiyi belli bir tavır almaya çağıran güdü ve motiflerin tamamıdır (Yavuz, 2002). İktisat ahlakı olanı değil olması gerekeni işaret eder. İktisat ahlakı sadece bir kişinin ya da dağınık bir toplumun değil büyük toplumların değer yargılarını içerir.

İktisat ahlakı, Ülgener'e göre hukuk ve şeri hükümler doğrultusunda kesin değişmez kurallar olmadığı gibi, din düşünürlerinin kararlarına bırakılmış hükümlerde değildir. Ülgener, iktisat ahlakının “ insanın gündelik yaşayışında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler” (Ülgener, 2006a: 21) toplamı olduğunu söylemektedir. Burada ayrıca Ülgener, faiz yasağı ve zekatı örnek vermiştir. Faiz yasağı ve zekat iktisadi mali bir konu olarak algılansa bile insanın değer yargılarına ve tercihlerine göre değil de şeriata ve hukuka göre belirlenen, kesin hükümleri olan kavramlardır. Tıpkı bir ay boyunca oruç tutulmasının zorunlu olması ve herkesin kendini bunu sorgusuz sualsiz yapmak zorunda hissetmesi gibi.

“İktisadi faaliyet, ihtiyaç tatmini konusunda insanla madde, çevre ve zaman arasındaki çok yönlü ilişkilerin toplamıdır.” (Ülgener, 2006a: 29). Öncelikle, maddi kaynak ile bir bağlantı kurulmaktadır. Daha sonra o bağlantı ile birlikte dışarıya

açılım ve en sonunda da kıt kaynakların bugüne ve yarına bölüştürme noktasıdır. İktisat faaliyet bu haliyle insanları a). Tatmin araçlarına yani insanla madde arasında ilişki kurmakla başlar. Madde karşısında subjektif görüşlere sahip bir insan ortaya çıkmıştır, b). Çevre, iktisadi faaliyet kişiyi, en yakınında en uzağın kadar başkaları ile ilişki kurmaya götüren fiil ve hareketlerdir. c).yakın ve uzak geleceğe iten hareketlerdir. İktisadi faaliyet, kısıtlı kaynaklarını, bugünkü ve gelecekteki ihtiyaçlara bölüştürme demek olduğuna göre değişik derecelerde gelecek kaygısını yanında taşımaktadır (Ülgener, 2006a).

İktisat ahlakının farklı bir boyutu ise, din eğer toplumun büyük bir kısmının anlayamayacağı seviyede tutulmuşsa resmi dinin altında ikinci bir kütleye bağlı olarak basit imajlardan kurulu bir inanç sistemi ortaya çıkar. Bir kısmı zirvede dar bir elit çevreye, bir kısmı ise tavan kısma yayılmış inanç yığınları olarak ortaya çıkar. Dini ritüellerin tavan ve taban arasındaki ilişki bazen aslına yakın, bazen de tanınmayacak şekilde değişerek diğer gruba inancın sızması olabileceği gibi, iki kitlenin de bildiğinden şaşmaması alışverişi engellemektedir. Üstteki elit grubun sürdürdüğü bu inanç ve davranışlar karşısında tabanın din anlayışı ve kendisinden talep edilebilecek uygulama dozu farklı olacaktır. Din, tabana kaldıramayacağı ağırlıkta yük yüklemeyi ve inançlarda kabul edilebilir düzeyde olursa ikilik göze batar bir hal almaz. İslam kuruluş aşamasında asgari ölçüde şartlar ortaya koyduğu için tavan ve taban arasında bölümlenme yaşanmamıştır. Buna İslam izin vermemiştir. Fakat İslam dini zamanla tasavvufi yapıya kaydıkça taban ve tavan arasında derinlemesine bir ayrım ortaya çıkmaya başlamıştır. Üstte halkın anlayıp, sindirici, yapıdan uzak bir mistik hava ortaya çıkmış, tabanda ise, basit imaj ve tasvirlerle örülmüş kitle inançları ortaya çıkmıştır. Ülgener, taban ve zirvenin arasında boşluğun doldurulamayacağı bir uçurumun ortaya çıktığını söylemektedir ve şu yorumu yapmaktadır;

Zirveye tırmanabilenler, neredeyse sihirli çekim merkezi halini almışlardır. Veli (ermiş) olarak kendine tam bir teslimiyet bağlanılacak ve yerine göre dünya ve ahiret mamurluğu gerekiyorsa bedeli ödenerek kendisinden satın alınacak bir üstün kuvvet! Tıpkı toprak ağası karşısında köylü gibi burada da din feodalitesi karşısında haraca bağlanmış bir tabanla karşı karşıyayız. “Elit” tabaka, yüksek düzeydeki misyonunu alttan gelen bu kaynakların güvenliği içinde sürdürmüş olacaktır (Ülgener, 2006a: 42).

Riyazete dayalı dinlerde zirvenin tutumu biraz daha değişiktir. Dünyadan kaçışın yerini dışa dış savunma, mücadele etmeye bırakmıştır. Fakat riyazetin her çeşidinde aynı durum görülmemiştir. Durum birinde farklı diğerinde daha farklıdır. Mesela Katolik inancında dar ve kapalı hücre içerisinde düşünceleri diğerlerine aktarılması engellenmiş bir dindir. Birbirine kapılarını sıkıca kapamış, zirve ve taban arasındaki ilişki katı bir şekilde devam etmekte olan Katolik inancı yüzünden, Latin ülkelerinde riyazetin tabana yayılması mümkün olamamıştır (Ülgener, 2006a). Katolik inancı taban ve tavan arasındaki iletişimi ya da inanç alışverişini sağlayacak bir yapıda değildir. Tam tersi zirve ve taban arasındaki ilişkiyi tamamen yok etmektedir. Her dinde taban ve tavan arasındaki ilişki farklıdır.

2.3. İKTİSAT ZİHNİYETİ VE İKTİSAT AHLAKI ARASINDAKİ FARKLAR

Ülgener, iktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı arasındaki farkları şu şekilde açıklamaktadır. “İktisat zihniyeti, fiil ve hareketimizin iç ve öz malı olarak dokusu dışında değil içindedir, iktisat ahlakı ise, belli bir hareket kuralının takipçisi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısındadır.” (Ülgener, 2006b: 17). Burada da görüldüğü gibi zihniyet iç içelik, birleşmişlik varken, iktisat ahlakında bir farklılık, çekişme mevcuttur.

Ülgener’in İktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti arasında belirlediği farklılığı şu şekilde de ifade edilebilir. “İktisat ahlakı, toplumda uyulması istenen normların ve davranış kurallarının tamamı veya toplam ifadesi iken iktisat zihniyeti de, bireyin gerçek davranışında sürdürmüş olduğu değer ve inançların bütünüdür” (O. Şimşek, 2007: 209). İktisat zihniyeti insanın içinde var olan değerlerinden ziyade bireyin iç dünyasındaki değerlerin dışa yansması olarak ele alınmalıdır.

Ülgener, “İktisati İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri” adlı kitabında özellikle “İktisat ahlakı” ve “İktisat zihniyeti”nin iki farklı kavram olduğu üstünde durmuştur. Ülgener iktisat ahlakının, “uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi”, iktisat zihniyetinin ise, “gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı” olduğuna değinmektedir. Ülgener, bu iki kavram üzerinde özellikle durmuş ve farklılıklarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu kitabında Ülgener “ortaçağ” dan bahsetmekte ve öncelikle de bu kavramı

açıklamaktadır. Dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kaymasıyla birlikte, bu bölgede ticari açıdan önemli olan yerlerin önemini yitirmesiyle, bu ticari hareketlenme yerini durulmaya ve yavaşlamaya bırakmıştı. Bu durumu engellemek için Osmanlı padişahları çaba göstermiş ama başarılı olamamıştır. Daha sonra Akdeniz'deki ticareti canlandırma girişimleri de sonuçsuz kalmıştır. Bundan sonra Osmanlı'da hareketli olan ticaret yavaşlamış ve duraklama dönemine girmiştir. Bunu da Ülgener "çözülme devri" olarak isimlendirir (Ülgener, 1981). Çözülme devrinde esnaflaşma olmuş, ticaretle uğraşanların sayısı azalmış ve kendi içine kapanma başlamıştır.

3. ÜLGENER'E GÖRE MARX VE MARKSİZM

Marksizm, kapitalizm öncesi ortaya çıkmıştır. Marksizm, alt ve üst tabaka arasındaki ilişkiyi inceler ve alt tabakanın üst tabakanın gücü ve kuvvetinden dolayı ezildiğini iddia eder. Sonuçta ise alt sınıfta yaşayan kişiler, üst sınıflar tarafından kullanıldıklarını fark edecek ve isyan ederek, bir ayaklanma çıkaracaklar ve bu ayaklanma sonucu sınıfsız bir toplum ortaya çıkacağını savunmaktadır. Marx, üst sınıfın, alt sınıfı kendi denetimi altında ideolojiler yoluyla tuttuğunu söylemekteydi.

Marx'a borçlu olduğumuz ideoloji terimi, farklı zamanlarda, farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bazen fikir anlamında kullanıldığı gibi bazen de bilgiç, ukala anlamında kullanılmıştır. "İdeoloji terimi, Marx'la kişisel bir kafa veya zihin işi olmaktan çok sosyal bir oluşum çizgisine oturtulmuştur" (Ülgener, 2006b: 141). Marx'ın Ülgener'e göre Marksizm daha sonra kiminle ya da hangi tarafla uğraşmak isterse karşı tarafı ideolojik olmakla suçlamıştır.

Kişi ne kadar tarafsız, dürüst görünmeye çalışırsa çalışsın belli bir sınıf çıkarısıyla şartlandırılmıştır. Kısaca savundukları yalandır, yani ideolojiktir. Marksizm'e göre bu yalanın başını çekende burjuva iktisatçısıdır. İnsanın çalışarak oluşturduğu emeğinden uzaklaştırarak alınır- satılır bir meta haline getirilmesini kapitalist dünyada burjuva iktisadı tarafından gerçekleştirilmektedir. Burjuvazi emeğin alınır- satılır hale gelmesini kendine amaç edinmiştir. İş gücü sonucunda oluşan metanın alınır- satılır olmasını geçici olarak görmeyip, onu sürekli bu forma oturtmaya çalışan ideolojidir (Ülgener, 2006b). Marksizme göre ideoloji,

kapitalizmin gelişmesi ve toplumda benimsenmesi için yapılan her türlü işlemdir. Bunu da en çok kullanan burjuvadır.

Ülgener'e göre Marx ve Marksizm'in ideoloji tanımı "Maddi altyapının kendine has sınıf ve mülkiyet düzeni ile beraber üstyapı kurumlarına yansması; ve öylece gerçekleri eğip büküp temelde üretim aracı sahiplerinin çıkarları doğrultusunda saptırılmış olarak yansıtan fikir ve ifade biçimlerinin oluşumu" dur (Ülgener, 2006b: 144). Marksizm, üstyapının, aslında gerçek olmamasına rağmen altyapının çıkarına çalışıyormuş gibi görünen bir ideolojiye sahip olduğunu iddia etmektedir. Üstyapı kendi çıkarı için gerçekleri saklamakta ve altyapıyı bu doğrultuda yönlendirmektedir. Üstyapı, altyapıya kendi emeği ile ortaya çıkardığı metanın kendine ait olduğu ve yine kendi çıkarı için üretimi fazlaca yapması gerektiği ideolojisini işler. Bu sayede altyapı üretimi arttırmakta ve üstyapıda bu sayede para kazanmaktadır. "İdeoloji, kısaca, daima "batıl"ın izinde ve hizmetinde, fakat yine de devamlı hak ve hakikat suretinde olan düşünce ve deyimler demek! Şair daha güzelini söylemiş olmalı: 'batıl her zaman batıl; fakat gel gör ki kendini hep de hak suretinde gösterir.'" (Ülgener, 2006b: 145).

Marksist görüşe göre baktığımız zaman ideolojiyi kullanan sınıf iktidar ve güç sahibi olup bunu kaybetmek istemeyen sınıftır. Bu kişiler durumlarının eskisi kadar iyi olmadığı güç ve kuvveti yitirecek duruma geldiklerini fark ettiklerinde ideolojiye daha fazla sarılırlar. Buradan çıkarabileceğimiz sonuç, ideolojiyi kaybedecek bir şeyi olmayan insanlar kullanmaktadır. İdeoloji aldatma ve oyalama aracı olarak kullanılmaktadır ve hakim sınıfın çıkarları doğrultusunda yönlendirdiği bir durumdur. Bu açıdan bakıldığında Marksizm, sınıf statülerden uzak bir kavram olduğundan ideolojinin Marksizm'de yer alması mümkün değildir. Ülgener, Marksizm'i bu konuda eleştirmekte ve bu düşüncenin tek taraflı olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bu ideolojiyi ortaya atanların aslında üst sınıftan çok "aydınların" eseri olduğunu söylemektedir. Aydınlar, her iki taraftan farklı görüşleri savunarak farklı ideolojik tavırlar takınır. Bir taraf temkinli hareket ederken, diğer taraf daha radikaldir. Radikal taraf içi boş fakat slogan halini alan cümleler ve kelimeler kullanarak insanları etkilemeye çalışır (Ülgener, 2006b). İdeolojilerde de sloganların çok kullandığı bilinmektedir.

İdeoloji kavramı zamanla değişime uğramış Marx ve Marksçıların savunduğu sınıf çıkarı uğruna söylenen yalan veya aldatma olarak görülme düşüncesi yok olmuştur. Önemli olan nokta fikrin toplum tabanında nasıl olursa olsun “somut-objektif bir gerçeğe dayalı bir biçim kazanmasıdır” (Ülgener, 2006b: 152). Tabanın sınıfla ilişkisi olup olmadığı ise ikinci plana itilmiştir.

Ülgener, Marx’ın ciddi düşünceler ürettiğini ve savunduğunu söylemektedir. Fakat Ülgener Marksist düşüncüyü savunan, kapitalist düşmanı aydınlara cephe almıştır. Kapitalizme karşı taraflı hareket ettiklerini söylemektedir. Mesela Marksistler, kapitalistleri ideolojileri kullanmakla suçlarken kendilerinin hiçbir ideolojiyi kullanmadıklarını söylemelerine karşı çıkmaktadır. Ülgener, kapitalizmin eleştiriyeye açık olduğu ve eleştirilmesinin de gerektiğini fakat kişinin kendisini de aynı şekilde eleştirmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu yüzden özellikle bu şekilde düşünen Türk Marksist aydınlara karşı çıkmaktadır.

Marksizm’de devrim gerçekleştireceği düşüncesi hakimken karşıt görüşlerin ortaya çıkıp, onu pasif duruma düşürmesi, Marksistleri, bu karşıt görüşler içinde önemli bir yere sahip olan kapitalizme karşı tavır almaya yönlendirmiştir.

Ülgener, Marx’ın aslında sanıldığı gibi maddi teknik kalıplarla oyalanmadığını savunmaktadır. Bu maddeci etki devam etmesine rağmen Marx, kapitalizmin sosyalizme dönüşeceğini ispatlamaya çalışırken de insan modelinden hareket etmiştir. Son sözü söyleyecek olan yine insandır. (Ertüzün, 1987).

Marx’ın iktisat teorisini bakış açısı, insanın çalışma gücü ile alınır satılır mala yabancılaştığı bir dünya ki buna kapitalist üretim tarzı denmektedir ve burjuva ideolojisi olarak bilinir. Klasik okul Marx’a göre bilimselliği bırakıp, sınıf çatışmasında taraf tutmaya başladıkça, hoş görünün yerini kin ve nefret alacaktır. Kin ve nefret o gün ki Marksist karakterini göstermektedir. Bu dönemlerde birkaç karşıt düşünce akımı ortaya çıkmış ve Marksizm’in ilerlemesini engellemiştir. Marksizmin gelişimini asıl baltalayan “marjinalizm” dir. Yani marjinal fayda kavramı etrafında dolanan sübjektivist okulun adıdır. İktisadi düşünceye köklü değişiklikler getirmiştir. Marjinalizm, dünya görüşü ve bakış açısı yönüyle Marksizm’in karşısında yer alır (Ülgener, 2006b).

Marjinalizm üreticinin tüketici tarafına kaydığı ve tüketici tipinin ağır bastığı bir tüketici tipi olarak karşımıza çıkmasına rağmen aslında görüldüğü gibi değildir. Tüketicinin arkasında kapitalist iş adamları bulunmaktadır. Kılı kırk yaran hesapları, kapitalist düzeninin hesapları ayrıntılı olarak tutmasından başka bir şey değildir. Marjinalizm’de çizilen sınırlar, Max Weber’in modeline tıpa tıp uymaktadır. Gelenekçilik geride kalmıştır. Ayrıntılı hesap ve rasyonalizm modern dünyada kendine yer etmiştir. Marx’a göre yabancılaşmış bir medeniyet ortaya çıkmıştır. Marx ve Weber’de asıl bu konunun üzerinde durmaktadırlar. Zaten Marjinalizm diğerleriyle aynı taban üstünde durmaktadır (Ülgener, 2006b). Kapitalizm ile marjinalizm birbirini içeriyor gibi görünse de birbirlerinden farklıdır. Marksistler, Marjinalizmi, kapitalizmin savunucusu olarak görmektedir ve kapitalizmi marjinalizmin düşünce tarzı ile suçlamaktadırlar.

Ülgener, Marksist düşünceyi ciddi şekilde eleştirirken, Marx’ın düşüncelerinin zamanla Marksist düşünürler tarafından farklı yönlere çekildiğini söylemektedir. Ülgener’e göre özellikle ortaçağ dönemini çok güzel açıklayan İbn Haldun ile Marx’ın düşünce tarzı birbirine benzemektedir.

Ülgener, İbn Haldun’un buhranlarla ilgili yaptığı açıklamaları dile getirirken, İbn Haldun’un tüketime dayalı ve feodal ruhlu rant kapitalizminin, Marx’ın madde bolluğunun ve üretim taşkınlığının sonucunda burjuva kapitalizmin ortaya çıkacağını savunur. Çözülmenin sonucuyla birlikte iktisadi dengesizliğin artması ve sonunda da sefaletin fazlaşmasıyla Marx, yığın halinde sefalet, İbn Haldun ise yığınla ölüm ve açlıkların yaşanacağını savunmuşlardır (Ülgener, 2006c). İbn Haldun ve Marx’ın düşüncelerinin gidişatı birbirine benzemektedir. Fakat İbn Haldun’un düşünceleri Doğuda aynı şekilde görülmesine rağmen batıdaki gelişme çok farklı şekilde yaşanmıştır.

4. ÜLGENER VE WERNER SOMBART

Ülgener, Sombart’ın iktisat zihniyeti konusunda araştırmalarından etkilenmiş ve kendi ifadesine göre de bu konudaki çalışmalarına bu şekilde başlamıştır. Fakat Ülgener, Sombart’ı zihniyet konusundaki araştırmalarında iktisat ahlakını görmezden gelmesini eleştirmektedir. Ülgener’e göre Sombart’ın iktisat zihniyeti, iktisadi faaliyetleri belirleyen her türlü fikri ve manevi faktörler, subjektif değer anlayışıdır.

Sombart, iktisat zihniyetini oluşturan yapılardan birisinin de biyolojik unsurlar olduğunu söylemiştir. Sombart'a göre doğuştan burjuva karakterini taşıyan insanlar vardır ve kapitalist zihniyete ait olan bütün özellikler insanlara yaradılıştan verilmiştir. Bu özellikler, "milletlerin asli kabiliyetleri" dir. Sonradan kazanılmamıştır. Sombart'a göre bu kişilerin doğuştan getirdikleri özellikleri daha sonra manevi kuvvetlerle birleşince, din ve felsefe gibi, kapitalist ekonomik zihniyeti ortaya çıkarmıştır. Sombart, iktisat zihniyetinin Yahudilerde gelişimini bu çerçeveye oturtmuştur (Ülgener, 2006d).

Sombart, iktisat tarihi çalışmalarında bizzat insanı ön plana koymuştur. Bu çalışması, klasik iktisatçıların çalışmalarında insanı görmezden gelen araştırmalarına karşı bir dönüm noktası olmuştur (Ülgener, 2006d). Sombart iktisat tarihi çalışmalarında yukarıda da bahsettiğimiz gibi zihniyete önem vererek, araştırmalara yeni bir yol çizmiştir.

Ülgener'e göre zihniyet sadece içe dönük ve duygusal alemden ibaret değildir. Ülgener, Sombart'ın görüşü olan zihniyetin sadece insanın manevi dünyasıyla ilgili olduğu düşüncesinin dikkate alındığında, zihniyetin, soyut metafiziğe benzetilmiş olacağını söylemektedir. Bu düşüncesiyle Ülgener, Sombart'ın düşüncesinden ayrılır (Ülgener 2006b).

Sombart'a göre, zihniyet koruyucu ve şekillendirici bir özelliğe sahiptir. Her dönemin kendine has zihniyeti mevcuttur ve bu zihniyetin üzerine o dönemin iktisadi özellikleri binmektedir. Bu şekilde o dönemin iktisadi zihniyeti oluşturulmuş olur. Sombart atılgan, teşebbüs zihniyeti ile temkinli burjuva zihniyetinin birleşmesinden kapitalizmin doğduğunu söylemektedir. Ülgener, Sombart'ın bu düşüncesini çok iddialı bulur (Ülgener, 2006b). Kapitalizmin doğuşunda sadece bu etkenlerin yer aldığı görüşünü kabul etmez. Ülgener, bu zihniyetlerle birlikte başka unsurlarında olması gerektiğini söyler.

Sombart, toplumda aynı dönemlerde birden fazla, çeşitli zihniyetlerin var olduğunu söylemektedir. Fakat bu zihniyetler içinde toplumun iktisadi faaliyetlerini etkileyen diğerlerinden baskın olan zihniyetler vardır ki asıl incelenmesi gereken zihniyet yapıları bunlardır (Ülgener, 2006d). Bu baskın olan zihniyet yapıları,

toplumun ekonomik gelişiminde önemli yere sahiptir. Asıl önemli olan bu zihniyet yapılarının hangileri olduğunu bulup çıkarabilmektir.

Sombart, zihniyetin kaynaklarını önem sırasına göre şu şekilde sıralamıştır;

1. Zihniyeti vasıtasızca, yani dosdoğru ifadeye yarayan yollar. Bunlar ilgili kişilerle yürütülen temaslar, görüşmeler, hatıralar, tutulmuş notlar, vs.
2. Zihniyetin bir çeşit gövde ve beden olarak dış görünümü. Bunlarda işyerleri, limanlar, vakıflar, vs.
3. Hukuk kuralları.
4. Ahlak kaideleri. Çağın dünya görüşünü eleştiren, alay ve mizah yanıyla teşhir eden yazılar, ıslahat muhtıraları.
5. Kamuoyu yansımaları. Çeşitli mesleklerin toplumdaki itibarı, beğenilen ya da beğenilmeyen, horlanan ya da takdir gören davranışlar.
6. Gruplar arası ilişkiler, değişik kesimlerin birbirilerine karşı tutum ve davranışları. Barışçı veya kavgacı vs.
7. Politika seçenekleri. İktidarların görüşü, müdahale ve serbestçilik yolunda tercihleri (Ülgener, 2006b:20).

Sombart'ta zihniyeti belirleyen ve etkileyen durumların derecesi eşit değildir.

Bu sıralamada Sombart'ın zihniyeti en çok etkileyenden en az etkileyene göre sınıflandırılmış hali verilmiştir. Ülgener, Sombart'ın bu sıralamasını eleştirmekte ve ilk sırada yer alan görüşme veya anıların aslında kişilerin gerçek görüşlerini değil de toplumun olması gerektiği formu ortaya koyduğunu söylemektedir. Ülgener'e göre Sombart'ın maddeleştirdiği bu durumlar içinde en güvenilir olarak zihniyeti yansıtan 2. maddedir. Çünkü zihniyetin somutlaştırılmış halidir, kişilerce yorumlanmasına gerek yoktur. 3. maddede yer alan hukuk konusu önemli olmasına rağmen, uygulanış yönünden yanıltıcı olduğundan kesin bir yargı olamaz. Ülgener, ahlak kurallarının üzerinde durduğu konunun aslında önem verdiği konu olmayabileceğini ve bu durumun aslında yanıltıcı bir faktör olduğunu iletmektedir (Ülgener, 2006b). Ülgener, Sombart'ın zihniyeti bu şekilde maddeleştirmesine karşı çıkmaktadır. Ülgener ayrıca zihniyetin her zaman bu şekilde maddeler halinde verilemeyeceğini, farklı durumlarda farklı önemli durumların oluşacağını ve zihniyeti etkileyeceğini söylemektedir. Ayrıca Ülgener'in kitaplarında da gördüğümüz gibi Ülgener'e göre sanat ve özellikle de edebiyat zihniyetin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Sanatın ayrıca bir madde olarak verilmemesini de Ülgener eleştirmiştir.

Ayrıca Ülgener, Sombart'ın ortaçağ ve kapitalist dönemde var olan özelliklerinin sadece bir tarafa mal etmesinin doğru olmadığını iddia eder. Mesela Ülgener, Sombart'ın kar amacını sadece kapitalist dönemde olduğunu söylemesini kabul etmez. Çünkü daha önceki dönemler de de kar amacı vardır, fakat kapitalist dönemdeki biraz daha farklıdır. Bu yüzden Ülgener, bir durumu sadece bir dönemin özelliği olarak lanse etmenin doğru olmadığını savunur (Ülgener, 2006d). Bir bölgede kapitalizm hızla gelişse bile o bölge de çok küçük bir toplulukta durağan, içine kapanık bir ortaçağ düzeni yaşıyor olabilir. Bu o bölgenin kapitalist gelişimini etkilemez.

Sombart, ortaçağda yer alan ihtiyaç tatmini prensibi ile kapitalist dönemde var olan kar prensibinin bir arada olmayacağını savunmuştur. Fakat Ülgener, Sombart'ın bu düşüncesine karşı çıkar ve Ortaçağ'da Osmanlı'yı örnek verir (Ülgener, 2006d). Osmanlı özellikle, ticaret yollarını o bölgeden geçtiği dönemlerde para ve mal akışının çok fazla yaşandığı bir ülkeydi. Tüccarlar, sadece karnını doyurmak için değil sermaye biriktirmek içinde ticaret yapıyorlardı. Bu sayede yeni ticari mallar alabilecekler ve ticaret yapabileceklerdi.

Ayrıca Ülgener, kar prensibinin kapitalist dönemin zihniyetini oluşturduğunu söyleyen Sombart'ın bu görüşüne de karşı çıkmaktadır. Çünkü kapitalist dönemi sadece kar amacı için çalışılan bir dönem olarak algılamakta hatalıdır. Kapitalist dönemde bitip tükenmeyen bir çalışma ihtiyacı vardır. Bu çalışma, basit sermaye temininden başlamış ve bir süre sonra kendi başına bir ideal olmuştur. Ülgener, bu ayrımın bu şekilde değil de ekonomi zihniyetinin dışarıya açık ya da kapalı olduğu konusunda yapılması gerektiğini söylemektedir. Yani durgun ekonomi zihniyeti ve atılğan dinamik zihniyeti tabirlerini kullanmak, diğerlerine göre daha anlaşılır ve amaca uygundur. (Ülgener, 2006d).

Durgun ekonomi zihniyeti, kendi kabuğuna çekilmiş, zaman ve mekandan kendini soyutlamıştır. Atılğan dinamik zihniyeti ise, kendini sürekli çalışmaya vermiştir. Hayatın bütün sahalarını emek harcayarak, çalışarak geçirmektedir. Birincisi, toplumda her türlü mevzudan kendini uzak tutarak maddi durumları dışarıda bırakmaktadır. Ortaçağ zihniyeti sermayeye karşı değildir, karşı olduğu şey

bu sermayeyi kazanırken fazla çaba göstermek zorunda kalınmasıdır (Ülgener, 2006d).

5. ÜLGENER'İN WEBER ELEŞTİRİSİ

Ülgener, kalkınmanın en önemli unsurunu insan olarak görmesi, Weber'den etkilendiğinin bir kanıtıdır. Max Weber, insanın iktisadi karar ve davranışlarının zihniyet ve ahlak değerlerine bağlı olarak değiştiğini söylemektedir. Ülgener'de bu düşünceyi doğuda destekleyen nadir bilim adamlarındandır. Bu konuda Alman hocalardan Neumark şöyle söylemektedir: “Weber'in İslam ahlak ve zihniyeti konusundaki eksikliklerini tamamlamaktadır Ülgener” (Aktaran Ertüzün, 1987: 19). Ülgener, Weber'in araştırma metodlarını kullanarak, İslam dinini incelemiş ve Doğu toplumlarında, kapitalist gelişimin neden bu kadar yavaş olduğunu ortaya koymuştur.

Weber'in batı dünyası için kurguladığı normu Ülgener, Osmanlı- Türk tarihine uygulamıştır. Weber'in İslam hakkındaki düşüncelerini ve tespitleri düzelterek, Weber'e karşı sağlıklı bir eleştirel yaklaşım ortaya koymuştur.

Max Weber'in, kapitalist oluşumu ve gelişimi etkileyen iktisadi zihniyeti oluşturan yapıların ne olduğu hakkındaki düşüncesi ise şöyledir. Weber, Sombart'ın fazla üstünde durmadığı din ve felsefi özellikler üstüne yoğunlaşmaktadır. Weber, kalvanizmi ve püritanizmi diğer etkenlerden soyutlayarak, bunların ideal tipi oluşturduklarını söylemektedir. Sombart bu konu üstünde fazla durmazken, Weber, kapitalist tarihinin oluşumunu buna bağlamaktadır (Ülgener, 2006d). Ülgener, burada Sombart ve Weber'in iktisadi zihniyetin oluşumu hakkındaki fikirleri vermeye çalışmış ve birbirlerinden ayrı düşünce tarzlarını da ortaya çıkarmıştır. Ülgener, Sombart'ın düşünce tarzını din ve felsefi akımlara fazla değinmemesinden dolayı eleştirir. Çünkü kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasında özellikle dinin yeri çok önemlidir. Aynı şekilde Weber'i de bu düşünce tarzına çok bağlandığı için eleştirir. Çünkü Weber, özellikle dini merkeze oturtmaktadır.

Weber'e göre iktisadi zihniyet, sınırsız kazanma ve sömürme hırsı değildir. Bu istek her dönemde var olmuştur. Kapitalist zihniyeti bu özellikten ayıran ise, meslek çatısı altında rasyonel metodik bir çalışmayı kendine bir ilke ve felsefe haline getirmiş olmasıdır. Tüketim ve gösterişten uzak, tutumlu ve hesaplı bir davranış ortaya çıkartır. Weber, bu yaşam biçimine sahip insanların Protestanlığın riyazetçi

kanadı olan Kalvanizm ve aynı özelliklere sahip olan Püritanizm’de yer aldığını söylemektedir (Ülgener, 2006a). Genel anlamda bakılacak olursa, iktisadi alanda başarılı olan toplumların Protestan olduğu fark edilebilir. Aynı şekilde az gelişmiş ülkelere bakılırsa, hiçbirinin Protestan olmadığı görülecektir. Burada da görüldüğü gibi din ile iktisat arasında bir ilişki mevcuttur. Toplumunu her şekilde etkileyen dinin ekonomik düzeni etkilemediğini düşünmek mümkün değildir.

Weber, kapitalizmin Protestan ahlakının bir neticesi olarak ortaya çıktığını söylemektedir. Bu kapitalist iktisat sistemine dışarıdan iktisadi olmayan bir unsurun müdahalesi anlamına gelir ki bu da ideoloji ve zihniyet arasında bir bağıllık olduğu düşüncesini vermektedir. Fakat Ülgener ideoloji ve zihniyet arasındaki ilişkiyi kabul etmemektedir. Ülgener’e göre ideoloji saf bir inanç gibi görünse de bazı zümrelerin menfaat ve ideallerini yerine getirmek amacıyla ortaya attıkları fikir yumağıdır. Fakat zihniyet, uzun yıllardan beri süre gelen muayyen zümrelerin şahsi arzu ve iradelerinden bağımsız olarak şuur altında içgüdüsel fikirlerin birleşiminden oluşmuştur. Bu açıdan bakıldığında ideoloji ve zihniyetin farkı görülmektedir (Türkdoğan, 1985). Ülgener, ideoloji ve zihniyet arasındaki ince çizgiyi göstermektedir. İdeolojinin belli kişilerin çıkarlarını gerçekleştirmek için kullandıkları bir unsur olduğunu, zihniyetin ise insanların yaşadığı toplum yapısı, kültürü, dini gibi özelliklerinin kişiye farkında olmadan kattığı bir unsur olduğunu söylemektedir. Aslında bu çok ince bir çizgidir, yaşanan olayların incelenerek ortaya çıkartılması çok zordur.

Ülgener, kapitalizmin oluşumunu Protestanlıktan çok daha önceleri ortaya çıktığını söylemektedir. Uluslar arası tüccar etkinlikleri, tüccarın kilise ve devlete karşı durmasıyla oluşmuştur. Burjuva, kilise ve soyluların değer yargılarına karşı çıkarak oluşmuştur. Protestan ahlakı sadece burjuvalara yaşam tarzlarının meşruluğuna onay vermiştir. Ülgener’e göre Protestanlık, burjuvanın dinsel yorumu şekillendirmesinden ortaya çıkmıştır. Yani Ülgener’in söylemek istediği şey insanlar Protestan oldukları için kapitalist olmaları değil, kapitalist olduklarından dolayı Protestan olmalarıdır (Zorlu, 2007). Ülgener, bu görüşüyle de Weber’in Protestan ahlakının kapitalist zihniyetini oluşturduğu düşüncesine karşı çıkmaktadır. Hatta Ülgener tam tersini savunmakta toplumda kapitalizmin öncelikle ortaya çıktığını ve kapitalist zihniyetin Protestan ahlakını şekillendirdiğini söylemektedir.

Ülgener'e göre kapitalizmin ortaya çıktığı dönemde batıda hareketlilik içten dışa doğru yaşanmıştır. İstila hırsı, altın, baharat düşkünlüğü sonucu keşiflere çıkılmış ve yeni yerler keşfedilmiş, sömürgeler kurulmuştur. Ülgener Bu zihniyet yapısının kapitalizmin ruhu olduğunu söylemektedir. Dünya ticaret yollarının keşfi kapitalist zihniyetin ortaya koyduğu yeniliklerin ilkidir. Daha sonra ise kapitalizm kaba kar anlayışından sıyrılarak içe, üretime, disiplinli çalışmaya kanalize olmuştur ve bunun sonucunda da endüstriyel kapitalizm ortaya çıkmıştır. batıda bu hareketlilik yaşanırken Osmanlı'da çözülme devri yaşanmaya başlamıştı (Zorlu, 2007). Kapitalizm zorba kar anlayışıyla sermaye birikimi sağlayarak, daha sonra bu sermayeyi çalışmak için kullanmıştır diyebiliriz.

Weber'e göre meslek, kapitalist toplum için önemli bir olgudur. Dinde de yeri yadsınamaz. Kişinin, Tanrı katında makbul bir işin icrası için çağrıldığı yerdir. Batı dillerinde bu kelimenin anlamında, bunu gösteren özellikler vardır. Fakat, bazı batı dillerinde ise bu belirtiyeye rastlanmamıştır. Ülgener, bizim dinimizde de meslek kelimesinin dini bir motife sahip olduğunu söylemektedir. “Meslek Süluk kelimesi ile aynı kökten gelir. Süluk ise, dini ya da yarı dini bir topluma dahil olma kabul edilme anlamındadır” (Ülgener, 2006a: 47). Dervişçe riyazet, batıdaki gibi hiçbir zaman meslek ahlakı halini almamıştır. Çünkü din ile meslek arasında içten bir ilişki kurulamamıştır. Sufilerin iman ve kaideleri meslekler üzerine etki bırakmış olabileceğini Weber'de kabul etmektedir. Weber'e göre meslek disiplini ile Allah katında seçkin bir kul olma inancı sadece Protestan ahlakında mevcuttur (Ülgener, 2006a).

Ülgener, Weber'in iktisat zihniyeti konusundaki düşüncesini savunmaktadır. Weber'e göre, zihniyeti sadece insanların iç dünyaları, manevi hayatları etkilemez. Kişinin temeli, yani toplumsal yapının üzerine kültürel özelliklerin yüklenmesiyle zihniyet oluşur.

Ülgener, Weber'in Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu'nu, ahlak ve zihniyet dünyası şeklinde ülkemize uyarlamıştır. Ülgener'e göre iktisat ahlakı sadece dine bağımlı değildir. Ekonomik, coğrafik ve tarihi olgularında bu ahlakın üzerindeki etkisi fazladır. İktisat ahlakı insanın normal hayatında davranış tarzını farkında olmadan etkilemektedir. Ama yinede Ülgener, iktisat ahlakını etkileyen en büyük

etmenin din olduğunu kabul etmektedir (Türkdoğan, 1985). İktisat ahlakı konusunda Türkdoğan, Ülgener'in yeterince açıklayıcı ve insanların kafasında yer edici bir yorumunun olmadığını söylemektedir. Hatta Türkdoğan bunun Ülgener tarafından yapılamamasının sebebini aslında böyle bir olgunun doğruluğunun kabul edilemez olduğu düşünmektedir.

Weber, zihniyet meselelerinde sadece iktisat ahlakı üzerinde durmaktadır. Fakat Ülgener, iktisat ahlakı ve iktisat zihniyetini ayrı ayrı inceler. Ülgener, iktisat ahlakının olması gerekeni gösterdiğini söylerken, iktisat zihniyetini de olanın iktisadi davranışlardaki bireyin harekete geçmesini sağlayan değerler olarak nitelemektedir (Yavuz, 2007).

Ülgener, Weber'in zihniyet araştırmalarına çok fazla değinmediğinden yakınmaktadır. Ülgener, iktisat zihniyetinin tam olarak anlaşılabilmesi için zihniyet tiplerinin incelenmesi gerektiğini düşünmektedir (Ülgener, 2006d). Weber ise sadece öne çıkan zihniyet tezahürlerini incelemiştir. Fazla ayrıntıya girmemiştir.

Ülgener, Weber'in metodolojik yaklaşımının tek taraflı olduğunu savunmaktadır. Weber, Kalvanizmin zıddı bir biçim oluşturmak için İslam'ın hep karşıt özelliklerine bakmıştır. Ayrıca sadece bu özellikleri doğrulayıcı olaylar üzerinde durmuş ve açıklamalar yapmıştır. Ülgener, bu tek taraflı duruşla ilgili örnekler vermiş ve bu duruşu ispatlamaya çalışmıştır. Mesela Weber, İslam'ın sermaye birikimini desteklemediğini söylemiştir. Fakat Ülgener, bunun yanlış olduğunu ayet ve hadislerden yardım alarak ispatlamıştır. Ülgener'in tarihi açıdan yaptığı eleştiri de ise, Weber'in oluşturduğu kötü imajının hangi dönemdeki İslam'ı kapsadığı hakkında bilgi vermediğini söylemiştir (Dolgun, 1998). Hangi devirde ve hangi şartlarda uygulanan İslam'ın belirtilmesi gerekmektedir. Çünkü İslam'da zamanla ve toplumlarla değişimlere uğramıştır.

Ülgener'in Weber'i eleştirdiği bir noktada Weber'in İslam ülkelerinde kapitalizmin gelişmemesi konusundaki düşünceleridir. Weber'e göre İslam dinin savaşçı bir din olması Müslüman püriten sınıfının oluşumunu engellemiştir. Ayrıca İslam dininde bulunan patrimonyal yönetim ve feodal yapı da kapitalizm için gerekli olan durumların gelişimini engellemiştir. Weber, İslam ülkelerinde riyazet akımını

hiçbir zaman oluşmadığını, daha çok mistik ve içine kapalı bir toplum olduğunu söylemektedir. Ülgener'in bu konuda Weber'e eleştirisi ise şöyledir:

İslam, Weber'in tahlilinde zincirin en zayıf halkasıdır...Varılan sonuçların bir çoğu –dayanıklılığı bir yana- acele ve tek yanlı hükümlerden öteye gitmiş sayılmaz. Weber'in statik, tek boyutlu ve tek aktörlü bir İslam tablosunu ortaya koyduğunu iddia eden Ülgener, Weber'in İslam'ın ilk yıllarına damgasını vuran saf ve öz çevresi ile ertesini yılların mahalli- vülger çehresi arasındaki ayrıma dikkat etmediğini, ayrıca yaptığı mukayeselerde zemin ve zamanı tam olarak ortaya koymadığını ileri sürmüştür. Weber'in genelde katı ve dört köşe tespitler yaptığını vurgulayan Ülgener, İslamiyet'in mala, mal varlığından ötürü değil, kibir ve gurura sebep olmasından dolayı mesafeli baktığını söyler. Bu noktada Weber'in İslam'ı feodal bir din olarak gösterirken düştüğü hataya dikkati çeken Ülgener İslam'ın feodalizm ve feodal değerlere karşı mücadeleciliğe verdiği önemin altını çizer (Sayar, 2007: 17).

Weber'de, asketik Protestan anlayışı, Ülgener'de yerini “tasavvuf ve tarikat” ahlakına bırakmaktadır. Protestan ahlakında dünyadan elini eteğini çekerek değil de çok çalışarak ve disiplinli bir şekilde yaşayarak Allah'a yakın olacağı düşüncesi varsa İslam'da bu süreç tasavvuf ve sufizmle gerçekleşiyordu. Dinin iktisat ahlaki üzerindeki etkisi şer'i hükümlerden tasavvuf ve tarikat ahlakının izleri etkili olmuştur (Türkdoğan, 1985).

Ülgener, araştırmalarında özellikle Weber'in İslam'ın kapitalizmin ruhunu engellediği düşüncesinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Buna da İslamiyet'in ilk çıktığı yıllardaki özelliklerini vurgulamakla başlar. Özellikle Hz. Muhammed'i örnek vererek, ticarete karşı bir dinin savunucusu olan peygamberin tüccar olmasının mümkün olmadığına dikkat çekmektedir. İslam dininin ekonomik kalkınmayı engelleyen bir formata bürünmesinde en önemli sebep İslam dinini yaşayan toplumların zihniyetleri gösterilebilir. Ülgener'e göre İslam zamanla ve zihniyetler ve benzeri durumlardan etkilenerek, ilk günkü özelliklerinden uzaklaşmıştır. İslamiyet riyazetçi bir özelliğe sahipken zamanla zühd forma bürünmüştür.

6. ÜLGENER'E GÖRE İSLAM VE KAPİTALİZM

Dinin, geniş toplumlara uzanan, telkinleri ile insanın davranış biçimini ve değerlerini etkilemiş olmamasını düşünmek mümkün değildir. Din, ortaya çıktığı süreden beri, aile bağları, toplum sınırları, siyasete, sanata kadar bütün bir yaşayış biçimini etkilediği düşünülürse, iktisat düzenini etkilemediğini düşünmek pek

gerçekçi bir düşünce tarzı olmaz. (Ülgener, 2006a). Ülgener, iktisat zihniyetini en fazla etkileyen özelliği din olarak belirlemekte ve bu yüzden araştırmalarında da din konusuna çok değinmektedir. Bundan dolayı bazen eleştirilere maruz kalmış ve sadece dini açıdan olaylara baktığı iddia edilmiştir.

Ülgener'in metodolojisinde İslamiyet önemli bir yere sahiptir. Ülgener'in asıl amacı dinsel amaç ve değerlerin insan yaşamındaki etkilerini inceleyerek, bu etkileri ortaya çıkarmaktır. İslam'ın dogma yönüyle pek ilgilenmez. Onun için önemli olan dinin ekonomik yüzüdür. Ülgener, batı'da Weber'in Protestan iş ahlakını Doğu İslam dünyasında aramaktadır. Tasavvufun ve onun örgütlü biçimi olan tekke ve tarikatların toplumda oynadığı rolü fark eden Ülgener, iktisadi hayat ile tasavvuf arasında ilişki kurmaya çalışır (Evkuran, 2007). Ülgener, İslam'la ilgili araştırmalarını bu bakış açısına göre yapmaktadır. Belki de bu yüzden Ülgener'in din üzerinde çok fazla durduğu düşünülmüştür.

Bu eleştirilerin biri de Türkdoğan'a aittir. Türkdoğan'a göre Ülgener'in iktisadi ahlak konusunda Osmanlı'yı başından beri incelemesi, pek de başarılı bir çalışma değildir. Çünkü Ülgener'in açıklamaları kesin hükümler değildir, hep buğulu bir taraf kalmaktadır. Hatta Türkdoğan, Ülgener'in Osmanlı'nın başlangıç, gelişim ve yıkılış dönemindeki ekonomisini inceleyerek, Weber'in tezinin Osmanlı'ya uyarlamayı amaçladığını söylemiştir. Weber'in Protestan ahlakını koyduğu yere, Ülgener, İslam dinini yerleştirmektedir. Osmanlı toplumunda var olan kapitalist sorunlara sadece din açısından bakmaktadır (Türkdoğan, 1985). Türkdoğan, Ülgener'in bu uyarlama konusunda başarılı olamadığını ve Osmanlı'da oluşan bu sorunların her zaman dinle çözülemeyeceğini söylemektedir.

Ülgener, İslam dinini ilk ortaya çıktığı andan itibaren ele alarak incelemiş ve Protestan ahlakıyla karşılaştırmalar yapmıştır. Ülgener, Hıristiyanlığın ilk ortaya çıktığı dönemde "gezgin bir zanaatkar ve esnaf dini" olduğunu ama daha sonra küçük burjuvaziden şehirlerin hali vakti yerinde orta sınıf halkına doğru gelişmeye başladığını söylemiştir. İslamiyet ise, şehirlerin hali vakti yerinde orta sınıfın, tasavvuf ve tarikatın esnaf ve zanaatkarları etkilemesiyle, Hıristiyanlığa tam ters bir durum ortaya çıkmıştır (Ülgener, 2006a). Hıristiyanlık kapitalist gelişime son hız

devam ederken, İslamiyet ters yöne gitmeye başlamıştı. Bu neticenin neden bu şekilde sonuçlandığı Ülgener'e göre incelenmesi gereken bir durumdur.

İslam dini ilk ortaya çıktığı zamanlarda feodal, savruk bir yaşam taraflısı olmadan, feodalizme ve feodal değerlere karşı çıkmıştır. İslam dininde bir yerde “yiyin, için” deniyorsa diğer taraftan “israf etmeyiniz” demektedir. Yani bu şekilde inananları dengede tutmaya çalışır. batılı düşünürler, bu emirlerin birini alıp diğerini almadan yanlış yorumlar yapmakta ve İslam dini hakkında yanlış hükümler vermektedirler. (Ülgener, 2006a). İslam dini bir duruma izin verdikten sonra, önlemine de almış ve aşırıya kaçıldığı zaman kesin ve kati yaptırımlar uygulamıştır. Burada zıtlıklar kullanılarak, denge oturtulmaya çalışılmıştır.

Ülgener, yukarıda da belirtildiği gibi İslam dininin değişik durumlara ve ihtiyaçlara göre farklı ve bazen de çelişir görünen hüküm ve iddiaları olduğunu söylemektedir. Fakat bu durumun sebebi karşılıklı dengenin oturmasının sağlanmasıdır. Mesela Necm Suresinin 40. ayetinde “kimseye say ve gayretinden fazlası yok” derken Maide suresi, 65. ayette “Allah kullarını dilediğince rızıklandırır” demektedir. Birinde emeğe ve çalışmaya diğerinde ise takdire yer veren ayetler vardır (Ülgener, 2006a: 86). Allah her şey için bir sınır belirlemiştir. İnanan bu açıdan baktığı için hiçbir sıkıntı yaşamaz.

İslam dininde farklı zamanlarda değişik şekillerde var olmaya devam etmiştir. Önce savaşçı, dışa açık ganimetlerle yaşayan tüketim yoğunluklu bir durumdayken, sonra kendi içine kapanarak, kadere teslim olmuştur. Ülgener'de İslam'ın bu durum göz önüne alınarak incelenmesi gerektiğini savunmaktadır ve Weber'i de diğer dinlerdeki değişimi kabul etmesine rağmen, İslam'ı statik bir yapıda görmesini eleştirmektedir (M. Yılmaz, 2007). Ülgener, bu konuda şöyle demektedir: “İslam hakkında hüküm vermeden önce sormak gerekir hangi İslam, hangi din diye!” (Ülgener, 1981: 62). Ülgener, yapılan araştırmalarda da İslam dininin hangi yüzyıllardaki yansımalarının incelendiğinin önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Zamanla İslam dini değişikliğe uğramış ve çalışma, çok kazanma, kazandığını boşa harcamama gibi özelliklerini kaybetmiştir. Emeviler zamanına kadar İslam'ın savaşçı yapısı Emeviler zamanında feodal aristokrasisinin gösteriş ve ihtişamına kendini kaptırmıştır. Fakat her iki durumda da İslam dininde burjuva

oluşturulamamış ve riyazet düşüncesi yer edememiştir. Weber'e göre olsa olsa İslam savaççı bir riyazet çizgisi sürdürmüş olabilir. Hıristiyanlık ise, gözünü şehirli ve burjuva olarak açmıştır ve hala bu şekilde de devam etmektedir (Ülgener, 2006a).

İslam dininde bu değişime örnek olarak kadercilik ele alınırsa, bu kavram İslam dininin getirdiği bir özellik değildir. Çöl ve bozkırda yaşayan toplumlar, iklimine müdahale edemediği tabiat karşısında aciz düşmüştür. Bu acizliğini de kendinden değil de sanki İslamiyet'ten kaynaklanıyormuş gibi ortaya atarak, kendi başarısızlığını bir sebebe bağlar. Din, sadece hareketlerimizi rahatlatmak için bürünülen bir kılık değil aynı zamanda ihtiyaç duyduğumuz zaman kendi de itici kuvvet olarak görünür.

İslam dini, özellik olarak din ve kültür kompleksi olarak bulunduğu bölgelerde farklı durumlarda kendini göstermiştir. Mesela Arabistan'da farklı, Türkiye'de farklı, İran'da farklıdır (Ülgener, 2006a). İslam dini, bulunduğu toplumların gelenek ve kültürlerinden etkilenerek, kendine yeni bir form oluşturmuştur. Bundan sonra din ortaya çıktığı şekilden çok farklıdır. Bu yüzden farklı bölgelerde, farklı şekillerde yaşanmaktadır.

Yukarıdaki paragraflarda görüldüğü gibi İslam dinini kesin hükümlerle genelleme yapmak doğru değildir. Çünkü İslam dini bulunduğu bölgenin coğrafi yapısından ve kültürel boyutundan ayrı olarak düşünülebilecek bir kavram değildir. (Ülgener, 2006a).

Weber'e göre, İslam dini çok kısa sürede değişime uğramıştır. Medine'ye hicretten sonra dünya malına ve nimetlerine açık ve Arap milliyetçiliğinin hızla arttığı, sınıf ve statü farkının olduğu savaççı bir din haline gelmişti. İslam feodal savaççı bir dinin bütün özelliklerini taşımaya başlamıştı. Eğer İslam'ı feodal bir yapı içinde ele alırsak Weber gözüyle kendine has iki özelliğinden de bahsetmek gerekecektir. İslam'ın birinci özelliği, kazanma yollarının basit ve mütevazı kazançların dışında zor ve cebir üzerine kurulu bir kazanç şekline sahip olmasıdır (savaş, ganimet, cizye vb.), diğer bir özellik ise, kullanım ve tüketim tarafı servet, üretime devamın şartı veya ön basamağı olduğu için değil, iyi yaşamak ve iyi giyinmenin aracı olarak görülmesidir (Ülgener, 2006a: 60). Kişi kazandığı gibi yemesini ve giyinmesini bilmeli düşüncesi hakimdir. Kişi statüsüne uygun giyinip

kuşanmalı ve bu şekilde yaşamalıdır. İslam dinine göre Yaradan insanın üzerinde nimetlerinin izlerini görmek ister. O yüzden bir kişinin maddi durumu yerindeyse, o şekilde giyinmeli ve yaşamalıdır.

Ülgener'e göre İslam ve ekonomi bağlantısı kapitalizm boyutunda değil, piyasa ekonomisi boyutundadır. İslam ekonomisi bireyci, ticarileşmiş bir mantığa hiçbir zaman sahip olamamış ve servet birikimine engel olmuştur. İslam dini ticarete açık ve yatkın olmasına rağmen hiçbir zaman ticareti yönlendirme boyutuna sahip olmamıştır ki zaten müminlerde dinlerine hiçbir zaman bu gözle bakmamışlardır (Zorlu, 2007).

İslam dini, dünyayı dışta değil insanın içinde arar. Uzağında durulması gereken kirlili ve günahkar bir varlık olan dünyayı insanın içinde var olduğu söylenilmektedir. Fakat yine de mal, mülk insanın içine hükmetmedikçe haram değildir. "...Yerden çıkarıp Hakk Tealaya ait olan ziynet ve nimetleri ve pak rızıkları kim haram etti?" (Araf Suresi: 31,32). Bu ayette de görüldüğü gibi maddi eşyalar, Allah'ın insanlara kullansınlar diye sunduğu bir nimettir. Bu nimetler amacına uygun kullanıldığı zaman hiçbir sorun teşkil etmez. Dünya malı, mal olduğundan dolayı değil de kişilerin bu mal hakkındaki hırsları, ihtirasları içsel bir durum oluşturduğu için önemlidir. Dikkat edilecek olursa, malın kendisi değil de peşine taktığı hırs ve ihtirastan dolayı İslam dini tarafından aşağı görülür. Bu açıdan bakıldığında İslam dininin kapitalist oluşumu engellemediği görülecektir.

İslam mala veya mal varlığına değil, bunlardan kaynaklanan kibir ve gurura karşıdır. Olay bu şekilde gelişmeye başladığı andan itibaren İslam bu duruma şiddetle karşı çıkar. Ülgener'e göre batılı düşünürler İslam'la ilgili burada hataya düşerler. İslam'ın karşısında olduğu durumları yanındaymış gibi görür ve gösterirler (Ülgener, 2006a). İslam dininin toplumda çok çabuk yayılmasının bir sebebi de bu olarak görülebilir. İslam kişi ile dünya nimetleri arasına girmez. Hatta kişinin imkanı olduğu durumda nimetlerden faydalanmamasına, kendine eziyet etmesine karşı çıkar. Bu durumdan dolayı insanlar, İslam dinini daha kolay benimsemişlerdir.

İslam dini ticarete ya da kapitalizme karşı değildir. İslamiyet, haramdan kaçmayı, helali yapmayı teşvik etmektedir. İnsanlar israftan, savurganlıktan, cimrilikten ve zararlı sonuç doğuracak hareketlerden kaçınırlar; insanların

çalışmasını, cömertliği, adil hareket etmeyi teşvik eder. T. Kuran'a göre bu normların işlevi için, "Bencil ve açgözlü *homo economicus*'u bir erdem abidesi olan *homo İslamicus*'a dönüştürmek gerekmektedir. *Homo İslamicus*, spekülasyona, kumara, isrifçiliğe ya da yıkıcı rekabete başvurmadığı sürece servet edinmekte serbesttir. Karşı tarafın hakkına saygı göstermek şartıyla, kendi çıkarına en uygun fiyatları elde etmek için pazarlık yapmasında bir sakınca yoktur." (T. Kuran, 2002: 80). İslamiyet, insanların yasaklardan kaçtıkları ve istenilen şeyleri yaptıkları sürece maddi kazançlarına müdahale etmez. Önemli olan kazandığı parayı düzgün yollardan kazanması ve bu paradan vermesi gereken zekatını, vergisini kaçırmadan gereği kadarını vermesidir.

İsrafin dinen yasaklanması, İslam'ı feodal ve savruk yaşam tarzından çıkarmıştır. Tarikatlar ve sufilerin aralıksız çalışma ve kazanmaya verdikleri önem incelendiğinde en az Kalvanizm kadar önem verdikleri görülmektedir. Ülgener'de hakim olan İslam zihniyeti ve ahlakının oluşturduğu iktisadi yapı ne tamamen kapitalizm ne de tamamen devletçiliği desteklemektedir. İkisi arasında bir uyum söz konusudur. İslami iktisadın çizgisi, kapitalizm gibi katı, düz bir çizgiye değil de esnek ve birbirini rahatsız etmeyen bir yapıya sahiptir.

İslam dini ekonomik bazı durumları yasaklamakta bazılarını ise tavsiye etmektedir. Mesela İslamiyet'te ticaret yapılırken her iki tarafında rızasının olması gerekmektedir. Nisa suresinde konu ile ilgili şu ayet dikkat çekicidir; "Mallarınızı aranızda batıl yollardan yemeyin; meğer ki karşılıklı rıza ile ticaret şeklinde olsun." Kişinin üretim gücünün ve takatının üstünde ve tarafların rızası dışında rızık ve kısmet aramaya İslam iyi gözle bakmamaktadır. Ayrıca Weber'in "İslam dininin aç kalmayacak kadar çalışılması gerektiğini savunduğu" görüşü pek doğru değildir. Fakat İslam dininde çalışma belli ölçüler dahilinde yapıldığında ibadet olarak kabul edildiği bir gerçektir. Hz. Muhammed'in "ibadetin yolları ondur, dokuzu helal rızık talebidir" sözünden de anlaşılacağı gibi helal kazanç, ibadetle bir tutulmaktadır. Ayrıca diğer büyük dinlerde var olan, din açısından önemli olan günlerde çalışılmıyorken, İslam dininde hayırlı bir gün olan Cuma gününde, namazdan sonra herkesin kendi işine dönülmesi istenmiştir. "Cuma namazını kıldınız mı yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlında nasip arayın" (Cuma:10). Bu açıklamalardan ve ayetten görüldüğü gibi İslam dini inanana hep çalışmaya teşvik etmektedir. Böyle bir dinin

sadece doycak kadar çalışmayı telkin ediyor olması biraz muallakta kalacak bir yorum olacaktır (Ülgener, 2006a: 83). Ülgener'e göre, bu özellikler göz önüne alınrsa İslam dininin Kalvanizme benzediği söylenebilir.

6.1. ÜLGENER VE ORTAÇAĞ AHLAKI

Ülgener, araştırmalarında batının prekapitalist dönem sonrasında kapitalizme geçtiği zamanlarda Doğu'da tersine doğru bir istikamete gidişe değinmiştir. Bu doğunun ortaçağ zihniyetine bürünmesini Ülgener ortaçağlaşma olarak nitelemektedir. Ülgener'de bu terse gidişin neden kaynaklandığını anlamaya çalışmaktadır. Tarihte hiçbir dönem birden bire ortaya çıkmamıştır, o durumu hazırlayan etkenler her zaman mevcuttur. Bu yüzden de prekapitalist dönem ile kapitalist dönemin bıçakla kesilmiş gibi birbirinden ayrılması beklenemez. Zaten aşağıda da göreleceği gibi ne doğuda ne de batıda kazanma hevesi hiçbir zaman eksik olmamıştır. Sadece batı "kapitalist organizasyon ve hukuk formlarının kuruluşu ile birlikte dar ve eğri yollardan düzlüğe çıkmanın yönünü ve yöntemini" bulmuş, doğu ise "normal ve mutat kazanç imkanlarını kaybederek sonunda ister istemez loş ve sapa yollara yönelmiştir." (Ülgener, 1981: 195). Ülgener, doğunun, temelde kendi değer yargıları üstünde ortaçağın özellikleri ve onun üstünde de iktisat ahlakının normları ve en üstte de çözülme devri zihniyeti ile birleştiğinde kendine has zihniyet yapısını oluşturduğunu söylemektedir. Yukarıda Ülgener'in kendi sözleri ile verilen doğu ve batı arasındaki farklı yönlerle yöneliş zihniyet yapılarının farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Coğrafi keşiflerle birlikte, bu bölgedeki yerleşim birimlerinde hareketli olan ticaret yerini yavaşlamaya bırakmıştı. Bu dönemde İslam ülkelerindeki şehirlerin özelliği, büyük caddelerde veya ana caddelerde pazar ve cami bulunmaktaydı. şehirler, bu şekilde yıllarca devam etti. Ülgener, bu durumu örnek vererek, farklı zihniyet ve kültürün var olmasına rağmen ortak bir yapıdan bahsetmenin mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Bu yüzden İslam ülkelerindeki şehirleri tek bir zihniyete dayandırmakta söz konusu değildir. Bulunulan ağa ve çevreye dayalı olarak şehirlerin kendi içinde bile tek bir zihniyete sahip olmalarını beklemek saçma olacaktır. Bu yüzden zihniyetin kapsamı içinde farklı davranış tipleri de olacaktır

(Ülgener, 1981). Farklı sınıf ve zümrelerin olduğu grupların genel yapısına bakmadan devrin ve çevrenin zihniyetini de anlamak mümkün değildir. Bu farklı zümrelerin zihniyet yapısını da tamamen birbirinden ayırmak söz konusu olmaz. Bunları birbirine bağlayan ortak vasıflarda mevcuttur. Bu ayrılış ve birleşmeyi daha derinlemesine incelersek;

Yukarıda iktisadi faaliyetin merkezi olarak nitelediğimiz tüccarlık, doğu ülkelerinde farklı zamanlarda farklı anlamlara gelmiştir. Bazen şehirler içinde çarşı esnafı ya da seyyar satıcı anlamına gelmiştir, bazen de şehirlerarasında ticaret yapan kişiler için kullanılmıştır. Tüccarlar arasında en fazla ilgiyi baştakiler toplamışlardır. Bu tüccarlar İran, Doğu Anadolu ve Yakın Şark'ta başarılı ticari işlemler gerçekleştirmişlerdir. Fakat buna rağmen bu tüccarlar da önemlerini belli bir süre sonra kaybetmeye başlamışlardır. Buna iki sebep göstermiştir Ülgener, birincisi bu başarıya rağmen büyük tüccarların bile yaptıkları ticaret belli sınırlar içinde kalmıştır. Bu sınırlar aşılammıştır. İkinci sebep ise, ticaret yollarının önemini kaybetmeye başlamasıyla bu bölgede ticaretin azalması gösterilebilir. Bu sınırlı bölge içinde kalan tüccarlar daha sonra da dışarı açılmamış ve ticaret sınırlı kalmıştır. Bu tüccarlarda belli süre zarfında önemini kaybetmiş, esnaflaşmaya başlamışlardır (Ülgener, 1981). Ticaret yollarının, Doğu'dan geçtiği zamanlarda ticari hayat bu bölgede çok hareketliydi. İktisadi yönden, önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Fakat ticaret erbabı, dışarıya açılmamış sadece belli sınırlar dahilinde ticaretine devam edebilmiştir. Bu durumda daha sonra ticaret yollarının değişmesiyle, burada yaşayan tüccarları atıl hale sokmuştur. Bu yüzden büyük tüccarlar önemlerini kaybetmiş ve gittikçe küçülmüşler, mahalle arasındaki esnaflığa kadar inmişlerdir.

Ülgener'e göre ortaçağlaşmanın üç boyutu mevcuttur. Bunlar, "tekrar toprağa dönüş", "temel değerler" ve kuruluşlar" dır. Tekrar toprağa dönüşün yaşanması ekonomik daralma ile başlamıştır, zihniyetin daralması da bu durumu desteklemiştir. Siyasi merkezizetsizlik, ticaretin daralması, ticaretin şehir içi ile sınırlandırılması ortaçağlaşma alametleri olarak sınırlanabilir. Fakat Ülgener'e göre ortaçağlaşma asıl etkisini zihniyet dünyasında hissettirmiştir (Zorlu, 2007: 248).

Ülgener, ortaçağlaşmada tasavvufun önemli bir yeri olduğunu savunmaktadır. Suni ulemanın içinde yer aldığı yönetime karşı iken diğer taraftan zor durumdaki halkı sarıp sarmalayan, huzur ve güven ortamı sunan tarikatlar mevcuttu. 12. ve 13. yüzyılda Anadolu'da yaygınlaşmaya başlayan tarikatlar sadece din anlayışı ile kalmamış gündelik yaşayışı bile değiştirmişti. Tarikatlar, hırs, çalışma azmi gibi düşünce tarzlarını yok etmeye başlamıştı. Dünya artık içi boş bir yer olarak görülmeye başlanmıştı. Kişi öbür dünyayı kazanmak için bu dünyanın nimetlerine sırt çevirerek sadece ibadet etmekteydi. Kişi başındaki şeyhine körü körüne bağlıydı. Geleneğe daha fazla bağlanmaya başlamıştı. Ayrıca dün veya yarın önemli değildi sadece bugün vardı. Zaten ülkenin genel durumunda da yarınını düşünmek pek mümkün değildi (M. Yılmaz, 2007). Bu durumda haliyle kapitalist oluşumu baltalamıştır. Esnafın içine kapanması, çalışmaya iyi gözle bakılmaması çözülme devrini başlatan sebeplerdir.

Ülgener, küçük tüccar ve sanat erbabı üzerinde çok durmuştur. Zaten tasavvufun ortaya çıkmasıyla birlikte esnaflaşmada artmıştır. Bunun sebebi olarak da ortaçağın karakteristiğini bu grubun ortaya çıkardığına inanmasıydı. Esnaf, karnını doyurmak için çalışıyor, fazlasını ise aç gözlülük olarak nitelendiriyordu. Bu durumu ise Ülgener, o dönemin genel karakteri olarak görüyordu. Ayrıca esnaf teşkilatlarını birbirine bağlayan, zor zamanlarında birbirlerine destek olan fütüvvet ve ahilik gibi teşkilatlar mevcuttu (Ülgener, 1981). Bu teşkilatlar üyelerine zor zamanlarında yardımcı olmakta, yarı dini bir özellik taşımaktaydılar. Üyelerine yeni işyeri açarken para yardımında da bulunmaktaydılar. Ayrıca üyeler birbirilerine çok bağlıydı. Doyacak kadar para kazanırlar, daha sonra dükkanlarını kapatırlar ve teşkilatlarına gidip, buralarda toplanırlardı. Zamanla bu teşkilatlar değişikliğe uğramış amacından farklı şeylere hizmet etmeye başlamıştır.

Ortaçağın ahlak düzeni, o toplumların değer yargılarına göre değişmektedir. Normalde kapalı, kendi içine çevrilmiş bir düşünce tarzına sahipmiş gibi görünse de çevrenin koşullarından etkilenmektedir. Ayrıca ortaçağ hayat anlayışı maddeleşmemiştir. Yani içsel, duygusal durumlardan beslenmektedir. Açıklamak gerekirse, günlük hayattaki yaşantılar, iktisadi düşünceden farklı olarak şekillenmektedir. Hayatın alt ve üst tabakalarının hangisine bakılırsa bakılsın, hepsinde de yaşantılarında, iktisadi düşünceleri görmemezlikten geldikleri ve sırt

çevirdikleri görülmektedir. Yalnız burada üst tabakanın parayı sevmediği düşüncesi çıkmamalıdır. Fakat para veya mal, mülk iktisadi yollardan çalışarak değil de başka yollardan kazanılmaktaydı. Bu sınıfta, ağalık ve efendilik şuuru mevcuttu. Üst sınıfa dahil olan kişi çok zorda kalmadıkça paraya elini sürmezdi. Kar amacı ile para kazanma düşüncesine ise hiçbir zaman iyi bir gözle bakılmamıştır (Ülgener, 1981). Sadece üst sınıf değil doğuda bütün sınıflar, kar amacıyla para kazanma düşüncesini ayıplamışlardır. Hatta tüccarlar ve sanat erbabı olan kişiler için bile durum bu şekildeydi.

Batıda kapitalizm, feodal zihniyeti ufak ufak yok ederek burjuva zihniyetini oluşturmuş ve bunun sonucunda da batı, 17. asırdan sonra burjuvalaşmaya başlamıştır. Batıda bu durum yaşanırken doğuda ise üst sınıfla birlikte orta sınıfta ağalık ve efendilik şuurunu taşımış ve çalışma hayatından uzaklaşmıştır. Kibirli, çalışmayı ve kazanmayı sevmeyen, çalışma hayatını hor gören bir sınıf ortaya çıkmıştır (Ülgener, 1981). Bu durumda ortaçağ zihniyetini oluşturmuştur.

Ortaçağdaki esnafın çalışma zihniyeti ağırlık, yavaşlık, hırstan uzak bir görüntü ortaya çıkarmaktadır. Bu durum ortaçağın zihniyet yapısıyla aynı paralelde yer almaktadır. Ülgener, bu durumu şu şekilde açıklamaktadır; “hırs kapısını bağlayıp, kanaat ve rıza kapısını açmak...” (Ülgener, 1981: 81). Bu cümleden de anlaşılacağı gibi esnaf sadece kendi geçimini sağlayacak şekilde çalışmakta ve fazlasını hırs olarak görmekte ve bu yüzden daha fazla çalışmamaktadır. Hatta o dönemde işe geç gidip, erken çıkmak daha makbul görünmekteydi. Çünkü, kişinin işte olmadığı zamanlarda vaktini ibadetle geçireceği düşünülmekteydi. Ayrıca fazla çalışan esnaf, komşusunun rızkını elinden alabilirdi. Bu da esnaf arasında kabul edilemez bir davranıştı. Burada değinilmesi gereken bir konu daha var ki, o da dönemin esnafının kapalı bir özelliğe sahip olmasıdır. Bu kapalılık, kendi içiyle uğraşan, dışarıya karşı kapalı bir durum teşkil etmesinden çok, aynı mesleğe sahip esnafın kendi içine kapalı ve dışarıdan başka meslek erbabını kendi arasına almama şeklindeydi. Ülgener, aynı mesleklerin aynı semtlerde uygulanması gerektiği görüşünün bu dönemde ortaya çıktığını ve diğer sanat sahiplerine baskılar dahi yapıldığını söylemektedir (Ülgener, 1981).

Bir mesleği bırakıp diğer mesleğe geçiş yapmak bu dönemde imkansız gibi bir şeydi. Çünkü meslekler, yılların etkisiyle belli göreneklere sahip olmuş, çeşitli mesleklerin kendi içlerinde merasim, müşterek davranış, yaşayış kuralları oluşmuştu. Bu kurallar dahilinde hareket etmek gerekmektedir. Ayrıca dini düşüncenin de varlığıyla bu otorite daha da yıkılmaz bir hal almaktaydı. Mesleklerin özellikleri aynı şekilde muhafaza edilmekte ve meslek erbapları yeni kişiler yetiştirerek, mesleklerinin her türlü inceliklerini onlara öğretmekteydiler. Bu eğitim senelerce sürmekte, usta işinin en ince ayrıntılarını dahi çıraklarına göstermekteydi. Bu silsile içinde sınıflar mevcuttu. Bu sınıflar, çırak, kalfa ve usta şeklindeydi. Fütüvvetlerde ise, buna yiğit, ahı ve şeyh denmekte idi (Ülgener, 1981). Bu kişiler senelerce çalışmakta ve bundan sonra bir üst sınıfa geçebilmekteydi. Bu sınıflarda yaşta önemliydi. Belli bir yaşa gelmeden bir üst sınıfa da geçilemiyordu. Ayrıca emek sanat erbabı için çok önemliydi. Emeğin karşılığında ürettiği malla arasında manevi bir bağ oluşuyordu.

Ortaçağ esnaf ahlakının önemli bir özelliği de yaptığı işi en iyi şekilde yapmaya çalışmasıydı. Bu bazen seneler sürebiliyordu. Bu dönemde yapılan işin kalitesi çok önemliydi. Hatta o dönemde çabuk bitirilen iş yerilmekte ve diğerlerine göre kalitesiz olacağı düşünülmekteydi. Bir sanatçı gibi esnaf işiyle uğraşmaktaydı. Tabii bu ortaya çıkan eserlerde önemli paralara satılmaktaydı. Bu özelliği ile ortaçağ ahlakı, prekapitalist dönemin niteliklerini gösterdiği söylenebilir.

Tüccar ve esnaf, geçimine yetecek kadar paranın fazlası için çırpınması ve uğraşması ayıp karşılanırdı. Ortaçağda tüccar profili şimdikiye göre değişiklik arz etmekteydi. Tüccar, deniz aşırı yollara gitmekte, bazen baskınlar bile yapmaktaydılar. O dönemde korsandan farklı bir özellik göstermiyorlardı. Zaten kendi sadece normal ticaretini bile yapsa, korsanlara ve baskıncılara karşı kendini korumak için silahlanmak zorundaydı. Bunlara rağmen Ülgener'e göre iktisat dışı karakter en fazla esnaf ve ahilerde görülmekteydi. Ahiler sanat ve meslek grubu olarak oluşturulmuştu ve iktisadi vasıflardan çok dini, içtimai ve politik özellikleri içinde barındırmaktaydı. Ayrıca ahiler ve fütüvvet grupları dış çevrelerin sarsıntılarından korunmak için kendi içlerine kapanmışlardır. Bu sayede kendilerini koruyabilmişlerdir (Ülgener, 1981). Ortaçağda ortaya çıkan bu teşkilatlanma sayesinde esnaf ve sanat erbabı, hayatta kalmayı becerebilmiştir. Yalnız bu içine

kapanma yüzünden esnaf, kendi kabuğuna çekilmiş, rekabet tamamen ortadan kalkmış, ticari anlamda ilerleme kaydedilmesi bu sebeplerden dolayı mümkün olamamıştır.

Ortaçağ ahlakının, hedeflediği yaşam şekli, prekapitalist devrin özelliklerine benzemektedir. Yani ortaçağın yaşam şeklinin de iktisat dışı olduğunu söylenebilir. Fakat Ülgener asıl önemli olanın “içtimai kıymet ve idealler, uzun ve çetin bir tekamül sonunda asıllarındaki hayatiyetten adım adım uzaklaştırarak, kuru bir dogmatizme, hatta bir çok noktada mutlak bir dünya inkarına çevrilmiştir.” (Ülgener, 1981: 66) olduğunu söylemektedir. Ortaçağ ahlakı, insanları maddi isteklerden ve amaçlardan uzak tutmaya çalışan bir mesafe olarak görülmüştür. İnsanların dünyanın nimetlerinden faydalanmasını engellemekte ve dünyadan uzaklaştırarak, kendi içine kapanıp, cemaat hayatının oluşmasını sağlamaktadır.

Ortaçağ ahlak yapısı, kendi grubunun dışındaki insanlarla birlik olunmasına izin vermez. Kendi içine kapalı ve sadece kendi üyeleri ile ilişki içinde bulunur. Ayrıca burada zaman konusunda da ileri dönük plan ve program yapılmaz. Önemli olan sadece şu andır. Zaten toplumsal durumda ileriye dönük plan ve program yapmaya müsait değildi. Çünkü uzak bir gelecek için planlanacak kadar ihtiyaçlar söz konusu değildi, en önemlisi de emniyetsiz ve gelecekte ne olacağının kestirilememesi, ileriye dönük plan yapmayı da engellemekteydi (Ülgener, 1981).

Ortaçağ ahlak yapısında insanı Ülgener şu şekilde özetlemektedir: “madde dünyası ile devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç alemine çekilmiş, telaşsız ve rızkından emin bir insan” (Ülgener, 1981: 73). İslam dininde kadereci tutumda var olan takdir düşüncesi yer etmiştir. Kişi rızığı verenin Allah olduğunu ve Allah’ın takdir ettiği ölçüde verdiği inmektedir. Bu yüzden çalışılsa da çalışılmasa da bu rızığa sahip olunacaktır. Ayrıca geçimini sağlamak amacıyla çalışılıp para kazanıldıktan sonra biriktirmek için para kazanmaya kötü gözle bakılmıştır. Para biriktirmek için kazanma düşüncesi o dönem için sapıkça bir düşünce tarzıdır ve kabul edilemezdir.

6.2. ORTAÇAĞ VE ÇÖZÜLME DEVRİ ZİHNİYETİ

Ortaçağda, toplumun zihniyet ve ahlak yapısı birbiriyle iç içe geçmiş şekildeydi. Dünya ve ahiret arasında pasif bir hayat görüşü mevcuttu. O dönemde esnaf ve cemaat arasında birebir ilişki vardı.

Belirtmek gerekir ki ortaçağ insanının kendini tamamen salıvermiş, hırssız ve ihtiyaçsız olarak nitelendirilmesi pek doğru bir saptama değildir. Hatta bazı durumlarda insanların çok taşkın hareketler gösterdiği fark edilebilir. Ayrıca üst tabaka ortaçağda tamamen kendi lükse ve harcamaya verdiği söylenebilir. Bu dönemde var olan ahlakında, üst tabakanın hizmetinde olduğu ve onu haklı çıkarmak amacıyla hizmet ettiği gerçeği yadsınamaz. Sosyal hayatta sınıfların sahip olduğu hak ve görevler aşağıdan yukarıya doğru kademelendiği gibi aynı şekilde ahlakı normlar da kademelenmekteydi. Üste doğru çıktığında müsamaha ve imtiyazlar artmaktaydı. Alta doğru indikçe sert ve mutaassıp bir görüntü mevcuttu. Ortaçağ ahlakının yok etmeye uğraştığı bütün dünya hazları artık üst sınıf için korunmaya başlanmıştı (Ülgener, 1981). Toplum düzeninin şekillenmesiyle ahlaki yapıda değişime uğramaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu dönemde ahlak ve zihniyetin iç içeliği görülmeye başlamıştı.

Burada üst tabakanın ahlaki tavizleri verdiği konular olan dünyevi ve dini özellikler üzerine değinilecektir. Dünyevi cepheden bakıldığında üst tabakanın, nüfuslu insanları yanında tuttuğu bir gerçektir. İsrafa, ihtişamlı hayata karşı çıkan düşünürler bile üst sınıfın bu şekilde yaşaması gerektiğini savunmaktadırlar. Önemli olan bu lüks yaşamın, halkın diğer katmanlarınca örnek alınıp, uygulanmaması gerektiğidir.

Ülgener bu konuda şu açıklamayı yapmıştır:

Görülüyor ki, kadim çağlardan beri aristokrat tabakanın imtiyazlarını birinci planda tutmayı itiyad edinmiş olan muhafazakar ve ananeci ahlak telakkisi, ister dosdoğru iktibas yolu ile alınmış, ister mümasil şartlar altında kendiliğinden türemiş olsun, Türk- İslam düşüncesine ve siyaset dünyasına yabancı kalmamıştır...Birçok hususta olduğu gibi burada da bulunan ve teklif edilen hal tarzı en kuvvetli dayanağı din ve tasavvufta arayacaktı (Ülgener, 1981:104).

Üst tabakanın yaşadığı hayata bulduğu dünyevi bahanelerle birlikte dini olarak da sebepler bulunmuştur. Fakat bu dini düşünceler, özellikle bazı şeyleri meşrulaştırmak amacıyla ortaya çıkmamıştır. Bunlar başta, başka amaçlarla ve art

niyet düşünülmeden yapılmış hareketlerdir. Hatta tamamen öteki dünyaya odaklanmış olan tasavvufi düşünce tarzında bile buna rastlanılmaktadır.

Ortaçağ ahlak yapısında üst tabakanın genel durumuna baktıktan sonra orta tabakanın durumu incelenecek olursa, üst tabakanın lüks yaşamının diğer alt tabakalara kadar ulaşmasını engellemeye çalışan ortaçağ ahlakı, üst tabakanın tersine daha fazla üstüne baskı kurulan bir orta ve aşağı tabakaya sahipti. Fakat bilinmektedir ki üst tabakanın yaşayış şekli zamanla alt tabakaya kayacak ve alt tabakanın, üst tabakaya hayranlığı artarak onlar gibi olma düşüncesi alt tabakaya hakim olmaya başlayacaktır. Bu şekilde halk, üst tabakayı taklit edecektir. Ayrıca, üst tabakaya ait olan ağalık ve efendilik şuuru, orta ve alt tabakada etkisini göstermeye başlamıştı. Bu sınıftaki insanlar, ağaların ve efendilerin etrafında yer almaya çalışmışlardı. Aynı şekilde şehirlerde bulunan bürokratik ağalara da orta ve alt sınıftaki insanlar yanaşarak onlar gibi olma özenti içine girmişlerdi. Esnaf arasında da diğerlerine yukarıdan bakma düşüncesi hakim olmaya başlamıştı. Hatta fütüvvette bile bu durum methedilmekteydi. Fütüvvet düşüncesinde esnafın “asıl ve neseb” iddiasının ileri gidilmediği sürece faydalı olduğu düşüncesi bile hakimdi (Ülgener, 1981). Üst tabakanın gösterişli ve renkli yaşamı orta ve alt tabakayı etkilemekteydi. Bu tabakada yaşayanlar, üst tabakadaki insanlar gibi veya onlara yakın olmaya çalışmışlardı. Fakat bu özenti, çok uzun sürmemişti. Çünkü üst tabakanın yaşantısının alt tabakaya sızmasını engellemek için çeşitli önlemler alınmaya başlanmıştı. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi üst tabaka, nüfusunu kullanarak kendi yaşayışını meşrulaştırmış ve bu yaşayışın alt tabakaya aksetmesini belli bir süre engellemişti. Edebi eserlerle de bu durum desteklenmişti. Fakat bu suyun önüne kurulmuş geçici setlere benzemektedir. Bu değişim belli bir süre sonra engellenemez bir hal almıştı.

Orta ve alt tabaka, üst tabakanın lüksüne kavuşabilmek için kolay yoldan zengin olma yollarına gitmişti. Bazen soygun veya baskınlar yapılmış, bazen de hazine avcılığına çıkılmıştı. Bu tarzda para kazanma yöntemi az uygulanmakla beraber genel anlamda da kazanç hevesi mevcuttu ve esnaflık yaparak para kazanma yöntemini insanlar tercih etmeye başlamıştı. Esnaflık yaparken de kısa yoldan çok para kazanmak amacıyla kurallar haricinde davranabiliyorlardı. Bunun sebebi lonca ve fütüvvet yasalarının çok ağır olması ve bu yasaların esnafı ezmeye başlamasıydı.

Köyden kente göçle birlikte esnaf loncalarına katılanların sayısı artmakta ve loncalarda bunlara iş ve geçim kaynağı sağlamak amacıyla katı kurallara başvurulmaktaydı (Ülgener, 1981). Orta ve alt tabaka, para kazanarak, aristokratlar gibi lüks içinde yaşamaya çalışıyordu. Bunun içinde çeşitli yollara başvurmuştu. Bunlar, kısa yoldan çok para kazanmak amaçlı olduğu gibi yaşadığı bölgeleri terk ederek yeni yerlere yerleşmeye kadar gitmişti.

Bu dönemde yukarıdaki yollara başvurarak ya da buna benzer yollarla zenginleşen gruplar olmuştur. Bu yeni zenginleşen gruplarda tüketim oranı çok yüksekti. Bu gruptaki insanlar gösteriş amacıyla tüketime yöneliyorlardı. Ayrıca zenginleşen kişiler, üst sınıftaki insanları taklit ederek onların sahip olduklarını edinmeyi kendilerine görev bilmişlerdi, bu şekilde kendilerini bir anlamda o toplumun üyelerine kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Bu da gelir ve gider oranının arasındaki farkın az olmasını sağlıyordu. Sermaye birikimi söz konusu olamıyor, kapitalizmin oluşumu için gerekli olan şartların olgunlaşması bu şekilde engelleniyordu.

Bu konuyla ilgili Ülgener “Mal ve servetin şahsiliği, başka bir görünüşü ile tatmin şeklinde ve motiflerinde ortaya çıkmaktadır” (Ülgener, 2006d: 304), demektedir. Gelenekçi yapıya sahip insan, metanın üretime katkısından çok gösteriş unsuru olarak kullanılmaktaydı. Ülgener, bu durumu açıklamak için tarımla uğraşan çiftçilerin traktörleri tarımsal alanlara katkısından çok gösteriş amaçlı edindiklerini ve her fırsatta çevrelerine bu traktörleri göstermeye çalıştıkları örneğini vermektedir (Ülgener, 2006d). Ülgener bu durumun kapitalist zihniyetin oluşumunu engellediğini ifade etmektedir.

Ortaçağda içine kapanan, plansız sadece gününü yaşamaya başlayan ve geleceğini planlayamayan tüccar esnaflaşmaya başlamıştı. Peki bu durum ortaya çıkmadan önce durum nasıldı? Tersine tüccarlar, ticaretle uğraşıyorlar, hatta bir kısmı tehlikeye bile göz yumarak, başka şehirlerle ticarete giriyorlardı. Bunda tabii ki ticaret yollarının bu bölgeden geçmesinin etkisi çok büyüktü. Avrupa’dan çok önce doğuda tüccarlar bilinçli ticaret yapıyorlardı. Fakat ticaret yollarının değişmesiyle bu iş tamamen tersine dönmüştü. Yeni ticaret yolları denizden gitmeye başlamış ve yeni keşfedilen kıtalarda deniz yoluyla giderken tüccarlara ham madde sağlayamamaya

başlamışlardı. Fakat doğunun yeni ticaret yollarını kullanması pek mümkün olmamıştı, çünkü doğunun dışarı açılan bir limanı yoktu ve deniz ticareti yapabilmek için yeterli araç ve gerece sahip değillerdi. Bu yüzden doğuda tüccarlar, ticaret yapamaz olmuş ve ortaçağdaki yaşayış tarzı oluşmuştur.

Bu dönemde loncalarda çeşitli hareketlenmeler olmuş ama bunlar başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu hareketlenmeler, esnaf dışında sermaye sahipleri tarafından ve esnaflığa dışarıdan katılan yabancı unsurlardı. Bunlara kısaca değinirsek, sermaye sahipleri, esnafların ya da mal sahiplerinin ellerindeki malları, ucuza alıp, daha pahalıya satmaya başlamışlardı. Bu durum piyasada hareketlenmeyi sağlamış, esnaflar üretime hız vermişlerdi. Batıda da kapitalizmin başladığı dönemlerde sermaye sahipleri görülmüş daha sonra bu sermaye sahipleri büyük üreticilere dönüşmüşlerdi. Bu durum doğunun iktisadi durumunu hareketlendiren bir durum olmasın rağmen sonuç batıdakinden farklı olmuştu. Çünkü doğuda var olan siyasi politikalar, iktisadi olarak bu şekilde hareketlenmelere izin vermemekteydi. Çeşitli kanun ve yönetmelikler bu sermaye sahiplerini engellemeye yönelik yaptırımlar uyguluyordu. Bu da sermaye sahiplerinin olması gerekenden farklı yollara sapmasına sebep olmuştu. Loncaların bu yaptırımları bir süre sonrada sermaye sahiplerinin ortadan kalkmasını sağlamıştı. İkinci madde olan dışarıdan esnaf katılması hareketlenmenin yaşanacağı düşüncesini sonuçsuz bırakmıştı. Esnafa dışarıdan katılanlar genelde köyden kente göç eden gruplar ve asker sınıfından gelen kişilerdi. Köyden kente göçen grup, sanatkarlık konusunda ya da uyanıklık konusunda esnaftan daha fazla şey bilmiyor hatta o kadar bile bilgiye sahip değillerdi. Köyden göçenlerin, kalifiyesiz, boş bir yığından başka getiri olmamıştı. Loncaların, esnafa yetmeyen kazancını yeni gelenlerle paylaşmasını engellemek için sert kurallar koyması bile bu duruma engel olamamıştı. Askerler ise, 16. ve 17. yüzyıl civarında bir sanat sahibi olmak amacıyla bu işe atılmışlardı. Fakat bu işe atılan grup genelde yeniçeriler ve bu zihniyete sahip askeri sınıftı. Bu kişiler, esnaflıkta da aynı zorbalığı sürdürmeye çalışmışlar şehre giden yollar üstünde nakliyecilere ve şehir içindeki satıcılara göz açtırmamışlardır. Bu durum geçim ve ham madde kaynağı sıkıntısı çeken esnafı daha da zor duruma sokmuştur. Sonuç olarak da gelir ve geçim imkanlarında daralmalar yaşanmaya başlamıştı (Ülgener, 1981). Esnaf sınıfının yığılmasıyla, kazanç elde etmek amacıyla bazı kişilerin hile ve

yalan dolanla malını sattığı görülmeye başlamıştı. Bu durum böyle şekillenmeye başladıkça esnaflar iyi veya kötü olarak ayırım yapılmadan hepsi aynı kefeyle konulmuş ve esnafların yalancı olduğu düşüncesi yayılmaya başlamıştı. Eski duruma bakıldığında esnaf olmak tercih edilen bir durum iken, bu düşüncenin yayılmasıyla esnafılık aşağı bir meslek olarak görülmeye başlanmıştı.

Çözülme devrinin sebebi olarak İslam dininin iktisadi kalkınmayı desteklemediği söylenmektedir. Fakat herkes tarafından da bilindiği gibi Ortodoks İslam bu duruma engel olmaktan çok desteklemekteydi. “Hiç ölmeyecekmiş gibi çalış” sözü Ortodoks İslam’ın misyonunu yansıtmaktaydı. Buna rağmen iktisadi kalkınmayı desteklemediği düşüncesinin neden kullanıldığına bakılacak olursa şu şekilde açıklanabilir. İslam dini çalışmaya karşı olmamasına rağmen aşırı mal sevdasına karşı olmuş ve her zaman bunu yasaklamıştı. Fakat zamanla bu yasak bütün çalışma hayatını, servet sahiplerini ve diğer zenginliklerini etkilemeye başlamış ve İslam dininin misyonunda değişiklikler oluşturmaya başlamıştı (Ayan, 2007). Bu değişikliğin yaşanması sonucunda da İslam dininin çalışmayı, sermaye sahibi ve zengin olmayı desteklemediği ve hoş gözle bakmadığı düşünölmeye başlanmıştı. Zaten kendisi de ticaretle uğraşan, çalışkan ve dışa dönük bir peygamberin dininin, bu sıfatları yasaklamasını beklemek komik olacaktır.

6.3. İKTİSADİ BUHRANLAR YA DA DARLIK BUHRANLARI

Buhranlar, bazen bolluklar bazen de yokluklar dönemlerinde yaşanmışlardır. İktisadi buhranlar ise 19. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. Bu buhranların sebepleri, kapitalizm karşıtları tarafından, kapitalizm rejimine yüklenmiştir. Tabi ki kapitalizmden kaynaklanan buhranlar mevcuttur, fakat bunların tek sorumlusunun kapitalizm olduğunu söylemek doğru bir saptama olmayacaktır.

Prekapitalist dönemde de birçok buhranlar yaşanmıştır. Ortaçağ döneminin çok da masum olduğu söylenemez. Fakat kapitalizmin ortaya çıkmasından sonra yaşanan buhranlar prekapitalist dönemde yaşanan darlık buhranlarının oluşumundan, şekil ve sebeplerinden farklılık arz eder. “Bu değişiklikler, her şeyden evvel şehrin iktisadi- teknik yapısına, sosyal ve demografik bünyesine çok yakın...” (Ülgener, 2006c: 18). Ülgener’in de belirttiği gibi kapitalist dönemde yaşanan buhranlar, şehrin

ekonomik durumuna ve toplum yapısına göre değişmektedir. Ortaçağ sonlarında idare ve tüketim merkezleri olan kalabalık şehirler, yapılan üretim ve tüketim arzını karşılayamıyordu, belli bir eşitlik sağlanamıyordu. Arz- talep ilişkisi sağlanamıyordu. Bu sebeplerden dolayı buhranlar yaşanmıştır. Ayrıca nüfus artışının tam olarak yaşanmadığı bazı şehirlerin etrafında iktisadi dengesizlik tabii ve siyasi olaylardan kaynaklanmaktaydı. Mesela kıtlık, kurallık, abluka vb. İktisadi dengesizliğin en önemli sebeplerinden birisi de artan ihtiyacı karşılayamayan teknik yetersizliktir. Bu yetersizlikleri besleyen faktörlerde yine içeride aranmalıdır (Ülgener, 2006c). İktisadi dengesizliklerin ortaya çıkışları sadece kıtlık gibi basit sebeplerden çok şehrin iktisadi ve sosyal özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Doğal olaylar iktisadi hayatın dışında tabii olaylardan dolayı ortaya çıktığı için ilahi takdir veya sosyal hayatın üstünde bir kuvvet tarafından oluştuğu düşünülebilirdi. Ortaçağ ahlakının genel düşünce tarzında bu mevcuttu. Bolluğu Allah'ın bir hediyesi, darlığı ise bir cezası olarak görülmekteydi. Kararsızlık ve dengesizlik ortaçağ ahlakının önemli özelliklerinden biriydi. Bu dönemin şehirde kararsızlık ve belirsizlik genelde görülen bir durumdu. Kişi tarım yapıyor ve sonrasında ise elde ettiği kazancı belirsiz ya da zor günler için saklıyordu. Bu zihniyet yapısı uzun süre kendini muhafaza etmiştir (Ülgener, 2006c).

Ülgener, İbn Haldun'un "buhran" kelimesini kullanmamış olmasına rağmen, buhranı çok güzel tanımladığı ve anlattığını söylemektedir. İbn Haldun buhranı tanımlarken pazarda alışverişin azalması ve karşılığında da şehirde oluşan karışıklık ve huzursuzluğun artacağını söylemektedir. Bu iki özellik darlık buhranını tanımlayan iki niteliktir. İbn Haldun'un buhranlarda piyasanın önemine dokunmuş olması dikkate değer bir özelliktir. İbn Haldun, buhranların ortaya çıkmasında önemli etkenin fiyat değişimleri olduğunu söylemektedir. Fiyatın umulandan yani olması gerekenden düşük veya olması gerekenden yüksek olması buhranı ortaya çıkartır. Fiyatın düşük veya stokun bol olması tüccarın zararınadır. Tüccar malını ucuza sattığı için kar edemez ve daha sonra yeni mal alıp satamaz. Bu da piyasada durgunluğa sebep olur. Sermeye yok yere harcanır. İbn Haldun, malın fazla olmasını tarımla uğraşanlarda daha fazla rastlandığını işaret etmekte ve zincirleme olarak bu durumun sanayi ile uğraşanları da etkileyeceğini söylemektedir. Mesela o sene tarımda fazla mahsul edinilirse, mahsul çiftçi tarafında ucuza satılacak ve kar

edemeyecektir. Mahsulü alan kişi de fazla mala sahip olduğundan hepsini satamayacak ya da çok ucuza satarak elindekini çıkaracaktır. Bu durum sonucunda da tüccar bile zor duruma düşecektir. İbn Haldun darlık ve kıtlığın da en az bolluk kadar iktisadi hayata zarar vereceğini söylemektedir. Tüccarın alacağı mal çok pahalı olacak, satacağı zamanda o fiyata belki de satamayacaktır ve yine aynı şekilde sermayesi zarara uğrayacaktır (Ülgener, 2006c).

Ülgener'e göre İbn Haldun'un düşüncelerini önemli yapan nokta fazla veya az üretimin arasındaki farkı açık bir şekilde ortaya koyması ve bunu ilk yapan kişi olmasıdır (Ülgener, 2006c). İbn Haldun'un yaptığı açıklamalar, o dönemde yani kapitalist zihniyetin daha tam olarak oluşmadığı ve sebeplerin genelde ilahi takdire bağlandığı bir dönemde yapıldığı için ayrıca önem atfetmektedir. İbn Haldun sorunların kaynağını toplumun içinde aramış ve şehrin iktisadi ve siyasi özelliklerinden kaynaklanan sorunlara değinmiştir.

İbn Haldun önemli bir konuya daha değinmiştir. Bu da gelişmekte olan ülkelerde üretim ve tüketim dengesizliğidir. İhtiyaçların ve nüfus artışıyla birlikte artan tüketim ihtiyacını, ilkel yollarla yapılmaya devam eden ülkeler, üretimi karşılayamamıştır. Tüketim toplumu olmak, ilerleme anlamında anılmaya ve bunun sonucunda da insanlar savruk bir hayat sürmeye başlamıştır. Üretimde bu arzı sağlayamadığı için fiyatlar artmıştır. Kişilerin gelirlerinden fazla harcama yapmaları gerekmiştir. Sosyal hayatta karşılaşılabilecek önemli bir problemdir, bu harcama dengesizliği. Bu fiyatların artmasıyla hayat pahalılığı paralellik göstermektedir. Bunun sonucunda da alım gücünün azalması ve piyasa da bazı malların alımının kısıtlanması ticaretin bir kat daha gerilemesini sağlamıştır. Bunu talep azlığı, sürümün azalması ve durgunluk izlemiştir. Buna Ülgener, depresyon hali demiştir (Ülgener, 2006c).

Ülgener, İbn Haldun'un iktisadi dengesizliği tezine üretim penceresinden bakarak bu günkü duruma göz gezdirmektedir. İbn Haldun o dönemde üreticinin zor bir dönemden geçtiğini vurgulamaktadır. Yüksek vergiler, istismarcı sınıfların üretim kaynaklarını sömürmeleri, servet ve sermaye tahribi ve bu süreçlerin sonunda da üreticinin ezilmesi. Örnek olarak bu dönemde asayiş ve güvenliğin sağlanamaması üretimi baltalayan önemli bir durumdu. İbn Haldun'a göre bu durum kıtlık ve darlık

buhranlarının ortaya çıkmasını sağlayan önemli özelliklerdi. Devletin, siyaset ve idaresi gevşedikçe üretimde o derecede istismar edilmektedir. Devletin siyasi olarak bozan bir unsur gelir ve üretimi de direkt olarak etkilemekteydi. Ülgener, İbn Haldun'un savunduğu bir düşünceye dikkat çekmektedir. Devletler son çağlarında medeni olarak ilerler. Bundan sonra da kıtlık ve darlık buhranları başlar. Medeni olarak ilerleyen devlette insanlar aşırı alım istekleri yaşarlar, üretim araçları da bu ihtiyaçları cevaplayamadığı zaman bir buhran yaşanmaya başlar. Üretim araçlarının olması gerekenden fazla harcanması ve tüketilmesi iktisadi anlamda dengesizliğe sürükler. Bunun sonucunda da ülke yok olmaya mahkum olur. (Ülgener, 2006c). İbn Haldun'un anlatmaya çalıştığı durumu daha önceki edindiğimiz bilgilerle karşılaştırdığımızda Sombart'ın da eserlerinde vurguladığı, Ülgener'in ifadesi ile ortaçağ döneminin özelliklerini vurgulamaktadır. Ortaçağda tüccar ve ticaretin düştüğü durum gösterilmeye çalışılmıştır. Bu insanların yatırım yapmaktan çok kendini kaptırdığı bir tüketim çılgınlığının yaşadığı bir dönemdir. Bu yaşananlar kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlayan önemli ayrıntılardır. Ülgener'in dediği gibi kapitalizm birden bire ortaya çıkmamıştır. Bazı durumlardan etkilenmiş ve bazı durumları da etkilemiştir.

Yaşanan dengesizlikler hangi açıdan bakılırsa bakılsın darlık istikametindedir. Para olarak, kıymetli maden darlığı ve bütçe açıklığında nakit buhranları, hazine olarak bakılırsa gelir darlığı ve siyasi olayların sonucunda ortaya çıkan mali buhranlar, ayrıca iase buhranları, “uzun darlık ve kifayetsizlik zincirinin bir halkasından başka bir şey değildir.” (Ülgener, 2006c: 108). Dengesizlikler toplumu etkileyen değişik buhranları tetikler.

Darlık buhranlarının olduğu gibi bolluk buhranlarının da olduğunu söylemiştik. Bu iki buhran birbirine zıttır. Bolluk buhranları daha çok kapitalizmle beraber ortaya çıkan ve tabandan yukarı doğru yavaşça yayılan, darlık buhranları ise çözülme devrinin yaşandığı toplumlarda tavandan tabana, hızlı yayılan buhranlardır. Bolluk buhranları, refah seviyesini yakalamış ülkelerde yaşandığı için dengesizlikler ülkenin büyüme çizgisi içinde küçük problemlerle halledilmektedir. Fakat kapitalist gelişimi yaşayamayan çözülme devri toplumlarında ise, darlık buhranları, iktisadi çökme ve düşmeler, uzun süren veya sürekli hale gelmiştir. Bu iki buhran arasındaki en büyük fark fiyat hareketlerinde yaşanmaktadır. Bolluk buhranlarında, aşırı fiyat

düşüşleri yaşanmaktadır. Etkilediği grupta buna bağlı olarak üreticidir. Darlık buhranlarında ise aşırı fiyat artışları görüldüğü için, etkilediği grupta buna bağlı olarak tüketici durumuna geçmektedir. Bütün bu sıraladığımız farklara rağmen buhranlar darlık veya bolluk olarak ayrılrsa da bazı yakınlık ve benzerlikler göstermektedir. İlk başta arz ve talep orantısızlığı söylenebilir, bunu piyasalardaki dengesizlik takip eder ve yerine göre iflaslar ve sermaye kayıpları yaşanabilir ve hepsinin sonunda da mutlaka durgunluklar yaşanır. Bütün bu hareketler ani ve sarsıntılı olduğu sürece buhran adını alır (Ülgener, 2006c). Asıl önemli olan buhran zamanlarında panik ve telaşın yaşanmasıdır. Bu durumlarda yaşanan panikler sonucunda buhranlar ortaya çıkmaktadırlar. Mesela darlık buhranlarında aşırı darlığın yaşanmasıyla yiyecek- içecek bulamayacağını düşünen halk panikle stok yapmaya kalkar ve marketlere hücum eder. Bunun sonucunda da bir kat daha fiyat artışı yaşanır, benzer biçimde bolluk buhranlarında da halk, ucuzlayan malı almak yerine biraz daha ucuzlamasını beklemektedir ve sonunda da mal bir kat daha ucuzlamaktadır.

6.4. ÜLGENER'İN TASAVVUF'A BAKIŞ AÇISI

Ülgener, İslam dininin, büyük tüccarların ve bunların yaptıkları ticaretlerin dini olduğu görüşüne, tasavvufun ise esnaf ve zanaatkarların dünya görüşlerine sahip olduğunu söylemektedir. Ortaçağ sonlarından itibaren Yakın Doğu şehirlerinde eski parlak devirlerinin tersine ticaret küçülmüştür. Bu küçülmeye birlikte cemaatleşme başlamıştır. Bu durumun oluşmasında tasavvufun payı çok fazladır. (Ülgener, 2006a). İslam dini ilk ortaya çıktığı bölge ticaretin merkezleri olduğu görüşü göz önüne alınırsa, ilk dönemlerde ticari alanda gelişmiş olması yadsınamaz bir gerçektir. Daha sonra oluşan dini örgütler, toplumsal değişimi tetiklemiş veya yönlendirmişlerdir.

Ülgener'e göre tasavvufta insan tipi, çalışma ve üretmeye yönelmiş ve dünyayı haz ve zevk ortamı olarak görmeyen, sadece sınırlı alanda görünmüş olan Melamilik ve bunun karşısında çalışmayı sevmeyen, gösterişe düşkün, bol harcama ve tüketime değer veren batini tip olmak üzere iki farklı tasavvuf tipi mevcuttur. Melamiler, Weber'in Protestan tipine yakinken, batıniler, Protestan tipinin zıt

ucundadır (Zorlu, 2007). Daha sonra da Melamilik, üstü kapalı ve kendi içinde sınırlı bir şekilde kalmış, batınlık ise toplumun her kesimine yayılmıştır.

Ülgener, tasavvufun tanımını şu şekilde yapmıştır;

Hangi koluyla olursa olsun tasavvufun temel ilkesi ve belki ilk adımı: ayrılığı, gayrılığı kaldırarak Tanrı katında nefsinin yok etmek ve o yoklukta varlığı bulmak. Kişi, çevrenin ve dış dünyanın verdiği eziklik de dahil, boydan boya yabancılaştığı, kendine ait olmayan bir alemde yaşamının bilinci içindedir. (Ülgener, 2006a: 93).

Kişi burada kendini kaza ve kaderin pasif taşıyıcısı durumunda görür. Mümin, Allah'ı erişilemez ve kendi dışında bir varlık olarak görmektedir. Allah'a ulaşmak için nefsi dışında bir araç görmez. Tanrı ile tek varlık olma yolunda yürüyen inanan, kendine bir rehber arar. Bu rehberde pir, şeyhdir. İnananlar şeyhin yavaş yavaş yakınında yer almaya başlamıştır. Bir süre sonra da tarikatleşme oluşmuştur. Tarikatleşme, İslam düşüncesindeki "ben" in yerini "biz" in aldığı durumdur. Kişi şeyhe gözü kapalı bir şekilde teslim olmaktadır. Kendi iradesini en düşük seviyede tutar. Onun için artık önemli olan şeyhin söyledikleri ve yaptıklarıdır. Ayrıca tarikatlardaki insanların maddi mala düşkünlüğü en alt seviyededir. Onlar için önemli olan Allah'la bir olabilmektir. Tasavvufta dünya, çevre ve zaman kavramlarına bakış açısı şöyledir. Dünya onun için artık soyut bir kavramdır. Dünya içten de dıştan da uzak durulması gereken bir kavramdır ve tehlikeli bir yapı arz eder. Çevre ilişkisinde ise, dışarıya ne kadar uzaksa içerideki ile o kadar yoğun ve sıkı bir kader ortaklığı içindedir. Zaman konusu ise diğerlerinden farklı bir saptama değildir. Çevre gibi o da en yakın mesafeye göre ayarlanmıştır. Tek manalı olan bugündür. Tanrıya ibadet ve zikirde tek kullanılacak olan odur (Ülgener, 2006a).

Ülgener tasavvuf hakkında şunları söylemektedir:

Tasavvuf bir yanı ile tabana indirilmiş bir tevekkül ve teslimiyet felsefesi içinde her an hizmete hazır kaderciler bir kütleyi eğitip yoğururken, öbür yandan tarikat basamaklarını üste ve yukarıya tırmandıkça kendini geçim gailisinin üstüne çıkararak ve işin külfetini altta o yumuşak tabanın sırtına vuracak olan bir nüfuz ve tahakküm mihrakını oluşturmaktan geri kalmamıştır (Ülgener, 2006a: 130).

Feodal düzenin alt tabakaya yüklediği yük, normal bir durumda bu seviyede kalır ve alt tabaka daha fazla yükün üstüne binmesine izin vermezdi. Fakat tasavvuf tarzı düşünceler, alt tabakayı etkileyerek bu yükün derecesinin artmasını sağlamaktaydı.

Tasavvuf, İslam'da bazı değişikliklere sebep olmuştur. Mesela İslamiyet "ruhbanlık" düşünüşüne şiddetle karşıydı. Fakat ruhbanlık, tasavvufla birlikte başka isim ve formatla ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı kişinin üstünde yeni bir güç ve iktidar merkezi daha kurulmuş oldu (Ülgener, 2006a). Tasavvuf, İslamiyet'i kendine göre şekillendirebilmekte ve insanlara da bunu kabul ettirebilmekteydi. İslamiyet'te bazı durumların meşrulaştırılmasında tasavvufu kullanılmıştır.

Ülgener, İslam'ın tasavvuf ve sufilik ile ileri dönük düşünce tarzının daraldığını ve bir süre sonra ise sadece bugünün önemli olduğu görüşünün yerleştiğini söyler. Bunun sebebi olarak da tasavvuf ehillerinin ve sufilerin sözlerinin, bu konuda bilgi sahibi olmayan halk tarafından yanlış yorumlanmasıdır. Bugününü yaşama düşüncesi de dakikası dakikasına bugününü en iyi şekilde kullanmaktan çok, dünü ve yarını düşünmeden bugünün keyfini çıkarmaktan ibaret olarak algılanmıştır (Ülgener, 2006a).

Tarikatlarda, kendi sözünden çıkılmayan ve şartsız teslimiyetle bağlanan üstteki iktidar merkezi mevcuttu. Bu üstteki şeyhe ya da Pir'e üyelerin, insanüstü iradeye teslim olur gibi kayıtsız şartsız teslimiyetleri vardı. Yaradana karşılıksız kulluk yapan grubun üyeleri Allah'ı yeryüzünde temsil ettiği söylenen kişilere de aynı şekilde teslim olmaktadır. Tarikatlarda, üst sınıf belli bir düzene oturmaya başladıkça, üst sınıflarda oluşan geçim derdi de alt sınıfın sorunları haline gelmeye başlamıştı. Alt sınıftaki kişiler, üst sınıfa hizmet etmekteydi. Daha çok çalışıp, üst sınıfın geçimini de sağlamalıydılar. Bu duruma İslam dini açısından bakılırsa: İslam dini kimse kimseye muhtaç olmadığı sürece başkasına yük olmayı yasaklamıştı. Ayrıca kişi sadece kendi nafakasından sorumludur. İslam dininde var olan yardım eden el, yardım alan elden daha üstün sayılmaktaydı. Fakat tasavvufla tam tersi olmuş, üst sınıf, alt sınıfının yardımlarıyla geçinmeye başlamıştı (Ülgener, 2006a). Tasavvuf, iki farklı koldan gelişmeye başlamıştı. Birisi kişiye çalışmayı, kazanmayı ve Allah'ın rahmetini bu şekilde sağlamayı vermeye çalışırken, diğeri yukarıda da bahsettiğimiz gibi üst sınıfın zevk ve sefa içinde yaşaması için alt tabakayı yönlendirerek, onları üst tabakanın hizmetçiliğini yapmaktaydı. Bu batini kanaat ne yazık ki daha sonra da ilerlemeye devam etmiş ve zihniyet dünyamızda önemli değişiklere sebep olmuştur.

Tasavvufla benzerliği olan Fütüvvet, 12. ve 13. yüzyıllardan itibaren Anadolu'da esnafın oluşturduğu ve tarikat biçiminde şekillenmiş topluluklar olduğu görülecektir. Fütüvvet, kendi içinde esnafın kademe farklılıklarından dolayı mensuplarına ahi denmekteydi. Üyelerin yazılı, uyması gereken kurallar mevcuttu. Buna da fütüvvetname denmekteydi. Fütüvvetin kurulmasının amacı dış dünyanın sorunlarından esnaf ve tüccarın bir araya gelerek kurtulma düşüncesiydi. Bu şekilde üyeler birbirlerine destek oluyorlar ve zor durumlarında birbirlerinden yardım alıyorlardı. Bu şekilde sorunlarından da kolayca kurtuluyorlardı (Ülgener, 2006a). Fütüvvetin üyeleri belli aralıklarla kendi aralarında para toplayarak ya da ihtiyaç duyulduğunda ihtiyacı olan üyelere yardım etmekteydiler. Bu yardımlar genelde karşılıksız olmaktadır.

Bu topluluklarda önemli olan dirlik ve güvendi. Üretmek ve disiplinli çalışma ikinci plandaydı. Zaten, esnaf ve zanaatkar ülkede karşılaştıkları problemler ve dışarıdan içeriye doğru sızma hareketlerini engellemek amacıyla dini bir kast şeklinde kullanmaktaydılar. Fütüvvetin genel özelliklerine bakıldığında küçük burjuvazi özelliklerine olan yakınlığı dikkati çeker. Fütüvvet topluluklarının üyeleri kendilerine has giyim tarzları ve davranışlarıyla kendilerini belli ederlerdi. Ayrıca dışarıya kapalı bir model oluşturmuşlardı. Fütüvvet grubunun özelliği, esnafın arasındaki ilişkiyi düzeltmek, onların sıkıntılarını gidermek ve alt tabakadaki esnafın, üst tabakadaki esnafa yardımcı olacak şekilde yetiştirmektir (Ülgener, 2006a). Ülgener'e göre fütüvvetler, kapitalist bir kurum gibi algılanabilir.

Ülgener'e göre, fütüvvetin bir özelliği de bu grubun içinde dinin hiçbir yerinin olmamasıdır. Fütüvvet grubunun amaçları içinde din yoktu. Hatta Ülgener'e göre fütüvvet batının şövalye topluluğuna daha çok benzemektedir. Üyelerin, yiğitlik ve mertlik özelliklerine değer verildiği için şövalye topluluklarına benzetilmiştir (Ülgener, 2006a). Fütüvvet topluluklarının üyeleri belli bir amaca hizmet için bir araya gelmişlerdi. Hatta üyeleri yeri geldiğinde, ekşiya ve yol kesenlere bile karşı çıkmışlardı. Fakat zamanla fütüvvet özelliğini yitirmeye başlamış ve dini- mistik bir havaya bürünmüştü.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, tasavvuf ve fütüvvet anlayışı endüstriyel kapitalizmin değil, rant kapitalizmin değer dünyasını desteklemiştir. Bu doğrultuda

bakarsak, tasavvufun kapitalizmin karşıtı bir zihniyet yapısına sahip olduğunu söyleyebiliriz (Zorlu, 2007). Sadece tasavvufun kapitalizmin gelişmesini engellediği düşüncesini buradan çıkarmak yanlış olur. Başka zihniyetlerde bu durumun ortaya çıkmasını desteklemiştir.

6.4.1. Ülgener ve Melamilik

İslam düşünce ve davranış normları farklı farklıdır. Aynı din olmasına rağmen uç fikirleri içinde barındırır. Bir uç, içe ve derine dönük bir batını düşünce tarzı benimsemekte ve dini olarak da Allah'a ulaşmanın içe dönük bir yorumla mümkün olacağını savunmaktadır. Diğer uçtaki grup ise, dışa dönük bir özellik taşımaktadır. Melamilik bu uç başıboş ve savruk gidiş hata dur demeye çalışan, boş ve atıl durmayı sevmeyen, sürekli çalışan, sufilerle beraber aynı doğrultuda ilerleyen bir sınıftır Yani görünürde halkla, gönülde Hakk'la beraberdir. (Ülgener, 2006a). Kişiler inançları doğrultusunda Allah'a ulaşmak için çeşitli yollar uygulamışlardır. Melamilik'te bunlardan biridir.

Başıboş ve atıl durmayı sevmeyen Melamiler aralıksız olarak çalışmayı tercih etmekteydiler. Melamilik, bir tarikat olmaktan öte diğer tarikatları etkileyen bir düşünce sistemiydi. Melamiler görünüş olarak diğer insanlardan farklı giyinmezler, normal hayatta diğer insanlardan hiçbir farkları yoktu ama ibadetlerini sessiz ve sedasız bir şekilde yerini getirmekteydiler. Melamilik, kendi başına bir hiç olduğuna inanmaktaydı. Melamiler, Allah'ın kudretini içinde hissetmekte ve varlığının bilincine bu şekilde sahip olurlardı (Demirhan, 2007). Sade ve gösteriştten uzak bir yaşam biçimine sahiptiler. Bu yüzden Ülgener, onları Kalvanistlere benzetir.

Melamiliğin genel özelliği, dünyayı zevki ve sefanın yaşanacağı bir yer olarak görmez buna rağmen dünyadan kaçmaz, içine kapanmaz. Dünya, onun için günah ve yasaklarından kaçtığı bir mekanda değildir. Dünya tam tersine işlemek ve şekil verilmek üzere müminin önüne serilmiş malzemelerin bulunduğu bir yerdir. Tanrı'nın madde ve insan halinde zuhurudur, kendini açıkladığı yerdir. Bunun için uzağında değil, içinde ya da yanında olunması gerekir. Diğer taraftan dünya baş edilmesi gereken bir düşmandır, fakat insan düşmanından kaçarak değil daha fazla üstüne giderek onu yenmeye çalışmalıdır (Ülgener, 2006a). Allah mümine

yararlanması için dünya nimetlerini sunmuştur. Bu nimetlerden, günaha gireceğim düşüncesiyle kendini sakınmak doğru bir davranış değildir. Ayrıca dış dünyaya açılan mümin, günah ve yasaklarla mücadele ederek nefisini terbiye etmektedir. Bu sayede Allah'a olan inancının da gücünü ispatlamış olur. Bu sayede insan Allah'a daha çok yaklaşır.

Melamilikte ibadet haricindeki kalan zamanda çalışılması gerektiği düşüncesi hakimdi. Kişi gündüzleri çalışıp, geceleri ise, evinde ibadetiyle meşguldü. Ayrıca çalışmak ve helalinden para kazanmanın Allah için en az ibadet kadar önemli olduğuna inanmaktaydılar. Ayrıca hiçbir Melami büyüğü kendisine zaviye kurup sadaka veya dilencilikle geçinmeyi düşünmemişlerdi. Başkalarına muhtaç olmamak için sürekli çalışmışlardı. Melamilerde, el emeği ve çalışmanın değeri en az batıdaki kadar önemli olmuştu (Ülgener, 2006a).

Melamilik, hitap ettiği toplum açısından bakılacak olursa etki alanının ve hitap ettiği kütlenin çok kısıtlı bir sınırdaki kaldığı görülebilir. Melamilik genel özelliklerinden dolayı sadece büyükçe irfan ve kültür merkezlerinde tutunabilmiştir. Tavandan, tabana sızması mümkün olamamış, tabanda yeterli izler bırakamamıştır (Ülgener, 2006a).

Melamiler'in Osmanlı ekonomisinin kapitalistleşmesinde etkisi olamamıştır. Çünkü Melamiler, şehirli ve orta sınıfa mensup değillerdi. Bu yüzden "zühd küresinden riyazet karesine geçişi gerçekleştiremediler" (Sayar, 2006: 13). Melamiler, Ülgener'in Weber'in İslamiyet'le ilgili düşüncelerine bir cevap niteliğindedir. Weber'in İslam dini savaşı olduğundan püriten ahlak gelişemez diye ortaya attığı iddiayı yalanlamak mahiyetindedir.

7. SABRİ F. ÜLGENER (1911- 1983)

Sabri F. Ülgener'in dedesi Safranbolu'lu İsmail Necati Efendi Gümüşhanevi dergahında Nakşibendi şeyhliği yapmıştır (Özgiraz, 1999). Babası ise son devir din adamlarından ve Cumhuriyet'in ilk müftülerinden Mehmet Fehmi Ülgener'dir. Ülgener'in annesi olan Emine Behice Hanım'ın da babası Hasan Sabri Paşa'dır. Ülgener, Annesi tarafından akrabaları arasında Türk siyaset ve kültür hayatına damgasını vuran kişiler vardır. Mesela, Kazım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy, Nazım Hikmet, Mehmed Ali Aybar, Ülgener'in kuzenleridir (Sayar, 2007). Ülgener'in anne ve baba tarafı ilmiye ve askeri sınıfa mensuptur. Bu yüzden çocukluğundan başlayarak ülkenin entelektüel ve aydın kabul edilen insanlarla beraber olmuştur.

8 Mayıs 1911 tarihinde İstanbul'da dünya gelmiştir. İstanbul Erkek Lisesi'ni bitiren Ülgener, aynı zamanda babasından şer'i ilimler ve İslam tasavvufu konusunda dersler aldı. Arapça, Farsça ve Almanca öğrenen Ülgener bununla birlikte babasının ilmiye sınıfına dahil olan arkadaşlarıyla sohbetlere katıldı (Sayar, 2007). Osmanlı iktisat zihniyetini temsil eden insanlarla babası sayesinde tanışarak, onlardan fikir alışverişinde bulunmuştur.

İstanbul Hukuk Fakültesi'ni 1935 yılında bitiren Ülgener, aynı yıl İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde İktisadiyat ve İçtimaiyat kürsüsünde İktisat asistanı olarak başladı (Sayar, 2006). Üniversite'de okuduğu yıllarda, Almanca bilmesinin sayesinde Almanya'dan gelen hocaların ders ve konferanslarını çevirmeye başladı (Özgiraz, 1999). Alman hocalarla çalışmalarının sonucunda Ülgener, fikir dünyasında değişimler yaşamıştır. Bu hocalar sayesinde Weber ve Sombart'ın eserlerine ilgi duymaya başlamış ve iktisat zihniyeti konusunda özgün eserler yazmıştır. İstanbul Üniversitesi'nde onyediyıl hizmet etmiş olan Neumark, Ülgener hakkında şu yorumu yapmaktadır: "...iktisat ve maliye konularından çok, iktisat ilminin kısmen olsun sosyolojik diyebileceğimiz meseleleri ile ilgilenmiştir. Max Weber'in araştırmaları onu fazlasıyla cezbetmiştir. Weber'in din sosyolojisi ile ilgili çalışmaları ile ilgilenmiş ve bunları bazı yönlerden tamamlamıştır" (Aktaran Tuna, 1987: 4).

1936 yılında İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak açılan İktisat fakültesi'ne asistan olarak atanmıştır. 1937 yılında "Yakın, Şark Türk İslam Dünyasının İktisat Ahlakı ve Zihniyeti" tezini vererek doktorasını tamamladı. Bunu takip eden yıllarda

çeşitli makaleler yayınladı. 1941 yılında “Kapitalizmden Evvel İaşe Buhranları” adlı teziyle doçentlik tezini vererek “doçent” ünvanına sahip oldu. Aynı yılda “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri” adlı ilk bilimsel ve ünlü makalesi İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuasında yayınlandı. 1951 yılında “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri” adlı ilk kitabını yazdı. (Özgiraz, 1999; Sayar, 2007).

Araştırmalarda bulunmak amacıyla 1946 yılında Harvard Üniversitesi’ne gitti ve burada 1948 yılına kadar kaldı. Burada eserlerinde bol bol atıfta bulunduğu Prof. J. Schumpeter ve Prof A. Hansen ile iki yıl çalışmıştır. Türkiye’ye döndükten sonra 1951 yılında Profesör olmak için “Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meseleleri” tezini vermiş ve aynı yıl Profesörlük ünvanını almıştır (Birinci, 2007).

1954- 1956 yılları arasında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nin dekanlığını yapmıştı. 1961 yılında Alman Tarih Okulu’nun görüşlerini yorumladığı “Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme” adlı kitabını yazmıştı. 1960’lı yıllarda terör olaylarının arttığı zamanlarda aydınları eleştiren “Aydınlar Sosyolojisi” adlı yazısını yazdı (Sayar, 2007). Bu yazısı solcu aydınları anlatmaktaydı ve Marx’a tepki niteliğinde olmuştur. Bu yazısı diğer yazılarından bağımsız bir özellikteydi (Birinci, 2007)

Ülgener, 1981 yılında “Zihniyet ve Din” adlı eserini yayınladı. Daha sonra da 45 yılını tamamladığı görevinden emekli oldu. (Sayar, 2006). Fakat çalışmalarına emekli olduktan sonra da devam etmişti. 1983 yılında “Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler” adlı kitabını çıkardı. Aynı yılın Temmuz ayında Ülgener hayata veda etmişti. Ülgener’in üstünde çalıştığı “Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti” adlı eseri ölümünden bir yıl sonra basılmıştır (Özgiraz, 1999; Birinci, 2007).

SONUÇ

Kapitalizmin gelişimine bugünden geriye doğru bakılacak olursa, yeni yaşama biçimleri ve yeni ufuklar açtığı görülecektir. Birinci bölümde önemli dört düşünürün, kapitalizmin oluşumu ve gelişimde dinin etkisi nedir? Sorusuna verdikleri cevap aktarılmaya çalışılmıştır. Aslında bakılırsa hepsinin farklı ama bir anlamda da aynı cevaplar vermiş oldukları görülmektedir. Hepsi kabul etmektedir ki kapitalizmin oluşumu ve gelişiminde dinin yeri yadsınamaz.

Toplumlar, dini emir ve yasaklardan etkilenmekte ve yaşayışlarını bu şekilde düzenlemektedirler. Kapitalizmde var olduğu toplumun değer yargılarından ve kültürel özelliklerinden etkilendiği için dolaylı olarak din tarafından şekillendirilmektedir. Kapitalist düzen yer aldığı toplumla karşılıklı iletişime geçmekte ve bir süre sonrada toplumu etkisi altına almaktadır. Bu sürecin sonunda ise kapitalizm dine hükmedecek ve dini gönölünce şekillendirmeye başlayacaktır.

Bu dört düşünürden biri olan Marx umulanın aksine dinin kapitalist düzenin belli bir seviyeye erişimi için olmazsa olmaz olduğunu savunmaktadır. Marx'a göre toplumların afyonu olan din görevini ifa etmelidir ki işçi emeğine yabancılaşsın ve sonrasında da kapitalist sisteme karşı bir karşıt düşünceye sahip olsun. Bunun sonucunda da komünizme geçiş aşamasının gerçekleşmesi için süreç başlamış olmalıdır.

Ülgener'in zihniyet konusunda etkilendiği, çalışmalarında da esinlendiği iki düşünür Sombart ve Weber'de bu çalışmada önemli yerlere sahiptirler. Çünkü bu tezde onları anlamadan Ülgener'i tanımanın mümkün olmadığı düşünülmektedir. Sombart'ın ve Weber'in, din ve kapitalizm konusunda sahip oldukları düşünceler, Marx'ın düşünce tarzından biraz daha farklıdır. Kendi içlerindeyse genel anlamda bir benzerlik varsa da belli noktalarda birbirlerinden ayrılmaktadır.

Sombart, Weber gibi kapitalist oluşumunda zihniyetinin yerinin yadsınmaz olduğunu savunmakla birlikte kapitalizmin ruhunun lüks ve harcama şevkine bağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Weber'in görüşleriyle Sombart arasında ayrılık görülmektedir. Werner Sombart, tarih araştırmalarını genel kapitalizmle özdeşleştirerek geçmişte kapitalizmin oluşumunun nereden başladığını ve toplumlara kendini nasıl kabul ettirdiği konusunda incelemeler yapmıştır. Kapitalist ruhu besleyen etkenleri de zihniyet ve özellikle de din olarak kabul etmiştir. Sombart,

kapitalizmin oluşumu ve gelişimi açısından dinin yerinin yadsınamaz olduğunu söylemektedir. Sombart'a göre, özellikle Yahudi dini kapitalizmin bütün özelliklerini içinde barındırmaktadır. Yahudiler, sürüldükleri her bölgede kapitalist düzenin oluşmasını sağlamış ve bu bölgeler ticari alanda önemli gelişmelere sahne olmuşlardır. Sombart, bu sayede kapitalizmin Yahudiler tarafından Avrupa'ya yayılmış olduğunu iddia etmektedir. Bu amaçla eserler yazmıştır. Fakat Sombart daha sonra yazdığı "Burjuva" adlı eserinde bu konuda yanıldığını ve aslında Hıristiyanlığın Katolik mezhebinin kapitalizmle bağdaştığını söylemiştir. Sombart, Katolik inancının Skolastik düşünce tarzının kapitalist düşünce tarzıyla paralellik arz ettiğini ve hatta Skolastik düşünce ile Yahudilik inancı aynı şeyi savunduğu bilgisini vermektedir.

Max Weber'de Sombart gibi dini, kapitalizmin gerçekleşmesinde önemli bir özellik olarak görür. Yine Sombart'tan farklı olarak kapitalizmin oluşumu ve gelişiminde Protestan ahlakının önemli bir yeri olduğunu ifade etmektedir. Protestan ahlakına göre kişi Allah rızasını kazanmak için bu dünyada çok çalışmalıdır. Bunun karşılığını da yine bu dünya da alacaktır. Ayrıca kazandığı parayı gereksiz yerlere harcamamalıdır. Weber buradan yola çıkarak Protestan ahlakının genel özellikleri, inançları, yasakları ile kapitalist düzenin gereklerini karşıladığını söylemektedir ve Protestan ahlakının kapitalizmi destekleyen bir forma sahip olduğu konusunu savunmaktadır.

Sombart ve Weber'in genel anlamda düşünceleri karşılaştırıldığında iki düşünüründe aynı mantıkla farklı dinlerin kapitalizmi desteklediğini savundukları görülecektir. Bu düşünürlerin iki farklı konuda gösterdiği kanıtlar da birbirine çok benzer. Hatta hem Sombart hem de Weber bu durumu kabullenmektedirler. Sombart Protestan ahlakının Yahudilikten etkilenecek ortaya çıktığını söylemektedir. Weber ise Yahudilik ve Püritanizmin özelliklerinin birbirine çok benzediğini kabul etmektedir.

Ülgener, buradan yola çıkarak din ve kapitalizm ilişki boyutunda İslam ve kapitalizmin yerini araştırmıştır. Asıl amacı Weber'in Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu düşüncesini İslam ahlakı ve kapitalizmin ruhuna uyarlamaktır. Bu yüzden Ülgener boyutunda araştırmanın ele alınan İslam ve kapitalizm konusuna da değinmenin gerekli olduğu düşünülmüş ve bu amaçla İslam ve kapitalizm konusunda

önemli araştırmaları olan Maxime Rodinson ve Bryan Turner'a değinmenin doğru olacağına karar vermiştir.

Bu bölümde öncelikle Weber'in İşlam hakkındaki düşünceleri nedir ona bakılmıştır. Weber'in İşlam'ın patrimonyal yapıya sahip olduğunu ve bu yüzden rasyonel kapitalizmin gereklerini yerine getiremeyeceğini savunduğu görülmüştür. Weber'e göre İşlam dini, esnek yapısından dolayı İşlam toplumları tarafından çıkarları doğrultusunda kullanılmaktadır. Bununla birlikte, çileci ve bu dünyacı bir özellik taşıyan Protestan ahlakının tersine haccı ve öbür dünyacı bir özellik taşıyan İşlam'ın Weber'e göre kapitalist düzeni destekler bir özellik taşıması mümkün değildir.

Daha sonra İşlam ve kapitalizm konusunda araştırmaları olan Rodinson'un bu ilişkiye nasıl baktığını görmeye çalışılmıştır. Rodinson, İşlamiyet'ten önce bölgede ticari hareketlenmenin yaşandığını ve daha sonra ise bu hareketlenmenin gittikçe azaldığını ve bir süre sonra tamamen yok olduğunu söylemiş ve bunun nedenlerini araştırmıştır. Rodinson sorunun İşlamiyet'ten kaynaklandığını inanmaz ve Kur'an'ın ya da hadislerin ekonomik gelişmeyi desteklediğini iddia eder. Asıl sorunun İşlam dinin var olduğu toplumlardaki gelenekler ve toplumsal zihniyetlerin İşlam dinini etkilemesidir. Bu şekilde İşlamiyet olması gerekenden çıkarak toplumun özelliklerine bürünmüştür. Rodinson'a göre ikinci sebep ise İşlam ülkelerinin savaşçı bir toplum özelliği göstermeleridir. Bu toplumlar savaşlardan elde ettikleri ganimetlerle geçinmektedirler. Bu yüzden devletler üstünde askerlerin sözü geçmeye başlamıştır. İşlam devletlerinin başındaki yöneticilerin bu yanlış tutumları sayesinde de asker yönetimde söz sahibi olmaya başlamıştır.

Turner, İşlam dini ve Hıristiyanlığın birçok açıdan birbirine benzediğine dikkat çekmiştir. İşlam'ın ilk ortaya çıktığı dönemde ekonomik gelişimi destekler bir özellik taşımasına rağmen halifelerden Muaviye zamanında patrimonyal bir yapıya bürünmeye başlamıştır. (Turner, 1997b). İşlam'ın kapitalizme geçişteki başarısızlığının kendinde araması gerektiğini savunan Turner, İşlamiyet'teki bazı unsurların sınıf ayrımına, sömürgeye izin vermediğini dayanışmacı bir özellik taşımasından dolayı rekabettin kuvvetli olmadığını vurgulamaktadır. Bu özelliklerinden dolayı İşlam dini Hıristiyanlıktan ayrılmaktadır.

Son bölümde Ülgener'in görüşlerine yer verilmiştir. Bu bölümde Alman Tarih Okulunun izlerini taşıyan Ülgener'in ülkeye getirdiği farklı bakış açısına dikkat çekmeye çalışılmıştır. Ülkenin gelişme problemine zihniyet konusunda yaklaşan Ülgener, Weber'in Avrupa'da kapitalizmin gelişim aşamalarını araştırdığı metot ile Osmanlı'da neden kapitalizmin gelişemediğini ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Ülgener kapitalizmin ortaya çıkmasında sadece para, sermaye ya da bunların aktığı kuruluşların değil, o çağda yaşayan insan tercihlerinin, yaşayışlarının da etkili olduğunu öne sürmüştür. İktisat bilimi toplumdan soyutlanarak ele alınabilecek bir kavram değildir, toplumla bire bir iletişim içindedir. Ülgener, iktisat bilimini incelerken insan faktörünü her zaman göz önünde tutmuştur. Ayrıca insanın zihniyetinin iktisadi gelişmeyi direkt etkilediğini söyleyerek, Türkiye'deki iktisadi durgunluğa farklı bir bakış açısıyla bakılmasını sağlamıştır.

Ülgener, Türk toplumunda baştan beri var olan zihniyet yapısının kapitalizmi desteklemediğini söylemektedir. Ayrıca iktisadi kalkınmayı engelleyen iktisadi zihniyetin yok edilmesi hiçbir dönemde başarılı olamamıştır. Ülgener, Türk toplumun zihniyet yapısında yer almayan programlı çalışma, defter tutma gibi özelliklerin kapitalist düzeni desteklediğini söylemektedir.

Ülgener, iktisat zihniyetinin kapitalizmin gelişiminde önemli bir yere sahip olduğunu söylemektedir. İktisat zihniyeti, ekonomik düzeni şekillendiren toplumsal özelliklerdir. Toplumun geleneksel özellikleri ya da ülkenin sahip olduğu şartlar iktisat zihniyetini etkileyen özelliklerdir. Ülkenin sahip olduğu şartları açıklamak gerekirse, gelişmiş ülkelerde kazanç sermaye olarak değerlendirilirken, gelişmekte olan ülkelerde kazanılan sermaye yatırımdan çok harcamalara gitmektedir. Çünkü öncesinde yaşanan yokluklar buna sebebiyet vermektedir. Bu bahsedilen özellikler de İslam ülkelerinde kapitalist gelişmeyi yavaşlatan etkenlerdir. Ülgener, toplumun iktisat zihniyetinin ortaya koyulmasında sadece dış etkenlerin ele alınmasının yeterli olmayacağını, toplumun zihniyet yapısının da incelenmesi gerektiğini söylemektedir.

İktisat ahlakı ise toplumda olması gereken tavır ve kuralların bütünüdür. Ülgener, iktisat ahlakında dinin üzerine değinirken çelişik ifadelerin bir arada yer aldığına dikkat çekmektedir. İktisat ahlakı sadece tavana ya da sadece tabana değil her ikisine de hitap etmesi gerekmektedir. İktisat ahlakının çözümlemelerinden

sadece biri dindir. Zaten din de coğrafi, politik, sosyal ve milli sınırlar içinde ekonomik ve politik faktörlerden doğrudan etkilenmiştir.

Ülgener, İslam dininin zamanla tasavvufa kaymaya başladıkça tavan ve taban arasında uçurumun açıldığına dikkat çekmektedir. Üstte halkın anlayacağından uzak mistik bir hava altta ise, basit ve tasvirlerle örülmüş kitle inançları ortaya çıkmıştır.

Weber'in İslam ve kapitalizmin bağdaşamayacağı konusuna şiddetle karşı çıkan Ülgener, İslam dininin aslında kapitalizme karşıt bir özelliğe sahip olmadığını söylemektedir. Ülgener İslam dini ilk ortaya çıktığı dönemde ekonomik kalkınmayı destekleyen bir yapıya sahip olmasına rağmen zamanla toplumların geleneklerinden ve çevre şartlarından etkilenerek değişime uğradığını ve durağan bir hal aldığını savunmaktadır.

Ülgener'in asıl amacı dinsel amaç ve değerlerin insan yaşamındaki etkilerini, dinin ekonomik yüzünü göz önüne serecek şekilde ortaya çıkarmaktır. O, İslamiyet'in dogmaları ile ilgilenmez. Gerçekleştirmek istediği, Protestan ahlakını Türkiye'de İslam ahlakı olarak canlandırmaktır. Tasavvuf ve onun örgütlü biçimi olan tekke ve zaviyelerin toplumdaki önemini fark eden Ülgener, iktisat hayatı ile tasavvuf arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Tasavvuflar toplumu en kolay etkileyen kurumlardır. Ülgener'de bu açıdan bakarak, toplumun zihniyet yapısında yapılmak istenen değişimin en iyi tasavvuf yoluyla yapılacağını vurgulamaktadır.

Ülgener, Weber'in püritenlerin özelliklerine sahip toplumsal yapının doğu toplumlarında gelişemediği düşüncesine karşıt görüş olarak Melamileri örnek göstermektedir. Melamiler, bu dünyada Allah rızasını kazanmak için çalışır. Sade giyinirler, görünüş olarak diğer insanlardan farkları yoktur. Ülgener, Melamileri İslam'ın püritenleri olarak görmektedir. Fakat daha sonra Melamiler, Batinilere karşı bir duruş sergileyememiş ve zamanla yok olmuşlardır.

Aslında Marx, Sombart, Weber ve Ülgener'de aynı düşüncüyü savunmalarına rağmen ayrımı da farklı düşünceleri savundukları ortaya çıkmaktadır. Bu farklı bakış açıları göstermektedir ki, bir toplumun dini algısı o toplumun hem iktisadi zihniyeti hem de iktisadi yapısını belirlemektedir ve yine Ülgener'in çalışmaları göstermektedir ki, İslam ve kapitalizm arasında –kapitalizm ya da kalkınma adına her ne dersek diyelim- negatif bir korelasyon yoktur. Ancak bu ilişkinin pozitif

yönde olduğunu anlamak için Ülgener'in izinde daha çok sosyal bilimler emeği gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgül, M. (2002). *Türkiye’de Din ve Değişim: Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ayan, D. (2007). Sabri F. Ülgener’in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (1. Baskı) içinde (178-200). Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Aybar, M. A. (2002). *Marksizm ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler*, İstanbul: İletişim.
- Bodur, H. E. (1990). Max Weber’in İslam’a Bakışı. *Türk Yurdu*, 10(33), 32-41.
- Buğra, A. (1995). *Devlet ve İşadamları*, (F. Adaman çev.). İstanbul: İletişim.
- Buğra, A. (2001). *İktisatçılar ve İnsanlar: Bir Yöntem Çalışması*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bursalı, O. S. (2007). Max Weber’in Kadı Adaleti Kavramı. *Bilim ve Sanat Vakfı Bülteni*, (64). 17 Ağustos 2009, http://www.bisav.org.tr/yayinlar/bulten_makale_detay.cfm?makaleId=393&yayin_sayi=28
- Cohen, G. A. (1998). *Karl Marx’ın Tarih Teorisi: Bir Savunma*, (A. Fethi çev.). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Coşkun, A. (2005). *Sosyal Değişme ve Dini Normlar*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Çiğdem, A. (1997). *Bir İmkan Olarak Modernite*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirpolat, A. (2002). Ülgener ve Geri Kalmışlık Sorunsalı. *Marife*, 2(3). 17 Ağustos 2009, <http://www.marife.org/6-demirpolat.htm>
- Dobb, M. (2001). *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, (F. Kantur çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dolgun, U. (1998). *Kapitalizmin Gelişim Sürecinde Bir “İdeal Tip” Olarak Protestan Ahlakı*.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Durand, J. (2002). *Marx’ın Sosyolojisi*, (A. Aktaş çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Eğrelti, E. C. (müt.). (1967). *500 Hadis-i Şerif ve Tercümesi*, İstanbul: Demir Kitabevi.
- Ertüzün, T. (1987). Prof. Ülgener’in İktisadi Kalkınma Yaklaşımı, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Prof. Dr. Sabri Ülgener’e Armağan*,

43(1-4), s. 13-25.

- Evkuran, M. (2007). İktisat Sadece İktisat Değildir! Sabri Ülgener'in Bilimsel Zihniyet'i ve Akademik Sosyolojiye Katkısı. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (1. Baskı) içinde (364- 375). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Fahri, Z. (1941-1942). W. Sombart'a Dair. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 3(1-2), 64-70.
- Febvre, L. (1995). *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, (M. A. Kılıçbay çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Gay, P. D. (2002). *Bürokrasiye Övgü: Weber, Organizasyon, Etik*, (E. Yıldırım, S. Bayraktar, Şuayip Çalış, İrfan Haşlak çev.). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Giddens, A. (1999). *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, (A. Çiğdem çev.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Gönenç, B. (2004). *Kapitalizm ve Din*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Günay, Ü. (2000). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Güneş, A. (2000). Tarih ve Gelenek. *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı III, Düşünce ve Bilim*, 6(33), 65- 71.
- Güngör, E. (1996). *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Hill, C. (1993). Protestanlık ve Kapitalizmin Doğuşu. *Kapitalizm ve Din* (M. Özel çev.). (1.Baskı) içinde (63- 72). İstanbul: Alternatif Üniversite.
- İsmail, H. (1990). *Müslüman ve Para* (2. baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kandehlevi, M. Y. (1978). *Hadislerle Hz. Peygamber ve eshabının yaşadığı Müslümanlık* (c.IV). (A. M. Büyükçınar, A. Ö. Tekin, M. Yalçın çev.). İstanbul: Divan İlmi Araştırma Müessesesi yayınları.
- Kehrer, G., Roland R., ve Durkheim E. (1996). *Din Sosyolojisi*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Kessler, G., (1941-1942), Werner Sombart ve İktisat Tarihi. (O. Tuna çev.). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 3(1-2), 71-78.
- Kestane, D. (1998). *Bir Fenomen Olarak Zihniyet: Zihniyet Çözümlemeleri Açısından Ülgener Yaklaşımı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

- Köksal İ. (2007). İktisat Zihniyeti. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (1. Baskı) içinde (278- 285). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kuran, T. (2002). *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, (Y. Tezgiden çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Löwith, K. (1999). *Max Weber ve Karl Marx*, (N. Yılmaz çev.). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (2002). *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1968). *Alman İdeolojisi*, (S. Hilav çev.). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Marx, K. (1993). Yahudilik ve Kapitalist Zihniyet. *Kapitalizm ve Din* (M. Özel çev.). (1.Baskı) içinde (89- 96). İstanbul: Alternatif Üniversite.
- Marx, K. (2005). *Toplumbilimsel Yazılar: Seçme Metinler*, (Ö. Ozankaya çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Özel, M. (1993). Kapitalizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik. *Kapitalizm ve Din* (1. Baskı) içinde (9-34). İstanbul: Alternatif Üniversite.
- Özgiraz, A. (1999). *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Polanyi, K. (2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, (A. Buğra çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rodinson, M. (1983). *batıyı Büyüleyen İslam*, (C. Meriç çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Rodinson, M. (2002). *İslam ve Kapitalizm*, (L. F. Topaçoğlu çev.). İstanbul: Akyüz Yayıncılık.
- Rüstow, A., (1941- 1942), Sombart'ın Kapitalist Telakkisi ve Tarihçi Mektebin İlmi Hedefleri, (S. F. Ülgener çev.). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 3(1-2), 79-94.
- Sarc, Ö. C. (1941- 1942). Werner Sombart. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 3(1-2), 60-63.
- Sayar, A. G. (2006). Sabri F. Ülgener (1911- 1983), *Ülgener Yazıları* (1. Baskı) içinde (7- 8). İstanbul: Derin Yayınları.
- Sayar, A. G. (2006), Sabri F. Ülgener (1911- 1983) Türk İktisatçı ve Sosyoloğu, *Ülgener Yazıları* (1. Baskı) içinde (9- 16). İstanbul: Derin Yayınları.

- Schroeder, R. (1996). *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, (M. Küçük çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- See, H. (2000). *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, (T. Erim çev.). İstanbul: Yöneliş.
- Seyyid K. (1995). *İslam- Kapitalizm Çatışması* (6. Baskı) (Y. N. Öztürk çev.). İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Sombart, W. (1993). Kapitalizm Öncesi İktisadi Görüş. *Kapitalizm ve Din* (M. Özel çev.). (1.Baskı) içinde (35- 45). İstanbul: Alternatif Üniversite.
- Sombart, W. (1998). *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, (N. Aça çev.). İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Sombart, W. (2004). *Dünya Görüşü Bilim ve Ekonomi*, (F. Tepebaşı çev.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Sombart, W. (2005). *Kapitalizm ve Yahudiler*, (S. Gürses çev.). İstanbul: İleri Yayınları.
- Sombart, W. (2008). *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, (O. Adanır çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Şaylan, G. (1974). *Türkiye 'de kapitalizm bürokrasi ve siyasal ideoloji*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Şimşek, A. (2008). Giddens ve Klasik Düşünürler (Weber ve Marx). *Politika Dergisi*, (9). 06 Ocak 2009, <http://www.politikadergisi.com/node/447>.
- Şimşek, O. (2007). Sabri Ülgener'ın Zihniyet ve Girişimcilik Anlayışına Bilgi Sosyoloji Açısından Yaklaşım. . *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (1. Baskı) içinde (202- 241). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ülgener, S. F. (1941). İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2(3-4), 351-380.
- Ülgener, S. F. (1941- 1942), "İktisat Felsefesi" Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı 3(1-2), 95- 115.
- Ülgener, S. F. (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006a). *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Derin Yayınları.

- Ülgener, S. F. (2006b). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler: Deneme ve Araştırmalar*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006c). *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006d). İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri, *Makaleler* (1. Baskı) içinde (19- 53). İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006d), İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri, *Makaleler* (1. Baskı) içinde (78- 112). İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006d), İktisadi Gelişmenin Şartları ve Sınırları: Az Gelişmiş Memleketlerin İstihlak ve Yatırım Meselelerine Toplu Bir Bakış, *Makaleler* (1. Baskı) içinde (192-246). İstanbul: Derin Yayınları.
- Tanyaş, Ö. E. (2007). *Weber'de Kapitalizmin Ruhu ve İslam Üzerine Sosyo Psikolojik bir Deneme*, İstanbul: Kaknüs.
- Touraine, A. (1994). *Modernliğin Eleştirisi*, (H. Tufan çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Turner, B. S. (1997a). *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam*, (2. Baskı). (A. Demirhan çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Turner, B. S. (1997b). *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, (2. Baskı) (Y. Aktay çev.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1985). *Max Weber Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Türkdoğan, O. (2002). *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Weber, M. (1993). Modern Kapitalizmin Gelişmesinde Din ve Diğer Faktörler. *Kapitalizm ve Din* (M. Özel çev.). (1. Baskı) içinde (47- 62). İstanbul: Alternatif Üniversite.
- Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Z. Gürata çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Weber, M. (2002). *Sosyoloji Yazıları*, (T. Parla çev.). İstanbul: İletişim.
- Yavuz, S. (2002). *Sabri F. Ülgener'e göre "Din- İktisat Ahlakı" İlişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Yavuz, S. (2007). Zihniyet ve Din. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (1. Baskı) içinde (376- 385). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Yelken, R. (1999). “Aşk, Lüks, Kapitalizm” Etrafında Werner Sombart’tan Postmodern Teorilere Uzanan Yeni Tartışma Zemini, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 275- 295.
- Yılmaz, F. (2007). Sabri F. Ülgener ve Liberalizm. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (1. Baskı) içinde (94- 111). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yılmaz, M. (2007). Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakarlık. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (1. Baskı) içinde (58-93). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yörük, A. (1987). Prof. Dr. Sabri Ülgener, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Prof. Dr. Sabri Ülgener’e Armağan*, 43(1-4), XV- XIX.
- Zorlu, A. (2007). Sabri F. Ülgener’i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm. *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (1. Baskı) içinde (242- 261). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.